Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ, ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 16

КИЇВ - ЛОГОС- 2012

УДК 316+159.9+37](082)
ББК 60.5я43+88я43+74я43
А43

Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник
А43 наукових праць.Вип.16 – К.:Логос, 2012. -213 с.
ISBN 978-996-171-645-1

Наведено результати теоретичних, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань соціології, психології та педагогіки.

Для науковців, викладачів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

УДК 316+159.9+37](082)
ББК 60.5я43+88я43+74я43

Issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of sociology, psychology, pedagogic and social work.

It is of interest to scientists, teachers, social workers, psychologists-practitioners and students.

Рекомендовано Вищою Атестаційною комісією України
як фахове видання з соціології та психології
(Постанова Президії ВАК України №1 – 05/8 від 22 грудня 2010 року),
педагогіки (Постанова Президії ВАК України №1 – 05/5 від 31 травня 2011 року

Редакційна колегія

Судаков В.І.- д.соц. н., проф. відп. ред., Куценко О.Д. - д.соц. н., проф., заст. відп. ред. , Тарасенко В.І.- д.соц. н., проф., Яковенко Ю.І. - д.соц.н., проф., Горбачик А.П. - к. фіз.-мат. н., доц., Соболевська М.О - к.соц.н., доц., відп секр секц., Малес Л.В.-к.соц н., доц., Чепак В.В.- д. соц. н., доц., Коваленко А.Б. – д. психол.н., проф., заст. відп. ред. , Бурлачук Л.Ф. - д.психол.н., проф., Швалб Ю.М. - д.психол.н., проф., Данилюк І.В. – д.психол.н., проф., Лещенко М.П. –д.пед.н., проф. заст. відп. ред., Плахотнік О.В.- д.пед. н., проф, Головко Б,А.- д.філос н., проф., Марушкевич А.А. – д. пед.н., проф., Норкіна О.Ф. – к.пед.н., відп. секр. секц.

Рекомендовано до друку
Вченою радою факультету соціології
(протокол № 2 від 26 вересня 2012 року)
Вченою радою факультету психології
(протокол № 1 від 27 вересня 2012 року)

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей. Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

ISBN 978-996-171-645-1 © КНУ імені Тараса Шевченка, 2012

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ 6
Чепак В.В 6
КОНФЛІКТОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ ОСВІТИ 6
Ковтуненко Е.С. 14
ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КІЛЬКІСНИХ МЕТОДІВ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ 14
Сірий Є.В. 21
СТАНОВЛЕННЯ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В АСПЕКТАХ ПОКАЗНИКІВ ДЕРЖАВНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ТА СУБ`ЄКТИВНО-ЦІННІСНИХ НАСЛІДКІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД 21
Світлов О.Р. 33
ПОНЯТТЯ «МІГРАЦІЇ» : СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ ТА МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ 33
Кот Агнешка Єва 42
РОЗВИТОК ПІДХОДІВ ДО УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ ВИРОБНИЧОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ 42
Майструк І.М. 49
МОЛОДІЖНА ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЛАТЕНТНИЙ ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ 49
Марушкевич Б.М. 54
ХАРАКТЕР ФУНКЦІОНУВАННЯ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА 54
Савчук О.В. 60
ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ 60
Сидоров М.В.-С. 67
ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАНЬ У ІНТЕРНЕТІ 67
Хомерікі О.А. 76
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ І ІНТЕГРАЦІЯ, ЯК НАПРЯМКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ОСВІТИ: ПРОЦЕСИ СИНТЕЗУ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ 76
Хуткий Д.О. 85
Марценюк Т.О. 85
Бурейчак Т.С. 85
ГЕНДЕР І ОСВІТА В АР КРИМ: ЦІННІСТЬ, РЕАЛЬНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВА ЗМІН 85
Лапіна В.В. 92
ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДОПОВНЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ РЕКЛАМИ НА СОЦІАЛЬНІ ЦІННОСТІ ТА СТИЛІ ЖИТТЯ 92
Панькова О.В. 101
ДОВЕРИЕ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УКРАИНЫ 101

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ 110
Ващенко І.В. 110
Айвазян Л.Ю. 110
ПРОБЛЕМА ДІАГНОСТИЧНОГО ВИМІРУ СУБ'ЄКТИВНОГО ВІДЧУТТЯ САМОТНОСТІ 110
Вовк М. В. 117
СПЕЦИФІКА КРЕАТИВНОСТІ В СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА 117
Заболотна В.О. 124
ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ДОВІРИ В КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ В БІЗНЕС ОРГАНІЗАЦІЯХ 124
Леонова І.М. 133
АНАЛІЗ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ ПІДЛІТКІВ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТ .. 133
Романюк Л.В. 142
ЕМПІРИЧНІ ЕФЕКТИ У СТАНОВЛЕННІ ЦІННОСТЕЙ: З АНАЛІЗУ ЗАХІДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 142
Соснюк О.П. 150
ПСИХОЛОГІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ДЛЯ РОЗРОБКИ ТА ФОРМУВАННЯ БІЗНЕС-СТРАТЕГІЙ 150
Льошенко О.А. 157
СОЦІАЛЬНА ТА ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ 157
ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ 163
Волинець Ю.О. 163
ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДНЗ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І МЕТОДИКА 163
Лаврухіна Т. В 168
ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ АВІАЦІЙНИХ ДИСПЕТЧЕРІВ ЯК УМОВА ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 168
Лисенко О.Ю. 174
СПЕЦКУРС ПОЗААУДИТОРНОЇ ПРАКТИКИ З ОСНОВ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПРОВІЗОРІВ 174
Маріуц І.О. 179
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ РУМУНІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ 179
Медведєва В.О. 185
ВПЛИВ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА РОЗВИТОК ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ 185
Новик І.М 193
ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ДІАГНОСТУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ УЧНІВ ПЕРШОГО КЛАСУ 193
Рашковська В.І. 199

ПЕДАГОГІКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ЗАСОБАМИ ОБРАЗОТВОРЧОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ СПАДЩИНИ 199
Гук О.Ф. 207
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ МОНІТОРИНГУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ 207

УДК 316.74:37

Чепак В.В

Київський національний університет імені Тараса Шевченка доктор соціологічних наук, доцент

КОНФЛІКТОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ ОСВІТИ

В статті представлене соціологічне пізнання проблем освіти в контексті конфліктологічної парадигми. Проаналізовано дві версії теорії конфлікту: марксистську і веберіанську, через положення яких осмислюється відтворення відносин панування і нерівності засобами інституту освіти

Ключові слова: *освіта, стратифікація системи освіти, конфлікти в освіті, освітній заклад, структура освіти*

В статье представлено социологический анализ проблем образования в контексте конфликтологической парадигмы. Проанализировано две версии теории конфликта: марксистскую и веберианскую, на основании положений которых осмыслено воспроизводство отношений господства и неравенства средствами института образования

Ключевые слова: *освіта, стратифікація системи освіти, конфлікти в освіті, освітній заклад, структура освіти*

In the article sociological cognition of problems of education in the context of conflict paradigm is presented. Marxist and Weberian versions of theory of conflict are analysed. According to these theories positions the recreation of domination and inequality relations by facilities of institute of education are comprehended

Key words: *education, stratification of the system of education, conflicts in education, educational organization, structure of education*

Актуальність. Погляд на суспільство як на єдине ціле та його аналіз під кутом зору інтеґральних потреб увиразнюють той факт, що освіта в сучасному світі є полем зіткнення різнорідних інтересів, втілюючи в собі цілу низку конфліктів між частинами суспільства, його підсистемами та соціальними групами. Розміщення індивідів у певній залежності від їхньої освіти на тих чи інших позиціях соціальної структури є частиною процесу відтворення та оновлення цієї структури як обов'язкової умови функціонування суспільства. У зв'язку з цим освіта відіграє важливу роль у репродукції й модифікації соціальної структури та у процесах соціальної мобільності.

Конфліктологічна парадигма та пов'язана з нею низка концепцій статусного конфлікту в освіті ґрунтуються на твердженнях про те, що суспільство складається з різних груп із конфліктними інтересами, тож сутність освітньої стратифікації визначає прагнення груп, яким належить влада, багатство і престиж (елітних груп), підтримати свою позицію за рахунок непривілейованих груп. Школи

та інші навчальні заклади лише допомагають засобами педагогіки та соціальної дисципліни репродукувати й леґітимувати систему стратифікації, декларуючи, що вона ґрунтується на індивідуальних досягненнях, тоді як насправді вона лише забезпечує відбір на елітні позиції індивідів на основі приписаного статусу.

Мета даної статті - проаналізувати основні положення конфліктологічного підходу до дослідження проблем освіти як відображення одного із напрямів теоретизувань щодо місця і ролі соціології освіти в системі соціологічного знання, удосконалення її соціально-практичного потенціалу.

Посилаючись на думку американського соціолога Ф. Пінкуса доцільно вести мову про дві версії теорії конфлікту: марксистську і веберіанську [19, p. 332–361].

У марксистській версії теорії конфлікту підкреслюється, що цінності базуються на нерівності та класовому пануванні. Для прикладу Ф. Пінкус посилається на працю С. Боулза та Г. Ґінтіса “Навчання в капіталістичній Америці” [10]. У цій праці автори доводять, що існує відповідність між навчанням і системою класової нерівності. Вихідці з вищого класу здобувають освіту в школах, які готують їх для вступу до ВНЗ і для роботи, що вимагає розвиненого аналітичного мислення, інтелектуальних якостей загалом. Водночас студенти, які походять з робітничого класу, навчаються в школах, які готують їх лише до фізичної праці та відповідних професій. Ф. Пінкус зазначає, що в деяких випадках закиди на адресу функціоналістів з боку представників веберіанського напрямку звучать навіть радикальніше, ніж критика з боку марксистів.

Починаючи з середини 1980-х років більшість марксистів, які досліджують проблеми освіти, постають як “теоретики відтворення” з огляду на їхню тенденцію робити наголос на тому, що освіті притаманна ознака відтворення нерівності в умовах капіталістичного суспільства.

Інша група вчених, яких часто називають “теоретиками опору”, доводять, що в більшості випадків і студенти, і викладачі здатні чинити опір спробам системи освіти утримувати дітей бідняків, представників робітничого класу і національних меншин на нижчому щаблі суспільства.

Існують, однак, важливі відмінності в акцентах, що їх розставляють прихильники теорії відтворення. В дослідженнях С. Ароновіца і Х. Жирокса, зокрема, запропоновано три основні категорії теоретичного осмислення відтворення відносин панування і нерівності засобами інституту освіти – *економічне відтворення*, *культурне відтворення* і *панування держави* [7].

У царині економічного відтворення головним аспектом є зв’язок між школами й ринком праці. У ранніх працях Л. Альтюсера, С. Боулза і Г. Ґінтіса доводиться, що стратифікація системи освіти повторює ієрархію ринку праці. Зазначені автори говорять про “прихований навчальний план”, ґрунтований на внутрішньошкільній специфіці, що дає змогу здійснювати селекцію студентів і готувати їх до роботи, яка б відповідала їхньому соціальному походженню. Міжшкільні відмінності навчальних планів також забезпечують дискримінацію освітнього досвіду учнів.

У царині культурного відтворення система освіти за своєю структурою становить засіб відтворення освітньої нерівності, а звідси – соціальної, економічної тощо. Структура вищої освіти відповідає потребам стратифікації ринку праці: для нижчого класу створюються громадські коледжі, для вищого – елітні інститути. Расові та класові основи відмінностей, зафіксовані в цих

інститутах, допомагають відтворювати капіталістичні виробничі відносини. Є підстави констатувати, що вчені не тільки вивчали тенденцію нерівності в отриманні кращої освіти, а й висвітлили той факт, що власність і контроль за величезними багатствами з боку привілейованих верств суспільства більшою мірою ґрунтуються на тому чи тому різновиді неосвітніх чинників, наприклад, на спадщині, тоді як представники ідеї культурного відтворення виділяють причини, за якими культура в умовах школи відтворює капіталістичні виробничі відносини.

У працях згаданих вище авторів показано також, що студенти – вихідці з різних расових груп і соціальних верств мають різні культурні уявлення, мовні відмінності і відмінні стилі життя. На думку М. Епла [6], вищі навчальні заклади (зокрема, за допомоги підручників) мають тенденцію леґітимувати історію, культуру відповідно до ціннісних уявлень панівної групи студентів. Це, своєю чергою, допомагає посилити мотивацію до навчання привілейованих студентів і знизити інтелектуальні амбіції непривілейованих. Таким чином, культурні відмінності, частково спричинені економічною нерівністю, відіграють важливу роль у відтворенні капіталізму.

Прихильники ідеї державного відтворення нерівності розглядають школи як частину державного апарату, який відображає інтереси капіталістичного класу. На думку представників цього напрямку, держава активно сприяє тому, щоб школи виконували відповідну відтворювальну щодо нерівності роль. Серед дослідників цього типу відтворення нерівності особливо вирізняються представники державницького і культурного західного марксизму. Найвідомішими персоналіями тут є Л. Альтюсер, А. Ґрамші та Н. Пуланцас [21, p. 133–134].

Наприклад, Л. Альтюсер доводив, що школи впроваджують панівну ідеологію через навчальний план двома шляхами: явно і свідомо – через зміст навчального плану і несвідомо – через цінності, закладені в навчальний план [5]. А. Ґрамші обстоював позицію, що школи допомагають відтворювати панування капіталістичного класу через викладання: через міркування, що відбивають прокапіталістичні відносини, а також завдяки вже сформованим ідеологічним знанням. Н. Пуланцас підкреслює, що для держави школа – це місце нескінченної суперечки, де різні класи ведуть боротьбу між собою за право використовувати її з метою соціального контролю і відтворення гегемонії.

Доволі вагомими за рівнем представленості в літературі із соціології освіти є так звані теорії опору. Доволі часто у зв’язку з цим згадують працю П. Вілліса “Навчання праці” [23]. У ній на прикладі групи англійських підлітків “робітничого” походження “the lads” розкриваються форми відкритого опору спробам шкіл ресоціалізувати представників нижчих соціальних груп: нешанобливе ставлення до викладачів, зриви занять, погана дисципліна під час перерв, різного роду хуліганські вчинки щодо викладачів та шкільного обладнання тощо. Певною підтримкою для опору нерідко є сім’я і референтна група зі складу дорослих членів локальної спільноти. Однак при цьому П.Вілліс наголошує, що опір, на жаль, одночасно виявляється й поразкою тих, хто його чинить, оскільки зводить нанівець шанси отримання необхідних для майбутньої висхідної мобільності навичок.

Інші автори, зокрема американська дослідниця І. Шор, описують у своїх працях різного роду приховані форми протесту. На думку І. Шор, студентські протести не завжди бувають відкритими, радше прихованими. Чимало студентів,

наприклад, перебуваючи в чужому їм культурному оточенні, відчувають себе хворими й мусять брати лікарняні.

Поведінка багатьох учнів і студентів набуває ознак енергетичної виснаженості: брак інтересу під час навчальних занять, сонливість і т. ін. явища стають доволі помітними для викладачів і адміністрації. Учні та студенти просто нудьгують у школі та ВНЗ, де вони перебувають у дисгармонії зі стандартними мовними вимогами та нормами культурної поведінки, які намагаються прищепити їм викладачі й адміністрація. Така форма опору була названа “бойкотом бездії” [22].

Ще один приклад теорій опору містить дослідження М. Епла [6], де доведено, що всі студенти повністю вбирають ту інформацію, яка закладена в підручниках. Проте їхнє ставлення до цієї інформації різне: деякі студенти можуть виявляти неґативне ставлення до текстів, обговорювати окремі твердження, але все одно приймають загальні тлумачення цих текстів, інші утворюють опозицію, відкидаючи основні тлумачення, запропоновані в підручниках.

У контексті наведеного вище стає зрозумілим, що в літературі із соціології конституюється напрямок під назвою “критична педагогіка”, який, на нашу думку, резонніше було б назвати “критична дидактика”. Такий науковий напрямок можна розглядати як певне відгалуження “теорій опору”.

До лідерів за кількістю цитувань і посилань у межах “критичної педагогіки” належить книга бразильського діяча освіти П. Фрейре “Педагогіка пригноблених”, що вийшла друком у 1970 році у США [14]. У зазначеній праці П. Фрейре, виходячи з дихотомії “домінування – пригнічення”, виокремлює дві освітні концепції: “накопичувальну”, або “банківську”, і “завданнятизувальну”.

“Накопичувальна” модель освіти є “процесом здійснення внесків”, у якому учні є депозитаріями, а вчитель – вкладником. Замість спілкування учитель формує і вкладає повідомлення в учнів, які терпляче його приймають, запам’ятовують і відтворюють” [4, с. 54]. Призначення освітнього процесу полягає в “наповненні” учнів інформацією та її механічному запам’ятовуванні. Учень є колекціонером і сортувальником знань, а не їх творцем. Знання розглядаються як “власність” учителя, яку він “дарує” учням. Освітній процес ґрунтується на необхідності протиставлення: вчитель – учень. “Учні, відчужені, мов ті раби в діалектиці Геґеля, сприймають своє неуцтво як виправдання існування вчителя, та, на відміну від рабів, вони ніколи не відкривають для себе, що й самі навчають свого вчителя” [4, с. 35]. Звісно, за такої моделі освіти деформуються творчі здібності і вчителів, і учнів, вони перетворюються на споживачів, трансляторів і зберігачів готових (часто абстрактних, відчужених від інтересів, потреб, уподобань учасників навчального процесу) істин.

Натомість, “завданнятизувальна” модель освіти передбачає тісне спілкування того, хто навчає, і того, хто навчається, тобто діалогову взаємодію між аґентами навчального процесу. У діалоговій взаємодії людина розкриває свою самість, демонструючи собі та іншим, якою вона є насправді. Позбавлена взаємодії з іншими, людина перетворюється на абстрактну уніфіковану одиницю, яка “втиснута” в жорсткі ієрархічні структури суспільного буття. Такі обмеження спричиняють бажання йти наперекір, чинити опір обставинам, породжують конфлікти. “Завдяки діалогові система “навчитель – учні” та “учні – навчитель” зникне, і виникнуть нові терміни: “учитель – учні” та “учні – вчителі”, – вважає

П. Фрейре [4, с. 62]. Діалоговий характер освіти робить і вчителів, і учнів суб'єктами навчального процесу, допомагає долати хибність сприйняття реальності, забезпечує свободу пошуку істини власним шляхом, відповідно до своїх схильностей, інтересів, бажань.

У 90-х роках XX сторіччя соціологи-марксисти при дослідженні проблем інституту освіти намагалися інтеґрувати й розширити ці два напрямки (неомарксистський та веберіанський). Однак, оскільки в деяких аспектах вони є несумісними, ці не досить виправдані спроби виявилися марними.

З одного боку, відтворення нерівності через школу є неминучим, незалежно від зорієнтованості освітнього закладу на представників певних класів. З іншого боку, опір освітній нерівності як з боку учнів, так і з боку викладачів притаманний масовій освіті й відбиває природну динаміку її розвитку.

Загалом теоріям конфліктів у соціології освіти властиво фокусувати увагу на суперечностях між різними елементами надбудови суспільства. Якщо попервах марксистські концепти передбачали розгляд усіх проблем крізь призму класових суперечностей, де базисом слугувала економіка й виробничі відносини, то пізніші представники теорії конфліктів почали включати в соціологію освіти розгляд і тих суперечностей, що пов'язані з неекономічними інститутами (культура, політика, релігія тощо).

Починаючи з 70-тих років XX сторіччя соціологи освіти пропонують різні концепції освіти, ідейно-теоретичні джерела яких можна віднайти або в теорії суспільства класиків історичного матеріалізму К. Маркса й Ф. Енґельса, або в соціологічній теорії М. Вебера [1; 2; 3].

Проте, на нашу думку, посилання на М. Вебера і веберіанську соціологію цінностей тут є доволі неоднозначним. М. Вебер дотримується радше суб'єктивістської парадигми, адже його міркування про значення, цілераціональність, ціннісну раціональність відповідають соціології суб'єкта, тоді як марксизм спирається на об'єктивістський детермінізм, а отже, визнає суб'єкта в освіті радше як провідника і функцію соціальних впливів. Тому між цими напрямками є досить значні відмінності.

І все ж, попри окремі розбіжності, на думку деяких європейських і американських соціологів освіти [18; 20], щойно згадані представлені в сучасній літературі концепції слушно сукупно залічити до конфліктологічної парадигми.

В основу цієї парадигми в соціології освіти покладено низку спільних для зазначених концепцій ідей.

По-перше, основна увага представників конфліктологічної парадигми прикута до теми соціальних конфліктів у сфері освіти.

По-друге, їх об'єднує передусім методологія соціологічного вивчення освіти, спрямована на встановлення принципу структурної відповідності між соціальними відносинами в політико-економічній сфері та у сфері освіти. Аналіз освіти в межах даних концепцій здійснюється обов'язково з урахуванням специфіки соціально-економічних відносин у суспільстві.

По-третє, застосування принципу структурної відповідності дає підстави говорити про структуралістський напрямок як такий, що об'єднує неомарксистські й веберіанські концепції.

Однак остання ідея не є цілком прийнятною без певних застережень у зв'язку з тим, що структуралізм, на відміну від марксизму, відсилає до

семіологічного та семіотичного напрямку в соціології. І якщо веберіанські ідеї в соціології освіти цілком можуть бути залічені до структуралізму, то з марксистською соціологією освіти, особливо в разі ортодоксального марксизму, це навряд чи виправдано внаслідок його принципово відмінного методологічного базису.

Теорії конфлікту стали провідними в соціології освіти з другої половини XX сторіччя. Марксистську теорію конфлікту стосовно освіти як соціального інституту застосовують у своїх працях Дж. Карабель, А. Хелсі [16], С. Боулз, Г. Ґінтіс [9; 10], Р. Мур [18], М. Сарап [21] та ін. Зазначені автори критикували функціоналізм, досліджуючи джерела конфлікту, концентрацію влади і боротьбу за владу, конфлікт між поколіннями і субкультурами, рольові відносини вчителів і учнів. Прикладом первинно конфліктних відносин у царині освіти слугують відносини в рольовій діаді "вчитель–учень". Роль учителя дає привілеї, а роль учня примушує поважати вчителя. Критерієм оцінювання учнів є схвалення або несхвалення з боку вчителя, часто не пов'язане з реальними досягненнями. Саме це і слугує першопричиною мікросоціального конфлікту, а згодом – і конфлікту з системою освіти в цілому.

Підставою конфлікту слугує нерівномірний розподіл влади й система явних і прихованих форм примусу до засвоєння тих чи інших цінностей. У консенсусній ситуації суб'єкти, маючи розбіжності з приводу цінностей, можуть оспорити їх. У ситуації примусу такий незбіг орієнтацій частіше виливається в ціннісний, а згодом – і в соціально-організаційний конфлікт.

"У минулому, – відзначають у своїй давній праці К. Девіс і В. Мур, – учні охоче приймали цінності школи, оскільки головний інтерес школи був вищим за інтерес учнів. Останнім часом учні та спільнота почали виявляти більший інтерес до своєї (позашкільної. – *В.Ч.*) освіти, і тому готові кинути виклик авторитетові школи" [12].

Теоретики конфлікту цікавляться процесами концентрації влади в руках вузьких груп в освітньому закладі. Саме в цьому, а не в академічних досягненнях викладачів або студентів вони вбачають чинник, який утворює статусну структуру індивідів у системі формальної освіти (студент, який є довіреною особою декана, може мати статус вищий за статус викладача; за умов рівної успішності учнів статус такого собі "вчительського улюбленця" є вищим за статус "неулюбленого" відмінника чи хорошиста). Тому можна визнати, що в організації влади закладено чи не головний чинник гнучкості та ефективності сучасної освіти.

У процеси внутрішньої й зовнішньої боротьби за контроль і владу в суспільстві активно залучаються й університети, і середні школи. Їм присвячено багато досліджень із проблем конфлікту між поколіннями, системами цінностей, субкультурами [8; 11].

У межах теорій конфлікту в соціології освіти досліджується боротьба за розширення соціальних прав освітньої спільноти стосовно навчальних планів, каналів і принципів фінансування школи, освітніх можливостей і змісту тестів, практик тренінгу тощо. Дж. Коулмен і Т. Хоффер [11], оцінюючи вищезазначені питання в контексті конфліктологічних теорій освіти, вважають, що ці колізії привнесені в школу інтересами еліти або середнього класу і слугують ґрунтом для соціальних конфліктів в освіті. Теоретичною "вершиною" цього підходу вважається аналіз зв'язків між системою влади в освіті й соціальними змінами.

У підсумку аналізу конфлікту між субкультурами і стрижневою (домінантною) культурою суспільства, яка просувається засобами освіти, зазначені автори обґрунтовано доводять, що в XX столітті школи стали важливим інструментом влади [10; 15].

Система поділу учнів за потоками в школі підтверджує зв'язок освіти з економічною структурою. Теоретики конфлікту вбачають у ній продовження системи соціально-економічного гноблення. Основна ідея в їхніх працях звучить так: найбільша трагедія полягає в тому, що ті, кого система освіти відкрито або приховано обмежує, приймають свою невдачу в системі освіти й винесений їм безнадійний вирок як належне і навіть підтримують цю систему фінансовими засобами й тим, що визнають цінності, висунуті цією системою.

Конфлікт за характером може бути насильницьким чи пасивним, вести до руйнування груп або до їх згуртування чи піднесення. Він також може бути "експресивним" або інструментальним, що багато в чому залежить від тих визначень конфліктної ситуації, якими оперують сторони конфлікту.

Аналіз сторін конфлікту здійснюється за параметрами згуртованості, колективної ідентичності, лідерства (характеру зв'язку лідера і групи), що визначає інструментальні засоби й поняття конфлікту. Міра образи й невдоволення зумовлює зусилля з вирішення конфлікту, і якщо ці почуття є достатньо сильними, то конфлікт набуває жорстких форм.

Теоретики конфлікту в соціології освіти вважають брак згоди з приводу цілей, цінностей і норм свідченням того, що існує багаторівневий конфлікт між індивідами, освітніми установами і суспільством. А структура самої системи освіти є своєрідним продуктом конфлікту в цілому суспільстві. Спроба заплющувати очі на конфліктний характер соціальних відносин у системі освіти є, на переконання цитованих вище авторів, антинауковою.

Спроби іґнорувати конфлікти в освіті "заганяють хворобу всередину", погіршуючи становище школи в соціумі. У самій природі конфлікту є певні позитивні функції, і не визнавати й не використовувати їх безглуздо з практичної точки зору. Зокрема, перелік цих позитивних функцій конфліктів, складений із посиланням на низку досліджень, наводять Б. Мерсер і Г. Кові [17]. Серед цього переліку виокремимо такі:

- конфлікт допомагає встановлювати цілісність груп і їх межі;
- конфлікт усередині суспільства призводить до реального збереження, підтримання стійкої соціальної стратифікації;
- конфлікт може модифікувати або створювати соціальні норми, уможливлюючи нові відносини між групами-суперниками;
- конфлікт може допомагати в модифікації владних відносин усередині системи [17, с. 110–111].

Висновки. В конфліктологічному дискурсі конфлікти в освіті постають як такі, що частково зумовлюють інституційну конфліктність суспільства, а значить, їх розв'язання має спричинювати позитивні соціальні результати. Подібні ідеї розвинені в *неомарксизмі* (А. Ґрамші, Л. Альтюсер), у *критичній педагогіці* (Г. Ґінтіс, Х. Жирокс), у *"педагогіці* гноблення*"* (П. Фрейре), в *політекономії освіти* (М. Епл). У концепціях конфліктологічної спрямованості автори розкривають як роль освіти в увічненні капіталізму, так і можливості її використання в підготовці культурного опору упосліджених верств суспільства

політиці правлячого класу. Аналіз тематики удосконалення інструментів дисциплінарно-педагогічного гноблення, примусу, репресій, символічного насильства дає змогу розгорнути конфліктологічний дискурс з позиції усвідомлення владно-утверджувальної ролі освіти як соціального інституту.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Наука, 1990. – 656 с.
2. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Маркс К. Избранные сочинения : в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1985. – Т. 7. – 655 с.
3. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс // Маркс К. Избранные сочинения: в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 2. – 469 с.
4. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре ; [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К. : Юніверс, 2003. – 166 с.
5. Althusser L. Lenin and Philosophy and Other Essays / L. Althusser. – London : New Left Books, 1971. – C.127-188.
6. Apple M. Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age / M. Apple. – N. Y. : Routledge, 1993. – 240 p.
7. Aronowitz S. Postmodern Education; Politics, Culture, and Social Criticism / S. Aronowitz, H.A. Giroux. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1991. – 216 p.
8. Blau P. The American Occupational Structure / P. Blau, O.D. Duncan. – N. Y. : Wiley, 1967. – 520 p.
9. Bowles S. Schooling in Capitalist America revisited / S. Bowles, H. Gintis // Sociology of Education. – 2002. – Vol. 75. – № 1. – P. 1–18.
10. Bowles S. Schooling in Capitalist America. Educational reform and Contradictions of Economic Life / S. Bowles, H. Gintis. – N. Y. : Basic Books, 1976. – 340 p.
11. Coleman J.S. Public and Private High Schools: The Impact of Communities / J.S. Coleman, T. Hoffer. – N. Y. : Basic Books, 1987. – 254 p.
12. Davis K. Some Principles of Stratification / K. Davis, W. Moore // Readings on Social Stratification / [ed. M. Tumin]. – New Jersey : Prentice-Hall, 1970. – P. 368–377.
13. Education and sociology : an encyclopedia / Editors D. Levinson, P. Cookson, A. Sadovnik. – N. Y. : Routledge–Faimer, 2002. – 734 p.
14. Freire P. Pedagogy of Oppressed / P. Freire. – N. Y. : Seabury, 1970. – 186 p.
15. Hopper E. Stratification, Education and Mobility in Industrial Societies / E. Hopper // Readings in the Theory of Educational Systems / In E. Hopper (ed.). – London : Hutchinson, 1971. – P. 71-90.
16. Karabel J. Educational Research: Review and an Interpretation / J. Karabel, A.H. Halsey // Power and Ideology in Education / [edited by J. Karabel, A.H. Halsey]. – N. Y. : Prentice Hall, 1977. – P.1-86.
17. Mercer B. Theoretical Frameworks in the sociology of Education / B. Mercer, H. Covey. – Cambridge ; Mass. : Schenkman P.C., 1980. – 298 p.
18. Moore R. The Correspondence Principle and the Marxist Sociology of Education / R. Moore // S. Bell (ed.). The Sociology of Education: Major Debates. – London : Falmer Press, 2000. – P. 68-92.
19. Pincus F.L. The False Promises of Community Colleges: Class Conflict and Vocational Education / F.L. Pincus // Harvard Educational Review. – 1980. – Vol. 50. – P. 332–361.
20. Prichard K. Concepts and Theories in Sociology of Education / K. Prichard, T. Buxton. – N.Y. : University Press of America, 1988. - 167 p.
21. Sarup M. Marxism/Structuralism/Education : Theoretical Developments in the Sociology of Education / M.Sarup. – N.-Y.: Taylor & Francis, Inc., 2012. – 208 p.
22. Shor I. Empowering Education: Critical Teaching for Social Change / I. Shor. – Chicago : University of Chicago Press, 1992. – 294 p.
23. Willis P. Learning to Labor / P. Willis. – N. Y. ; Columbia University Press, 1991.

УДК 316.422

Ковтуненко Е.С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук, доцент

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КІЛЬКІСНИХ МЕТОДІВ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

В статті мова йде про кількісні соціологічні методи, які використовуються при дослідженні трансформаційних процесів. Розкриваються особливості використання цих методів. Наводяться приклади відомих порівняльних трансформаційних досліджень

Ключові слова: *метод дослідження, моделювання, соціальна трансформація, опитування*

В статье речь идет о количественных социологических методах, которые используются при исследовании трансформационных процессов. Раскрываются особенности использования этих методов. Также приводятся примеры известных сравнительных трансформационных исследований

Ключевые слова: *метод исследования, моделирование, социальная трансформация, опрос*

The article focuses on the quantitative sociological methods used in the study of the transformation processes. The peculiarities of the use of these techniques. Provides examples of known comparative transformational research

Keywords: *method of research, modeling, social transformation, the poll*

Актуальність. Будь-яка теоретична система повинна не тільки описувати та пояснювати соціальну реальність, а й продукувати нове знання, тобто вміщувати відповідний дослідницькій інструментарій. Теорія формулює принципи та закономірності, що пояснюють функціонування її предмету, а також вона виробляє методи дослідження цієї предметної області. Ще однією з найважливіших функцій соціологічної теорії є можливість її прогнозування.

Саме ця функція соціологічної теорії, мабуть, є найважливішою при вивченні соціальних змін. Серед всіх типів соціальних змін зупинимося на соціальних трансформаціях. Соціальні трансформації є зараз однією з найактуальніших тем в соціологічному дискурсі. Такі трансформації торкаються не тільки країн колишнього Радянського Союзу, а й багатьох країн світу.

Отже, ***метою*** *даної статті є* визначення евристичного потенціалу кількісних методів при дослідженні сучасних трансформаційних процесів. Разом з актуалізацією трансформаційної проблематики у світі з'явилася велика кількість соціологічних теорій, які намагаються осягнути трансформаційні соціальні зміни.

Серед вітчизняних вчених, які приділяли увагу вивченню трансформаційних процесів, можливо виділити Л.Д.Бевзенко, І.Е. Бекешкіну, Є.Бистрицького, В.М. Ворону, Є.І. Головаху, А.Н. Данілова, Б.В. Дубіна, Т.І.Заславську, С.Л. Катаєва, О.Д. Куценко, С.О. Макеєва, М.Д. Міщенко, Ю.І.Павленко, Н.В. Паніну, О. Пасхавера, В.М. Пічу, І.М. Попова, А.О. Ручку, Є.І.Суїменко, В.І.Тарасенко, В.Є. Хмелько, А.М. Яценко та деяких інших. Більшість з вищеназваних вчених приділяли увагу аналізові процесів трансформації на Україні.

В останнє десятиліття поняття “соціальні трансформації” досить детально розглядається західними вченими. У зв’язку з цим назвемо роботи Вільгельма Блейка (Wilhelm Bleek) , Клауса фон Байме (Klaus von Beyme), Еберхарда Зандшнайдера (Eberhard Sandschneider), Норберта Вуннера (Norbert Wunner), Вольфганга Меркеля (Wolfgang Merkel), Баррінгтона Мура (Barrington Moore), Александра Отта (Alexandr Ott), Девіда Штарка (David Stark), Вольфганга Цапфа (Wolfgang Zapf) та багатьох інших.

Слід зазначити цінність моделей соціальних трансформацій, запропонованих у роботах Гуіллермо О`Доннела, Філіп Шміттера, Олександра Данілова, Вольфганга Меркеля тощо.

Так, проаналізувавши літературу з даної проблематики, можна говорити про 2 різні шляхи аналізу соціальних трансформацій. Аналіз можна проводити з точки зору системної парадигми чи синергетичної парадигми. Теорія систем концентрується на можливостях підтримки рівноваги в системах, тоді як синергетика намагається аналізувати стани нерівноваги**.**

Системний аналіз має тривалу традицію та є більш популярним в соціологічних дослідженнях. В межах системного аналізу вже виникло декілька парадигм, в полі зору яких знаходяться соціальні трансформації. Ці парадигми відрізняються між собою за евристичним потенціалом. Модернізаційними теоріями підкреслюється тісний взаємозв’язок між економічним розвитком та демократизацією. На базі великої кількості емпіричних досліджень теоретики модернізаційної парадигми підтвердили тісну кореляцію між економічним розвитком та рівнем демократизації в країні. Це ілюструє шанси та можливості діяльності, які пропонують певні соціальні структури політичним акторам. Структураліська парадигма звертає свою увагу на владні відносини. Ці структури детермінують не тільки майбутній розвиток, а й утворюють певний фільтр, який структурує поле та межі діяльності. Саме в цих межах і можуть діяти політичні актори. На відміну від модернізаційних концепцій структуралісти спроможні пояснити ті регресивні процеси в розвинених суспільствах, що інколи призводять до заміни демократичної системи диктатурою.

Економічні структури та розподілення влади між соціальними спільнотами, історично-культурний досвід та інтернаціональний вплив як об`єктивні чинники з точки зору цієї наукової перспективи є менш значущими для способу діяльності акторів, ніж суб`єктивні відчуття. Саме на основі цих суб`єктивних відчуттів й формуються стратегії діяльності акторів. Актортеоретична парадигма при дослідженні трансформаційних процесів займається аналізом діяльності акторів на різних стадіях зміни системи, інтеракцією акторів, досліджуються їх цілі, почуття, коаліції, які утворюють актори і т.п. Автори цього підходу звертають увагу на результати політичної діяльності акторів та стверджують, що різні групи акторів сильно впливають одна на одну при виборі стратегії поведінки. Так була доведена певна відносність детермінізму модернізаційно-теоретичних прийомів, які недостатньо розглядали політичні відносини в суспільстві.

Культураліські теорії розглядають релігійно-культурні традиції та їх можливий вплив на розвиток демократії. В центрі розгляду виступає політична культура. До культураліської парадигми входять теорії соціального капіталу та цивільного суспільства. Такі теорії розглядають цивільну культуру, яка може бути скептично чи привітно настроєною до демократії, відношення держави та релігії,

також і морально-ціннісну систему певного суспільства, соціальні традиції та історичний досвід.

Чотири згадані парадигми конструюють свій власний понятійно-категоріальний апарат, за допомогою якого вони описують та аналізують соціальні трансформації. Також ці парадигми виявляють різні можливості прогнозування трансформацій. За думкою автора, найбільш потужна з точки зору прогнозування виявляється структураліська парадигма, теоретики якої створили модель фаз соціальних трансформацій. Ця модель допомагає не тільки проаналізувати проходження трансформацій в окремій соціальній системі, а й порівняти шляхи трансформування в багатьох країнах.

На думку прихильників синергетичного напрямку системна теорія не могла вирішити багатьох теоретичних проблем, які могли б бути здолані на основі самоорганізаційних принципів. До таких проблем синергетики перш за все відносять можливість пояснювати революції в суспільстві. Синергетика надає логічне пояснення радикальним змінам в суспільстві з точки зору активізації самоорганізаційних процесів. Саме для таких революційних моментів історії й використовується поняття біфуркації. Проходження нелінійної системи через біфуркаційну точку й подальша її самоорганізація й дає можливість трактувати революційні події.

Отже, розглянуті дві можливості аналізу дають нам абсолютно різну картину проходження трансформацій в суспільстві. Ці дві течії виробляють свій власний понятійний апарат, власну методологію аналізу трансформацій, надають різні можливості прогнозування тощо. Кожна ж цих течій має власний евристичний потенціал, за допомогою якого можна отримати достовірне знання про соціальні трансформації в певній соціальній системі.

Не дивлячись на велику кількість соціологічних теорій трансформаційних процесів, досить актуальним в науці є створення моделі трансформаційного процесу, на основі якої можна було б прогнозувати такі соціальні зміни. В соціології існує досить обмежена кількість таких спроб, бо моделювання будь-якого процесу є найскладнішим завданням соціальних наук.

Моделюванням називають метод дослідження об’єктів на їх моделях. При моделюванні будуються та вивчаються моделі реально існуючих предметів та явищ для виявлення їх властивостей, характеристик, зв’язків й т.п. Моделювання використовується тоді, коли безпосереднє вивчення об’єкту ускладнене чи неможливе. Моделювання розширює можливості дослідження об’єкту пізнання, даючи змогу детальніше розглядати явища чи процеси, поекспериментувати з об’єктом, змінюючи фактори впливу на нього чи досліджувати його у “чистому вигляді”.

Моделлю називають аналог певного фрагменту природної чи соціальної реальності. Цей аналог слугує для розширення знання про оригінал, його властивостях та структурах, для перетворення чи управління ним [84, 374]. Результати дослідження моделі при певних умовах переносяться на оригінал.

Побудова моделі певного соціального процесу корисна ще тим, що дає в певних випадках змогу прогнозувати процес в майбутньому, докорінно дослідивши його на моделі. Цей метод виявляється важливим й для прогнозування трансформаційних процесів. Модель трансформації дозволить не тільки виробити окрему програму трансформаційних змін для кожної країни, а

також й допоможе запобігти “дефектів” трансформації, спрогнозувати її розвиток в майбутньому. Одним з видів логічного моделювання є ідеалізація, при якій створюються ідеалізовані об’єкти. При ідеалізації уявно конструюються поняття про об’єкти, які не існують в дійсності, але мають прообрази в реальному світі. Створивши за допомогою ідеалізації поняття про об’єкт, можливо в подальшому оперувати з ним в судженнях як з реально існуючою річчю й будувати абстрактні схеми реальних процесів, що слугують для більш глибокого їх розуміння.

Модель переходу від тоталітаризму до демократії обмежений двома факторами: з однієї сторони - початком розпаду старого тоталітарного режиму та з другої - встановленням нової демократичної системи. Між тоталітарною системою та консолідованою демократією саме й знаходяться три фази трансформаційної зміни системи. Так, відомі дослідники соціальних трансформацій Гуіллермо О`Доннел та Філіпп Шміттер виділяли в трансформації фази лібералізації, демократизації та консолідації.

Німецький вчений Вольфганг Менкель, проаналізувавши модель трансформації за О`Доннелом та Шміттером та дещо модифікувавши їх концепцію, отримав наступні фази:

- Розкол тоталітарного режиму.
- Інституалізація демократії.
- Консолідація демократії [1, 120].

Ці три фази дуже абстрактно та узагальнено виділені авторами свідомо. Вони вміщують історичний досвід переходу від тоталітарної системи до демократії багатьох країн світу. Й у цьому вигляді можуть бути використані для аналізу трансформацій тих країн, що тільки планують такий перехід.

На початку аналізу фаз трансформації, за думкою В. Меркеля, потрібно для кожної окремої країни розглянути ще два періоди - досвід демократії, що передував тоталітарному режиму та саме тоталітарну систему. Ці два періоди не відносяться до трансформаційних фаз, але вони можуть значно вплинути на шанси, проблеми та часове протікання демократичних процесів. Наприклад, якщо в певній країні тоталітарній системі передував демократичний режим, то нова демократична система може звернутися до старої демократичної еліти, до інституціонального досвіду чи до культурних норм тощо [1, 122].

Так, Вольфганг Меркель виділяє 5 шляхів розкладу старого режиму: 1. тривала еволюція; 2. зміна режиму, що керується старою елітою; 3. зміна системи, що примушується “низами”; 4. чітко розроблена зміна системи; 5. колапс режиму; 6. знищення та нове заснування країни [1, 129]. Кожен з цих шляхів, за думкою автора, має власну модель трансформації до демократичного режиму.

Багато соціологів, що досліджують трансформаційні процеси, використовують порівняльний метод. За допомогою історико-порівняльного методу виявляється загальне та особливе в явищах, досягається пізнання рівнів в розвитку об’єкту, зміни, що з ним відбуваються, тенденції розвитку. Історико-порівняльний метод дає змогу вивчати об’єкти з урахуванням часу, простору, умов їх становлення, розвитку та взаємодії з іншими об’єктами. Це дає змогу порівнювати їх властивості і характеристики на різних етапах розвитку, прогнозувати протікання одного процесу, порівнюючи його з іншим. Цим методом часто користуються, коли розглядають трансформації у різних країнах. Також

досить багато робіт соціологів, в яких застосовувався історико-порівняльний метод, присвячені аналізу першої та другої хвиль демократизації.

На емпіричному рівні дослідження соціальних трансформацій потрібно користуватися відомими в соціології методами збору та аналізу інформації. Найпопулярнішим методом соціології є метод опитування. Він використовується для отримання інформації про стан суспільної, групової думки, а також для інформації про відображення інформації в свідомості респондента. За допомогою опитування ми можемо досить швидко й ефективно дізнатися про відношення населення до різних мір демократизації (роздержавлення, приватизації, реструктуралізації уряду, до введення ліберальних норм й т.п.).

Метод опитування є найпопулярнішим при вивченні трансформаційних процесів. Найвідоміші порівняльні дослідження такі, як побудова індексу демократії К.Херпфером [2, 150], дослідження The Legatum Institute, Європейське Соціальне Дослідження (ESS), Євробарометр та інші проводяться методом опитування.

Коли методом опитування досліджується стан демократії в суспільстві, вкрай необхідно враховувати, яким чином дана країна прийшла до демократичного режиму. Не дивлячись на досить велику кількість визначень демократії та різнорідні форми демократії, можна говорити про певні необхідні ознаки, які повинна мати соціальна система, щоб називатися демократичною. Німецький політолог В.Меркель часто говорить в своїх працях про шість необхідних факторів, на основі яких розрізняють тоталітарну та демократичну системи: спосіб доступу до влади, спосіб узаконення влади, монополізація влади, структура влади, вид влади та владні вимоги.

В демократичній системі доступ до влади є вільним, владна структура є плюралістичною, владні вимоги є обмеженими, вид влади є правовим та узаконення влади відбувається на основі суверенітету народу. Американський дослідник Роберт Даль говорить в цьому зв’язку про дві основні ознаки демократії: повинно бути відкрите змагання за політичну владу та достатні можливості всіх громадян політичної партиціпації. Наступні три позиції повинні стояти відкритими для громадян: 1. Можливість формулювати власні преференції, вимоги; 2. Можливість висловити ці вимоги іншім громадянам та уряду через індивідуальні чи колективні дії; 3. Вимоги повинні бути розглянуті урядом незалежно від їх походження та змісту [1, 143-148].

Це є необхідні, але ще не достатні умови демократії. Тому вони повинні бути підкріплені інституціональними гарантіями: 1. Вільне функціонування асоціацій та коаліцій; 2. Право на вільне висловлення власної думки; 3. Право приймати участь у виборі уряду; 4. Право посідати місця в суспільних організаціях; 5. Право політичних еліт конкурувати за голоси та підтримку; 6. Існування альтернативних, плюралістичних джерел інформації; 7. Вільні та справедливі вибори; 8. Існування інституцій, які політику уряду роблять залежною від волі громадян.

Ще один критерій розрізнення тоталітарного режиму від демократичного, якого не торкається Роберт Даль, знаходить своє відображення в поділі влади на законодавчу, виконавчу та судову. Це ще не означає, що в кожній реально існуючій демократії неодмінно повинно бути присутнім це розділення. Іноді може трапитися, що межі між законодавчою та виконавчою владою досить розмиті

(Німеччина, Швейцарія й т.п.). Судова влада у всякому випадку займає в демократичному режимі незалежну позицію по відношенню до виконавчої та законодавчої влади.

Показники демократії, надані Робертом Далем, проаналізувала Ірина Бекешкіна. Вона зауважила, що звичні політологічні інституалізовані показники демократії виявляються недостатніми для вимірювання демократії в таких суспільствах, як Україна. Авторка вказує також на причини такої ситуації. Вони очевидні: "річ у відмінності шляхів, якими стверджувалися ці демократичні інститути у країнах з давніми демократичними традиціями і у новоутворених демократіях, що виникли у другій половині 20 століття" [3, 192]. В західних країнах демократія утвердилися поступово природним еволюційним шляхом. А в країнах Східної Європи та деяких інших країнах ця демократія була "привнесена"; процес приходу до демократії був "штучним".

За думкою І. Бекешкіної, в суспільствах, де демократія встановлюється "декретом", постає проблема наповнення нововведених демократичних інституцій реальним змістом. Для визначення цього інституціональні показники виявляються недостатніми. Авторка пропонує ввести ще соціологічні показники, які допоможуть вирішити цю проблему. "Отже, демо-кратія може вимірюватися двома видами показників: як заміри "кратії", тобто, з точки зору інститутів та механізмів, що представляють владу, і з позицій "демосу", тобто, оцінок рівня їх дієвості громадянами. Адже значення демократії - не у самих інститутах, а у тих функціях, яку вони виконують – бути важелем впливу "демосу" на "кратію". Якщо перший, інституціональний ряд показників розробляють політичні науки, "демосний" підхід презентує соціологія, соціологічні виміри і аналітичне осмислення громадської думки." [3, 192]

І. Бекешкіна виділяє чотири показника, за якими можна оцінити "демосний" підхід:

- Загальна оцінка населенням стану демократії.
- Оцінка населенням своєї спроможності впливати на владу.
- Оцінка ефективності демократичних механізмів відбору еліт та виборчих інститутів влади.
- Оцінка ситуації з дотриманням прав і свобод.

Таке доповнення інституціональних показників соціологічними показниками є, на думку автора, необхідним для аналізу тих країн, що прийшли до демократії не природнім, а штучним шляхом. Отже, межа між тоталітарною та демократичною системами може бути проведена на основі вже названих В. Меркелем 6 критеріїв диференціації, окреслених Р. Далем восьми інституціональних гарантій та вказаних І. Бекешкіною чотирьох соціологічних критеріїв.

Особливе місце серед методів опитування при дослідженні трансформаційних процесів займає метод експертного опитування. В даному випадку в якості респондентів виступають експерти, тобто визнані спеціалісти в даній області. В нашому випадку такими спеціалістами можуть буди відомі політики, економісти, культурологи, соціологи й т.п., які визначають основні аспекти проблем трансформації й обгрунтовують висновки. Цей метод досить ефективний при соціальній діагностиці трансформаційних процесів: експертами оцінюється стан об`єкта його можливі зміни в майбутньому.

При дослідженні соціальних трансформацій можливе використання методу аналізу документів. При використанні цього методу ми маємо справу з вторинною інформацією – документами. Й однією з особливостей цього методу є те, що дослідник не має контакту з тією реальністю, яку він досліджує (між ним і реальністю стоїть документ). Цим методом ми можемо досліджувати як нову демократичну конституцію, як програми партій, так і газети, журнали – тобто все, з чого можливо черпати інформацію про настрої людей в трансформаційний період, про кризи, про розвиток прав та свобод людей й т.п. Отримані в результаті аналізу документів характеристики дають можливість робити аналітичні висновки не тільки про джерела інформації, але й про всю соціальну систему.

Ще два методи дослідження - спостереження та експеримент – використовуються в соціології значно рідше. Спостереження – це єдиний метод, при допомозі якого ми сприймаємо всю картину явищ, але ми не можемо виявити установки, мотиви людей.

Експеримент - це метод отримання інформації про зміни показників діяльності соціальних об`єктів в результаті дії на нього контрольованих факторів чи змінних. Призначення цього методу в виявленні інформації про причинно-наслідкові зв`язки між явищами, що досліджуються. При дослідженні соціальних трансформації є доцільним використовувати метод соціального експерименту, тому що це основний метод, що використовується при розробці соціальних технологій, без яких неможливо уявити процес конструювання нової системи.

Аналіз емпіричної інформації з трансформаційної проблематики, зібраної вищевказаними методами, здійснюється наступними методами: кластерним, факторним аналізом, аналізом двовимірних таблиць, регресійним аналізом тощо.

Висновки. При дослідженні трансформаційних процесів можна користуватися всіма відомими в соціології методами збору та аналізу інформації, звертаючи увагу на специфіку використання цих методів і інформації, яку ми намагаємося отримати. Ніяких специфічних методів дослідження трансформації в соціології ще невідомо. Особливістю застосування методів збору інформації при дослідженні соціальних трансформацій є те, що тут найбільш придатними є моніторингові дослідження, які дають змогу простежити динаміку процесу, замірювати цей процес, порівнювати й, можливо, прогнозувати. Прикладами таких моніторингових досліджень є Щорічні загальнонаціональні опитування громадської думки Інституту соціології НАН України “Українське суспільство 1994-2001” та Щорічні загальнонаціональні опитування громадської думки, що здійснюються в Україні Міжнародною фундацією електоральних систем (IFES) з 1994 року та деякі інші.

Література:

1. Merkel, W. Systemtransformation: eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung // Schriftenreihe Uni-Taschenbücher; Bd. 2076. Opladen: Leske + Budrich, 1999. – 572 S.
2. Херпфер К. Новий індекс демократії. Демократизація громадськості в п’ятнадцяти державах Европи (1991-1998) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. - №3. – С. 123-150.
3. Бекешкіна І.Е. Демократизація в Україні: соціологічний діагноз// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2001. – с.189-195.

УДК 316. 334.23

Сірий Є.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, доцент, старший науковий співробітник

СТАНОВЛЕННЯ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В АСПЕКТАХ ПОКАЗНИКІВ ДЕРЖАВНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ТА СУБ`ЄКТИВНО-ЦІННІСНИХ НАСЛІДКІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

В статті відображено реальний стан та дано відповідну оцінку розвитку малого підприємництва як елемента ринково-підприємницької системи в Україні, через призму розгляду впливу інституціональних чинників та з`ясування відповідної ціннісної ситуації в українському суспільстві

Ключові слова: суспільні трансформації, мале підприємництво, показники, інституціональні чинники, оцінка, рейтинги, суспільне сприйняття

В статье отображено реальное состояние и дана соответствующая оценка развитию малого предпринимательства как элемента рыночно-предпринимательской системы в Украине, через призму рассмотрения влияния институциональных факторов и выяснения соответствующей ценностной ситуации в украинском обществе

Ключевые слова: общественные трансформации, мелкое предпринимательство, показатели, институциональные факторы, оценка, рейтинги, общественное восприятие

In the article the real state is represented and proposed the proper estimation to development of small enterprise as an element to the market-enterprise systems in Ukraine, through the prism of consideration of influence of institutional factors and finding out of the proper valued situation in Ukrainian society

Keywords: public transformations, small enterprise, indexes, institutional factors, estimation, ratings, public perception

Актуальність. Досвід та приклад світової економічної системи свідчить про те, що структурні зміни в економічній системі є одними із ключових, важливими й водночас найскладнішими з стратегічних завдань розвитку суспільства. У цьому контексті суттєвим чинником реформування й демократизації у перехідних економіках вважається підприємництво, і, перш за все у форматі малого та середнього бізнесу, наділене метафорою своєрідного феномена, що сприяє трансформаційному виходу багатьох країн на нові прогресивні рубежі. Давно визначена та відзначена його провідна роль у побудові ринкового господарства та підвищенні життєвого рівня населення, і це беззаперечно. Підприємництво — вагомий чинник структурної перебудови господарства, розвитку нових його галузей. Крім того, воно є серцевиною процесу лібералізації суспільства та іманентною її ознакою.

Розвиваючи цивілізовану конкуренцію, сприяючи якісному зростанню технологічного рівня в ході трансформації суспільно-економічних систем, підприємництво засвідчило свою важливу соціальну роль, ставши, зокрема, джерелом зайнятості для вивільненої під час реструктуризації неефективних національних економік. Однак, як з'ясувалося на практиці, далеко не кожна модель ринкової економіки здатна продемонструвати ефективність, зокрема з погляду створення мотивації для успішної підприємницької діяльності. Адже процеси реструктуризації та стратегічної економічної переорієнтації потребують тривалого часу, значних інвестиційних ресурсів, і, чи не найголовніше, адекватної державної політики. При цьому, що є цілком очевидним, не існує перевірених

практикою остаточних рецептів або обґрунтованого кінцевими результатами досвіду переходу до ринкових умов господарювання. Актуальність дослідження цієї проблеми задається вивченням трансформації інституціонального середовища в комплексі розвитку всіх її складових, а також вивченням суспільної свідомості зміни цінностей щодо нових суспільних реалій. Тому, цілком закономірно, що даний напрям стає провідним в сучасній фундаментально-прикладній соціологічній науці.

З середини 1990-х років для вивчення трансформації посткомуністичного суспільства соціологи та економісти активно звертаються до інституційної теорії з явним схваленням, використовуючи активізовані сучасними соціальними змінами переваги її неоінституціонального напрямку. Саме цьому присвячена і чимала кількість фундаментальних досліджень. Щодо нашого предметного поля, то виявляє науковий інтерес формування підприємництва як інституту ринкової економіки в трансформаційній Україні в аспекті трансформації відповідних «політико-економічних» цінностей, їх «лібералізації» та «вагомості» як чинника суспільних змін. Це стосується саме нашого соціуму.

Актуальність дослідження характеру взаємовпливу інституційних змін, економічного зростання, трансформації відповідної ціннісної палітри обумовлена тим, що процес реалізації інституційних змін в сучасній Україні характеризується, в основному, як фрагментарний, непослідовний і обмежує можливості економічного зростання. Специфіка інституційної трансформації детермінує необхідність теоретичного віддзеркалення складних трансформаційних процесів у контексті ринково-економічного поля. З цим у контексті загального дослідження стоїть завдання обґрунтувати та сформувати систему показників інституціональної трансформації (тренди трансформації) українського суспільства в аспекті розвитку ринково-підприємницької системи. Власне, з цього і визначається ***мета*** нашого дослідження практично-прикладного характеру – в системі обґрунтованих показників розвитку підприємництва показати відповідну картину і його місце в системі координат суспільного розвитку – прогресу.

У розвинених ринкових системах кожний з відповідних новостворених або реорганізованих інститутів підприємництва відіграє цілком визначну роль. Різна їх питома вага, сила, характер впливу і соціальне сприйняття задають відповідної векторності, сценарію та ефективності функціонування інститутів. Другорядне ставлення до ролі інститутів та інституційних змін у забезпеченні умов формування національної моделі ринкової економіки і значення державної участі в цьому процесі, призвело до негативних темпів зростання вітчизняний економіки в 90-х рр.

Неусвідомлення того, що інститути є ключем до розуміння взаємовідносин між усіма суб'єктами економічної системи (обумовлюючи напрямок розвитку), спричинило проблемність інституційних перетворень в економічній системі України. І все це ускладнило оцінку їх результатів. І, крім того, мова йде не про регулювання цілком природних суспільних процесів, а нав'язування своєї, своєрідної моделі суспільного устрою, що врешті призвело до згортання правил та норм ліберального характеру, зниженню координат суспільного прогресу.

Ключовим індикатором трансформації соціально-економічної системи, як правило виступає рівень підприємницької активності, котрий відображає і знаходиться у відповідних корелятах практично всіх ключових напрямків

трансформації сталого розвитку. Даний індикатор, згідно дослідницької мети і завдань, вимагає дослідити наступні похідні його характеристики, що у подальшому вимагає конструювати та дослідити палітру відповідних показників, зокрема: соціально-економічні умови і державна підтримка малого бізнесу; соціально-психологічний клімат для розвитку підприємництва; загальні умови розвитку підприємницької активності населення; мотивація підприємницької діяльності та інші показники, які характеризують діяльність відповідних інститутів, вимірювання ставлення до них. Щодо методологічних апектів, то тут питання стоїть про взаємодоповнене використання кількісних і якісних показників, об`єктивних та суб'єктивних, соціально-економічних (статистичних), соціологічних (у т.ч. соціально-психологічних). У нашому предметному полі розрізнятимемо показники кількісного (екстенсивного) і якісного (інтенсивного) розвитку малого бізнесу (МБ), які доповнюють один одного при соціологічному аналізі. До кількісних відносяться показники чисельності малих підприємств (МП), динаміка чисельності, число зайнятих тощо.

Чисельність приватних підприємств (малих та середніх) – найважливіший індикатор розвитку малого та середнього бізнесу (МСБ). Питання оцінки цього індикатора лежать в руслі більш загальної проблеми соціологічних вимірювань і належать до складних проблем даного предметного поля. У економічній статистиці важко знайти дані більш неповні і суперечливі, ніж показники чисельності малих підприємств [1]. Водночас необхідно зазначити, що дослідження розвитку підприємництва неможливе як без динаміки його основних показників, так і внутрішніх структурних зрушень.

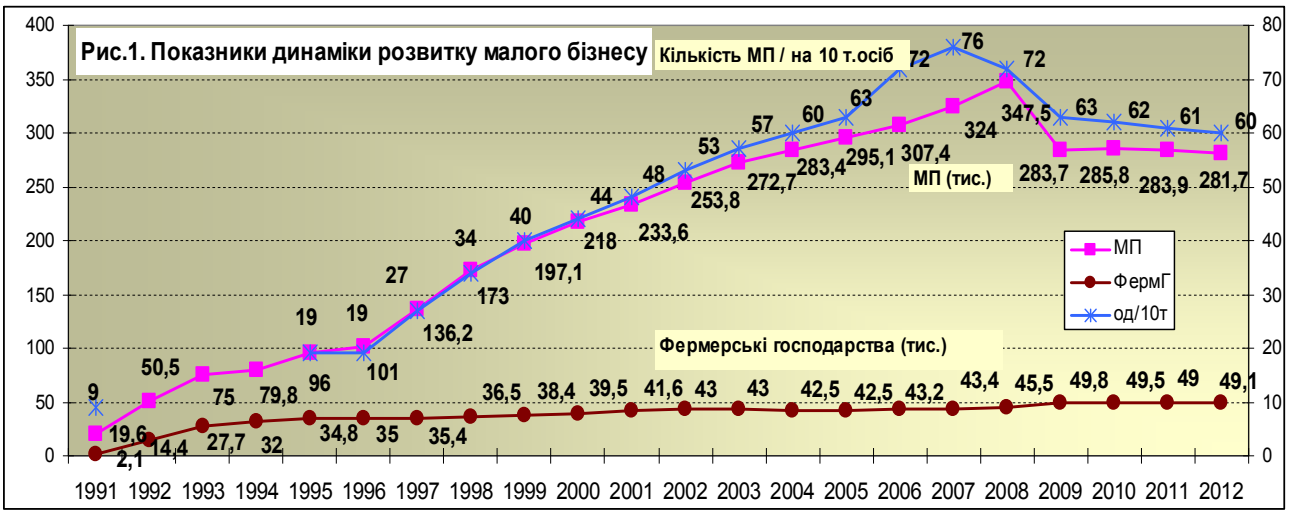

Для початку розглянемо аспект формування малого (та середнього) бізнесу. В розрізі нашого дослідження, аналіз динаміки кількості малих приватних підприємств в Україні за період 1991 – 2012 рр. (рис. 1) дозволяє зробити висновок, що за роки незалежності в Україні поступово відбувалося формування сектору малого та середнього бізнесу (МСБ), яке умовно вимежовується у кількох основних періодах: 1996 рр. – початковий етап ринкових перетворень, під час якого дуже повільно зростала кількість підприємств; 1997 – 2008 рр. – етап бурхливого розвитку підприємництва, створення значної кількості малих та середніх підприємств (на початок 2008 року загальна кількість суб'єктів підприємництва в Україні дорівнювала понад 2,6 млн. одиниць, з них 347,5 тис. – МСП [2; 3; 4]); з 2008 р – починається етап, який характеризується відсутністю кількісного зростання підприємництва.

Однак, ці показники «існування» малих приватних підприємств все ж слід вважати формальними. Тут існує кілька принципових моментів, врахування яких дає більш об`єктивнішу картину щодо стану та розвитку підприємництва в Україні, і особливо в сегменті малих приватних підприємств (МПП) (див.рис. 1). По-перше, особливо негативною стороною даного явища стало те, що досить велика кількість зареєстрованих малих підприємств не діяла.

Як і зараз, той період розвиток малого та середнього бізнесу (МСБ) не задовольняв потребам економіки у структурних перетвореннях: функціонувало лише 40% від загальної кількості зареєстрованих малих підприємств, питома вага промислових малих підприємств практично не зростала. Так, наприклад, у 1992 р. реально функціонувало тільки 49,4 % МПП від кількості зареєстрованих, у 1993 р. — 47,7 %, 1994 р. — 37,3 %. У 1996 р. з 281,6 тис. зареєстрованих підприємств діяло тільки 91,6 тис, тобто майже третина (32,6 %) [5]. У 1997 р., відповідно, з 300 тисяч — 136238 (45 %) [6]. Подібна тенденція зберігалася у 1999-2001 рр.

По-друге, вельми поширеним, але водночас і помилковим вважається, що зростання числа нових підприємств еквівалентне розширенню і поліпшенню підприємницької діяльності. Насправді такий підхід змішує результати і процес: велика кількість нових підприємств не призводить автоматично до швидкого зростання підприємництва, хоча би тому, що поява нових підприємств може різною мірою супроводжуватися закриттям діючих суб`єктів підприємництва (СПД). Так, наприклад, протягом 2011 року в Україні 240 тис.(за окремими даними – 343 тис.) підприємців припинили підприємницьку діяльність [2; 7], що становить мінімум десяту частину від чисельності офіційно зареєстрованих. З аналогією, на думку експертів , припинило свою діяльність не менше 40% (точні дані не відомі, близько 80 тис.) реально діючих малих приватних підприємств (МПП) [8]. До того ж і створення робочих місць не відбувається автоматично при появі численних крихітних підприємств. Ще одним чинником у поправці величини відповідних показників є не врахування тіньового сектору, рівень котрого коливається у значних порядках і точно невідомий. Тому, в реальній дійсності, «формальні» чинники розвитку підприємництва і вплив політики у підтримці підприємництва на його розвиток і на економічне зростання в цілому зараз дуже низький.

Звідси можна зробити висновок про реальну кількість МП в Україні. Це відноситься і до розвитку «сільського» підприємництва – фермерства, а також інтегрального показника кількості одиниць суб`єктів підприємництва (у даному випадку підприємств малого та середнього бізнесу) на 10.000 одиниць населення (загальноприйнятий показник рівня розвитку МБ) (див. рис.1). Для порівняння, кількість малих підприємств на 10000 одиниць населення України на середину 90-х років дорівнював 2 (на кінець 90-х — близько 2,7) [9; 10]. На початок 2008 р. в Україні було зареєстровано 324011 малих підприємств (або 70 одиниць на 10 тис. населення). Для порівняння у Великобританії нараховується близько 2,630 млн. малих і середніх підприємств, в Японії – 6,450 млн., в США – 19,300 млн. (Рис.2).

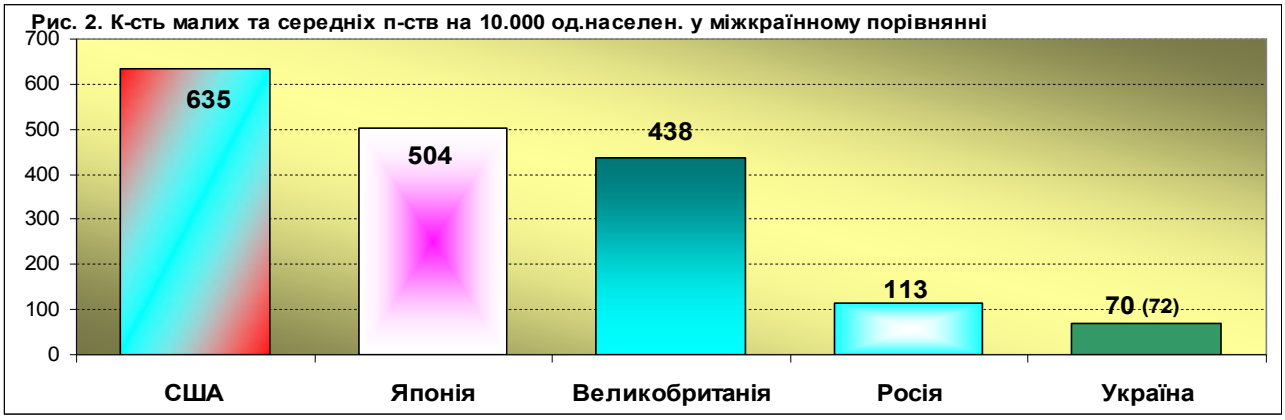

За критеріями міжнародної практики критична маса комерційних структур для характеристики господарства як ринкового має складати не менше одного діючого підприємства на 30-50 жителів конкретного регіону. В США цей показник досягає ~2,54; в Японії ~ 2; у Великобританії ~ 1,8, в Росії ~ 0,45; в Україні ~ 0,28 [10], а з врахуванням зазначених корективів щодо реальної кількості малих приватних підприємств – і того менше. Тому, доводиться констатувати, що малий бізнес в Україні, який протягом багатьох років формувався як засіб виживання для самих підприємців та їх родин, так і залишився “бізнесом виживання”, не сформувався у повноцінний сектор економічної системи, не набрав відповідної критичної маси, як це має місце в багатьох розвинутих країнах.

Однак, кількісний критерій МП не може слугувати виразником проблеми, що розглядається. Більш вагомими постають і якісні характеристики розвитку підприємництва, зокрема: частка в суспільному виробництві та структурі національної економічної системи, показники зайнятості, престиж та цінність підприємництва.

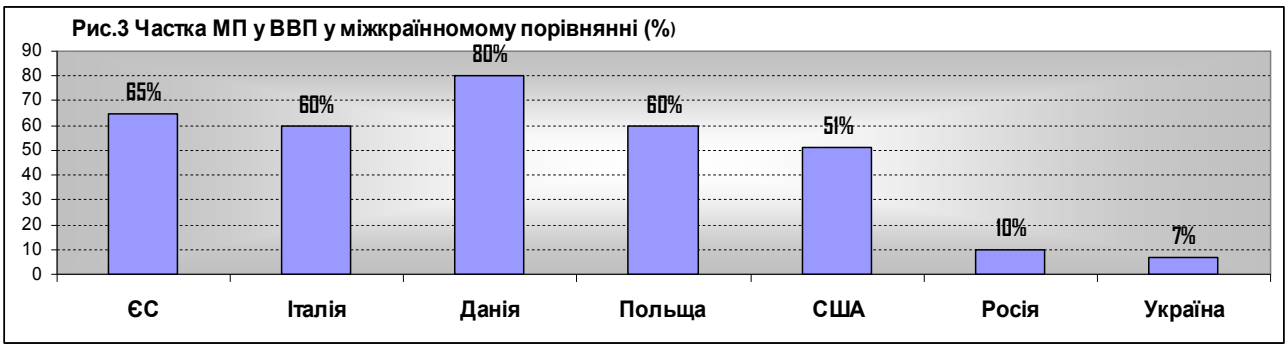

Почнемо з того, що частка малого та середнього підприємництва України у валовому національному продукті у 8-13 разів менша, ніж в економічно розвинутих країнах: частка МСП у ВВП (%) — лише 7 % [11]. Для прикладу, у Данії суб'єкти малого бізнесу щорічно створюють 80% національного продукту, в Італії - 60%, в Польщі до 60% ВПП, в США — 51 %, а середній внесок таких підприємств у ВВП по всій Західній Європі - 63-67%, в Росії — 10 %. Крім того, потрібно зважати і на абсолютну величину рівня ВВП на душу населення. Рівень реального ВВП на душу населення в країні дозволяє робити зіставлення з іншими країнами та виявити, до розвинених, чи тих що розвиваються, вони належить. З даними міжнародного валютного фонду за рівнем ВВП на душу населення серед 183 країн світу Україна займає 102-е місце з показником у 6,698 тис.дол. на душу населення. Для прикладу, у тих же європейських країнах його величина

становить: У Норвегії - 51,959 тис. дол., у США – 46,860 тис.дол., у Данії – 36,443 тис.дол., у Німеччині - 36,081 тис.дол., у Польщі - 18,981 тис.дол., У Росії – 15,612 тис.дол., що значно (відповідно 7-8 разів, 2-2,5 рази) перевищує рівень в Україні. Тому, і за якісними показниками соціальна ефективність малого та середнього бізнесу значно відстають від європейського стандарту [12].

Так, станом на 1996 р. частка зайнятих у малому підприємництві України складала 5,7 % працюючого населення, Доводиться визнати, що загалом мале підприємництво в Україні не виконує належним чином своєї соціальної ролі. Воно забезпечує робочими місцями лише близько 5-7%, 10-15% (за різними даними у різні роки) від загальної чисельності усіх зайнятих в галузях народного господарства, тоді як в країнах з ринковою економікою аналогічний показник перевищує 50%. Також не слід забувати, що досить часто МП є другим місцем роботи людини. Тому механічно пов’язувати кількість зайнятих на малих підприємствах кількістю робочих місць, створених для зменшення безробіття, некоректно. Сьогодні у малому та середньому бізнесі України працює понад 3,5 млн.осіб, які виробляють близько 8-11% від усього внутрішнього валового продукту [13, с.25-37]. Відповідно, за такого низького залучення працюючих до діяльності малих підприємств виникають сумніви щодо дієвості їхньої ролі у зменшенні майнової диференціації населення України.

Досліджуючи інституційні можливості розвитку малого підприємництва в Україні, слід наголосити, що у своїй діяльності воно наштовхується на різноманітні перешкоди, і перш за все з боку державної підтримки та регулювання. Воно не може повноцінно розвиватися через відсутність або недосконалість законів, які його регулюють, нерозвинутості інфраструктури, зокрема з причини неефективної приватизації та багато іншого. А низький рівень довіри підприємців до судів значною мірою спричинений лобіюванням інтересів у вирішенні судових справ.

Комплексний аналіз загальної ситуації дав змогу зробити висновок, що ринкова трансформація економічної системи України розпочалася без належного інституційного забезпечення. Держава не виявила чіткої зацікавленості щодо створення сприятливих умов підприємницької діяльності із урахуванням національних інтересів. Не зважаючи на декларації щодо сприяння розвиткові підприємництва, в Україні було створено громіздке і заплутане законодавство та невідлагоджена система захисту прав власності і конкуренції. Обтяжливою є податкова система, зокрема непрозоре адміністрування податків; обмежені умови кредитування.

Системні дослідження процесу формування правового забезпечення підприємництва виявили, що багатотисячна кількість законодавчих і нормативно-правових актів створила заплутані і непрозорі умови розвитку підприємництва. Для прикладу, лише у сфері регуляторної політики протягом червня – серпня 2005 року із 9866 нормативно-правових актів було виявлено 5599 таких, що не відповідають регуляторним принципам [14]. Прогалини у законодавчих та нормативно-правових актах заповнювалися неформальними правилами поведінки. Недосконалість, суперечливість законодавства та відсутність дієвих механізмів контролю за його дотриманням посилили неформальні, тіньові правила ведення підприємницької діяльності, зокрема бюрократичні бар’єри,

розвиток корупції, застосування насилля у підприємницькій сфері, ухилення від сплати податків, криміналізацію бізнесу.

Такі базові інститути, як приватна власність і конкуренція, не завжди виконували належні їм функції в економіці через відсутність механізмів їх захисту, зокрема у судах. Лише 14% керівників підприємств вважає, що судова система захищатиме їхні інтереси [15]. Неефективність судової системи стимулювала порушення законів, що конституювали приватну власність, конкуренцію та інші базові інститути.

Хоча малу приватизацію вже майже завершено, вона не дала значного поштовху розвиткові приватного підприємництва. Приватизація здійснювалася переважно неконкурентними способами. У результаті в країні утворився прошарок “неефективних” власників, які у своїй господарській діяльності часто керуються неформальними правилами поведінки, що гальмує розвиток ринкових відносин, зокрема й інституту конкуренції. І хоча Україна просунулася на шляху приватизації державної власності, мабуть, далі за будь-яку іншу країну з перехідною економікою, однак ефективність нового приватного сектора залишається украй низькою [16, с.32-51].

Сьогодні і податкова система країни впливає на розвиток бізнесу вкрай негативно. За підрахунками експертів, понад 80% доходу підприємства вилучається у вигляді різноманітних податків та платежів [17]. Сучасна податкова система не дає змоги підприємствам здійснювати інвестування, а також створює якнайсприятливіші умови для їх відходу у тіньовий сектор економіки. Стало очевидним, що податкова політика в Україні зовсім не стала стабільним чинником активізації підприємництва. Чинна система оподаткування має низку вад: висока нестабільність податкового законодавства, велика кількість податків, складний механізм їх адміністрування [18]. За даними Світового банку за підсумками 2011 року Україна зайняла перше місце у світі за кількістю податків і зборів: український бізнес у той чи іншій формі сплачує 135 різних податків [19]. Для порівняння, у Гонконзі стягуються всього три податки, в Грузії, Швеції, Норвегії — чотири податки, у Сингапурі — п'ять податків, у Франції всього сім податків, у Великобританії, Чехії, Нідерландах, Португалії, Іспанії, Фінляндії — вісім податків. У США — 11. Крім того, в Україні податки однакові як для виробників, так і для посередників. Звідси витікають нові проблеми для розвитку підприємництва: перетікання капіталу у сферу обігу і формування нового прошарку власників-підприємців насамперед на основі перерозподілу доходів і власності.

Серед головних причин упущень виявлено також немало вагомих проблем при формуванні інституту конкуренції. Зокрема це стосується: нерівних умов для суб’єктів підприємництва; складних взаємин влади і бізнесу; непрозорості процесів прийняття рішень; недостатності і суперечливості інституційного забезпечення підприємництва; слабкості механізмів державного захисту і контролю за дотриманням ділових угод; нерозвиненість громадянського суспільства загалом. Все це ускладнювало розвиток конкурентних засад підприємництва в Україні.

Актуальним для нашої країни є і подолання інституційної пастки хабарництва, яке сьогодні стало стабільним інститут координації ухвалення рішень, як форми протекціонізму і "тіньової економіки" на всіх рівнях суспільного життя. Досить високий рівень корупції, як наявні сплетіння минулих, морально та

фізично застарілих «прорадянських» технологічних укладів, що домінують і зараз в різних системах українського суспільства, роблять безперспективними будь-які спроби і суспільства і держави вийти на рівень «примірного» суспільного розвитку.

Дані положення та висновки, інтегровані вторинними статистичними та соціологічними даними корелюють та підтверджуються результатами окремих, доволі не регулярних та не частих соціологічних опитувань середовища підприємців (слід признати, що такого роду дослідження проводяться рідко). Варто презентувати результати типового такого дослідження з вивчення системи характеристик діяльності промисловців та підприємців (за результатами соціологічного опитування факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Український союз промисловців та підприємців: погляд з середини», проведеного 15 грудня 2011 року, n=350). І хоча, з методологічного погляду величину вибіркової сукупності не доцільно вважати репрезентативною, все ж в аспекті цільового формату вибірки вона містить верифікаційний потенціал.

В аспекті з'ясування загальної оцінки підприємцями та промисловцями підприємницького клімату в Україні, можна констатувати наступне: підприємці вкрай незадоволені умовами розвитку бізнесу в Україні (68,2%), і лише (6,3%) задоволені сучасними вітчизняними умовами розвитку підприємництва. Середня оцінка підприємницького клімату, за п'ятибальною шкалою (від 1 – "несприятливі" до 5 – "сприятливі") становить 2,06, що практично співпадає із оцінкою «скоріше несприятливі». В означенні головних чинників, що стримують розвиток підприємництва в Україні, на думку підприємців, найбільш вагомими виявилися: недоліки національного законодавства (52,7%); корупція (48,8%); бюрократичні перепони та відсутність чітких «правил гри» на ринку (46,5%); фінансово-кредитна політика (44,2%); політична ситуація (43,4%); недосконаліть податкової політики (36,4%). Можна констатувати, що практично всі зазначені чинники практично пов`язані з недосконалим законодавством, і діяльністю органів державної влади, які мали б формувати чіткі та зрозумілі умови ведення бізнесу.

Негативною є оцінка діяльності законодавчої влади, Президента України і виконавчої влади. Тривожним є те, що вплив інституцій державної влади на розвиток підприємництва в Україні оцінюється як *негативний*. Найбільш негативно оцінюється підприємцями вплив судової системи (середня оцінка 2,02 – "скоріше негативно", відсоток негативних оцінок - 42,9%).

Доволі низький рівень та не належне ставлення в Україні до розвитку малого (МС) підприємництва з боку держави підтверджується і міжнародними моніторинговими дослідженнями, до об`єкт-предметної системи яких входять і різні сфери українського суспільства, у тому числі і розвиток ринково-підприємницького сегменту, як один із ключових чинників трансформаційних змін.

Так, згідно аналізу різних щорічних світових рейтингів країн, які сьогодні стають важливими інструментами формування більш довершеної економічної політики і інституціональних реформ, а це: якість інститутів, технологічний рівень, макроекономічна стабільність, ефективність ринків товарів і послуг, розвиток інфраструктури та інше, Україна займає кластер останньої двадцятки місць. За даними Всесвітнього економічного форуму, до розряду недостатньо якісних інститутів потрапили, перш за все: захист прав власності, прозорість ухвалення

урядових рішень, незалежність судової системи, захист прав інтелектуальної власності, довіра суспільства до політиків, тягар державного регулювання, ефективність корпоративного управління, фаворитизм в ухваленні державних рішень, організована злочинність, етична поведінка компаній та ін.

Протягом трьох десятиліть Всесвітній Економічний Форум (ВЕФ) досліджує конкурентоспроможність країн, зокрема в аспекті сприятливого бізнес-середовища та ефективності функціонування компаній. Україна в нинішньому рейтингу перебуває на 93-й позиції. У розрізі складових індексу конкурентоспроможності бізнесу Україна посіла 82-гу рейтингову позицію в категорії *"якість національного ділового клімату".* У міжнародних рейтингах за сприятливістю умов ведення бізнесу і перспектив розвитку економічної системи Україна зазвичай займаючи місця наприкінці списку, будучи серед країн Африки і Азії, поступається більшості пострадянських республік. Так, за рейтингом *«легкості ведення бізнесу»,* який був підготовлений і оприлюднений Світовим банком і Міжнародною фінансовою корпорацією (IFC) у 2011 р. Україна опустилася на 152 місце серед 183 країн світу [20]. У той же час, Forbes у своєму рейтингу умов для ведення бізнесу віддав Україні 105 сходинку зі 134 країн світу [20].

Канадський дослідницький центр Fraser Institute в оприлюдненому у вересні рейтингу економічної свободи розмістив Україну на 125 місці серед 141 країни світу [20]. В рейтингу Forbes за рейтингом країн з найгіршою економікою Україна займає 4 місце. Її обігнали Мадагаскар – 1 місце, Вірменія – 2 місце [20]. Україну визнано однією з найгірших за рівнем сприятливості ділового середовища. І підтвердженням неефективності інституційної складової української економіки може служити і рейтинг конкурентоспроможності України в 2007 р., де якість інститутів зайняло останнє - 115-е місце.

Прикладів, що в Україні проблеми малого та середнього підприємництва мають другорядне значення для держави, і розглядаються поза контекстом інституціональної забезпеченості можна наводити безліч. В результаті цього зазначена проблема набуває системного характеру, що на думку відомого американського економіста М.Олсона характеризує неможливість справжніх ринкових перетворень, за яких саме *захищаються* права суб`єктів підприємництва, соціальних акторів інших сфер, і громадян [21]. Оскільки нерозвиненість, недосконаліть або відсутність ринкових інститутів (механізмів) в Україні визначаються не особливими, а фундаментальними характеристиками її нинішньої економічної системи, то така система і не в стані продукувати стійке зростання.

Варто зазначити, що і самоорганізація підприємництва в Україні поки-що не зайняла належних їй впливових позицій і в аспекті характеристики сприйняття підприємництва суспільством, як активним так і пасивним сегментом його ринково-економічної підсистеми. З цим, становлення нової господарської культури відбувається, як на ґрунті багатовікової культури українського суспільства в протидії із стереотипами командно-адміністративної економіки, так і в усвідомленні нових суспільно-економічних реалій. Сьогодні одним із важливих завдань утвердження ринкової економічної культури є моральне оздоровлення суспільства. Особливо гостро постала проблема якісного оновлення українського господарського менталітету на основі духовних цінностей України.

За умов транзитивного суспільства проблема вивчення стану масової свідомості є особливо важливою в аспекті ставлення населення до соціально-економічних перетворень. У фокусі сучасних соціологічних досліджень знаходиться питання готовності суспільної свідомості до прийняття і "засвоєння" нових економічних реалій, ринкової системи цінностей і моральних норм у контексті переходу українського суспільства до соціального ринкового господарства. Однак, питання, пов'язані з оцінкою нової (ринкової) економічної ситуації, ставленням населення до приватизаційних процесів (у першу чергу це стосується підприємництва як діяльнісного, так і поведінкового його рівнів), потрібно визнати, є недостатньо дослідженими. Крім того, відсутність комплексного вивчення даної проблеми дає загалом перекручену картину динаміки ставлення різних груп населення до ринкових реформ, а головне – не сприяє роз'ясненню виявленої тенденції до зростання несприйняття ринкових реформ.

Результати багаточисельних досліджень показують, що ставлення населення до різних напрямків перетворень далеко не однозначне: підтримуючи одні зміни, населення у своїй більшості виступає проти інших. Щоб надати дослідженню системного характеру, відобразити усю суперечливість ставлення населення до ринкових реформ і його динаміку, логічно робити опертя і на базові економічні процеси та ситуації, які виступають елементами оцінювання населенням, і вивчення їх на різних різних особистісних діапазонах (оцінка, ставлення, важливість, цінність тощо). Адже успіх ринкових перетворень вирішальною мірою залежить і від готовності та здатності людей реалізувати свої економічні інтереси, не вступаючи при цьому у великі ціннісні протиріччя.

Ґрунтуючись на даних моніторингових опитувань населення України, проведених Інститутом соціології ("Українське суспільство" - соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України 1992-2012 рр. n=1800, охоплені всі області України, міста Київ та Севастополь) у з'ясуванні ставлення громадян України до ринкових перетворень в економічній системі (динаміка оцінок, особливості ставлення суспільства до ринкових процесів, інститутів ринку) були виявлені відповідні тенденції щодо сприйняття суспільством нових суспільних реалій [22; 23].

На основі аналізу результатів соціологічних досліджень можна виділити низку парадоксів суспільної свідомості. З одного боку, громадяни усвідомлюють те, що приватна ініціатива в економіці є позитивним чинником (зокрема, більшість населення підтримує розвиток підприємництва в країні, готові за сприятливих умов проявити підприємницьку ініціативу). З іншого – вони не довіряють бізнесу, який нині сформувався, як суб'єкту державотворення та розвитку економіки.

Оцінюючи характер та рівень ставлення суспільства (див.рис.4) до приватного підприємництва (*показником є Індекс середніх величин двополярної шкали в діапазоні: -2<(I)<2*), слід констатувати, що його середній рівень (I) є досить низький ((*max=0,63; min=0,20; nom=0,38), з не високим рівнем коливань протягом 20 років (1992-2012 рр.)).*

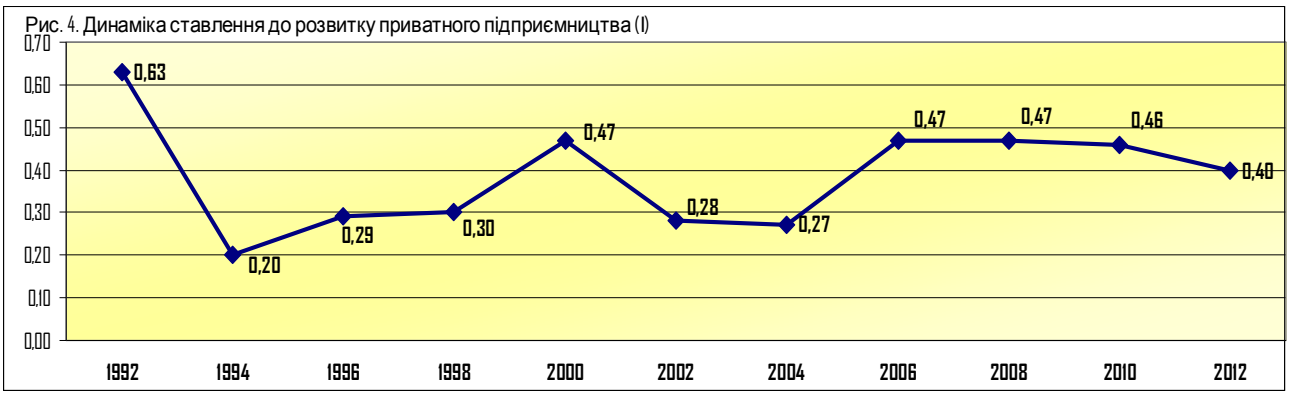

Населення України у своїй переважній більшості і не проявляє високого рівня позитивного ставлення (Рис.5) до приватизації малих підприємств (*max= 0,5 (1992); min= 0,038 (2012); nom = 0,26*). Однак, більш негативне ставлення громадяни демонструють до приватизації крупних підприємств та землі (Рис.5).

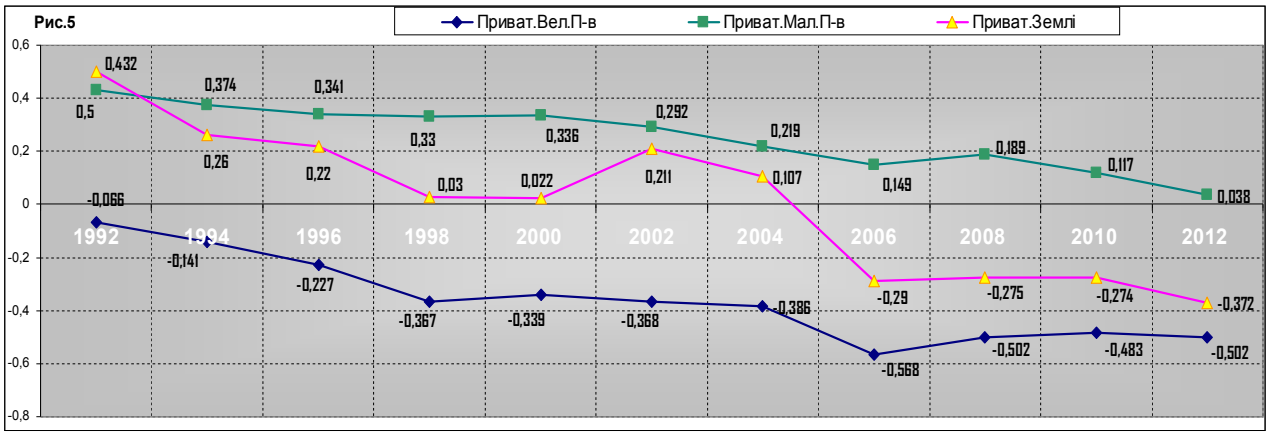

Рис.5. Динаміка ставлення населення до приватизації.

Так, за 20 років спостерігалося значне зниження підтримки приватизації великих та малих підприємств, за яким цей показник перетнув межу негативного сприйняття (*Пр.Вел.П-в: nom = – 0,36; max = – 0,568 (2006); min = -0,066 (1992); у 2012 (І)= – 0,502); Пр.Землі: (nom =0,013; max= 0,432 (1992); min = – 0,372 (2012)).*

Загалом, слід констатувати про зниження (повільне) підтримки приватизації малих підприємств і значне зниження підтримки громадянами приватизації крупних підприємств, землі. Зазначимо, що в останні роки ця тенденція збереглася.

Є підстави припускати, що в цілому інститут приватної власності в сучасному українському суспільстві є соціально легітимним. Однак, нелегітимними, навпаки, є процеси приватизації і придбана таким чином приватна власність у вигляді великих підприємств і значних земельних угідь [24]. Саме характер цих процесів набули ознак нелегітивності.

Відсутність позитивних зрушень у ставленні до приватного бізнесу лінійно відображає і відносне затишшя у бажанні відкрити власну справу, та у згоді працювати у приватних підприємців (див.Рис.6).

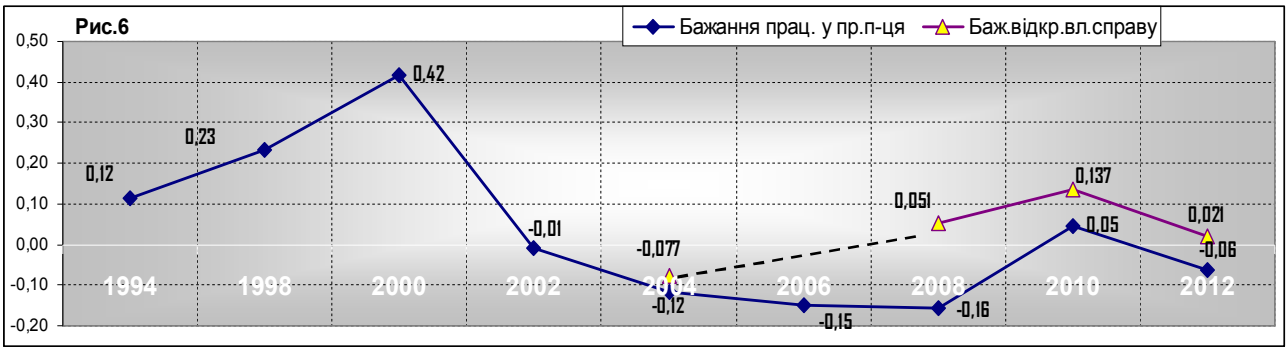

Позитивна динаміка спостерігалася після кризи 2007 р. і до 2010 р. З приходом до влади нової політичної сили (опускаючи політичне забарвлення аргументації) ці показники, як і попередні показують своєрідну «ізоляційність» а не відсутність інтересу до процесів та інституцій ринку та підприємництва. В суспільстві немає домінуючого переконання щодо позитивної ролі капіталу у підтриманні соціальної стабільності, хоча бізнес розглядається великою часткою населення як можливість покращити своє соціальне становище. Однак, незважаючи на те, що в установках громадян України домінує негативне ставлення до приватизаційних програм, все ж мале підприємництво легітимізувалося в українському суспільстві. Все це прямо чи посередньо, відбивається в статистично-економічних показниках розвитку ринково-підприємницької інституційної системи, а також в соціологічних показниках стану та динаміки масової свідомості щодо сприйняття нових соціальних (в широкому сенсі) реалій.

У зв'язку з цим можна зробити попередній, однак з фундаментальними ознаками ***висновок***, положення якого звісно визначатимуть відповідних корегувань і доповнень. Інститут держави, практично на всіх ключових полях не проявляє конструктиву у забезпеченні можливості розвитку малого та середнього підприємництва. Відповідно, з цих причин українське суспільство «заштовхнуте» у певне русло, з якого потім важко вийти конструктом не ефективно діючих інститутів, в яких зацікавлена держава, декларуючи про розвиток інститутів ринку, а не стимулюючи його.

***Література*:**

1. Система моніторингу наукових досліджень у сфері економіки та фінансів України: Монографія / М. С. Вертузаєв, О. М. Юрченко та ін. – К.: НДФІ,2004. – 112с.
2. .http://www.ukrstat.gov.ua/. Державна служба статистики. Офіційний сайт.
3. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні : Національна доповідь /І.О. Ващенко, З.С. Варналій, В.Є. Воротін та ін. – К.: Держкомпідприємництво, 2008. – 226 с.
4. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: національна доповідь//Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва. – Київ . – 2009. – 180 с.
5. *Лукинов И.* Социальная переориентация структуры экономики Украины /И.Лукинов //Вопр. экон. — 1995. — № 12.
6. Малий бізнес у світі та в Україні // Економіка України. — 1995. — № 7.
7. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: національна доповідь//Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва. – Київ . – 2010. – 240 с.
8. http://blogs.pravda.com.ua/authors/kostenko/.

9. *Шпак В. І.* Розвиток малого підприємництва в Україні (на прикладі Ук-раїнської видавничо-поліграфічної компанії “Експрес-Об’ява”): Наук. вид. / В. І. Шпак / — К.: МАУП, 2004. — 3-тє вид., стереотип. — 128 с.
10. *Невелєв О. М.* Мале підприємництво в регіоні: Економічні та правові засади /Невелєв О. М/ — К., 1998. — С 4.
11. *Кубай Н. Є*. Становлення і розвиток приватного підприємництва в перехідній економіці (на прикладі малих підприємств України): Автореф дис... к. є. н.: 08.01.01 /Н.Є.Кубай// Львівський державний ун-т ім. І. Франка. — Львів, 1999.
12. http://www.imf.org/.
13. *Єрмакович С.* Державна підтримка малого бізнесу в Україні // Проблеми кредитування малого та середньогобізнесу в Україні /С.Єрмакович/ - 2001. - № 4. - С. 25-37.
14. *Козаченко Г.В.* Малий бізнес: стійкість та компенсаторні можливості. Монографія. / Г.В. Козаченко [та інші]. – К. : Лібра, 2003. – С. 46.
15. Бізнес-середовище в Україні. Проект “Дослідження підприємницької діяльності в Україні”. За сприянням Міністерства закордонних справ Королівства Норвегії.Грудень 2004. 100с.
16. *Головаха Е., Паніна Н.* Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» /Е.Головаха// Социология:теори, методы маркетинг. К. – 2006, №3, С.32-51.
17. Реверчук С.К., Кубай Н.Є., Крупка М.І. Мала приватизація. - анал.-інформ. посібник. - Львів: "Діалог", 1996. - С. 32-93.
18. *Бедринець М.Д.* Податки в системі фінансової підтримки розвитку малого підприємництва. /М.Д.Бедринець// Фінанси України. — 1998. — № 9. — С 122-130.
19. http://uk.wikipedia.org.
20. http://tyzhden.ua/News.
21. Становление рыночной экономики в странах Восточной Европы / Под ред. Н.Макашевой. - М., 1994.
22. Экономическая культура населения Украины /Под ред.акад.НАН Украины В.М.Вороны, д-ра. филос.наук, проф. Е.И.Суименко.– К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. –316с.
23. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг /За ред. д.ек.н., д.соц.н. М.Шульги. К.- Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
24. «Українське суспільство: 20 років у дзеркалі соціології»: прес-реліз. Інститут соціології НАН України.К. – 2010.

УДК 316.444

Світлов О.Р.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

ПОНЯТТЯ «МІГРАЦІЇ» : СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ ТА МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

В статті розглянуті основні підходи до розуміння поняття «міграція». Пропонується застосування теорії соціальної мобільності як фундаменту для аналізу і формування адекватного розуміння сутності міграційних процесів

Ключові слова: *міграція, просторове переміщення, соціальна мобільність*

В статье рассмотрены основные подходы к рассмотрению понятия «миграция». Предлагается применение теории социальной мобильности как фундамента для анализа и формирования адекватного понимания сущности миграционных процессов

Ключевые слова: *миграция, пространственное перемещение, социальная мобильность*

The main approaches to the comprehension of concept «migration» are considered in the article. The theory of social mobility as bases for analyzing and developing of adequate notion of migration process is proposed

Keywords: *migration, spatial moving, social mobility*

Актуальність. Теоретичний аналіз просторового переміщення мільйонів людей та формування поняття «міграція» не втрачає своєї актуальності, не зважаючи на те, що дослідження цього складного соціального явища тривають вже більше ста років. Чим є міграція за своєю природою і хто такі мігранти – ця проблема має велику кількість інтерпретацій.

На даний момент існує більше сотні термінологічних визначень міграції. Проте ці визначення навряд чи можуть скласти якусь динамічну картину розвитку і уточнення щодо розуміння даного терміну. Навіть на питання приналежності того чи іншого типу або масштабу переміщення до міграції матимемо суттєві розбіжності в думках дослідників.

Таке розмаїття визначень міграції легко зрозуміти, якщо згадати, що визначення, в першу чергу – це логічна операція, за допомогою якої ми вказуємо на сутність відбитих у понятті предметів, розкриваємо поняття і таким чином відмежовуємо континуум предметів, що визначаються. З двох основних функцій дефініції, комунікативної і пізнавальної, саме друга є джерелом складностей, оскільки окрім обмеження континууму предметів, висуває вимогу розкриття сутності цих предметів.

Саме у відсутності комплексного розуміння сутнісних ознак міграції ми вбачаємо причину такого становища. Очевидно, що без соціологічного аналізу саме соціальної природи міграції, та її детермінуючих факторів неможливо дати більш-менш наукового та універсального понятійного визначення.

***Мета*:** Таким чином, наукова проблема пошуку теоретичного фундаменту, який би допоміг досягти, якщо не єдиного, то хоч конвенційного, соціологічного розуміння сутності міграції, залишається актуальною. Власно цей пошук і є метою даної статті.

Вважаємо, що будь-який аналіз теоретичних підходів до розуміння сутності міграції варто розпочинати з конкретизації цих підходів.

Основою огляду сучасного стану означеної проблеми стали роботи провідних українських та зарубіжних дослідників міграційних процесів: С.Макєєва, О. Малиновської, І. Прибиткової, О. Хомри, М. Шульги, Л.Рибаковського, Т.Юдіної, Е. Валерстайна, Д. Масея, Т. Файста та інших.

Одним з перших ґрунтовний аналіз підходів до розуміння міграції населення зробив Л. Рибаковський. Він поділив запропоновані радянськими вченими (соціологами, економістами, демографами, географами та ін..) визначення міграції на три основні групи, прийнявши як класифікаційну ознаку сутнісний момент [14].

До першої групи він відніс поширені наприкінці XX століття визначення, що, на його думку, змішують різні види руху населення, зокрема, міграційний і соціальний. В них до міграції відносять галузевий, територіальний, професійний і соціальний рух. Саме такий підхід до визначення міграції О.У. Хомра називав широким [16]. Результатом такого підходу стали роботи, в яких міграцію визначали як будь-яку форму соціального руху, чи як будь-яке переміщення незалежно від зміни місця в географічному просторі.

До другої групи, яку Л. Рибаковський назвав найпоширенішою й визнаною нині більшістю, належать ті визначення міграції, які головною складовою процесу вважають територіальні переміщення населення.

Але й у контексті територіальних переміщень міграцію населення можна розглядати в широкому розумінні слова як сукупність усяких переміщень людей у просторі й у більш вузькому, спеціальному значенні слова - як сукупність переселень людей, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на відносно тривалий строк [10].

При широкому підході під міграцією розуміється все різноманіття просторового руху населення, незалежно від його характеру, цілей, причин та наслідків. Тобто до міграції відносять як поїздки у відрядження, відпустку й інші регулярні або епізодичні короткотривалі переміщення, так і переїзди, в результаті яких відбувається зміна регіону чи країни проживання. Більшість дослідників виключають із міграції ті просторові переміщення, які відбуваються в межах того самого населеного пункту. Однак є приклади, коли до міграції відносять всі переміщення, які відбуваються й усередині населених пунктів, навіть якщо вони пов'язані з відвідуванням торговельних підприємств [9, с.6].

При вузькому підході до міграції відносять такий процес просторового руху населення, що в остаточному підсумку веде до його територіального перерозподілу. У цьому випадку віднесення просторового переміщення до міграції визначається фактичним переселенням з однієї місцевості в іншу й формальною ознакою такого переселення, зокрема в Україні, є реєстрація на новому місці проживання.

До третьої групи Л. Рибаковський відніс такі визначення міграції, які не розрізняють поняття «переміщення» та «мобільність», що, на його думку, неправомірно. Крім того, саме у підміні термінів «мобільність» і «міграція» він вбачає і основну помилку дослідників першої групи теорій. Спираючись на роботи ряду радянських вчених, зокрема на його спільній з Т. Заславською, Л.Рибаковський наполягає на тому, що ці поняття не є ідентичними. Він підкреслює, що мобільність – це не переміщення, а готовність до нього.

Хоча позиція Л. Рибаковького видається цілком обґрунтованою, але в соціологічній літературі як українській, так і зарубіжній давно склалася традиція розуміння мобільності саме як переміщення, і треба погодитися з думкою відомого українського соціолога С. Макеєва, що за таких умов протиставлення понять «мобільності» і «переміщенням» втрачає будь-який сенс» [5,с.11-12].

Ґрунтовний аналіз сучасного стану розуміння міграції як в українській, так і в зарубіжній літературі зроблено відомою українською дослідницею О.Малиновською [6]. Міграцію дослідниця розглядає, як територіальний рух населення, на відміну від природного чи соціального. Проте і в рамках підходів, за яких міграція визначається як виключно територіальні переміщення, О.Малиновська виділяє кілька груп залежно від масштабу підходу, від найзагальнішого до максимально звуженого. До аналізу дослідницею були залучені роботи науковців не тільки з країн пострадянського простору, які мають спільні наукові традиції, але й з країн, що традиційно звуться далеким зарубіжжям, крім того аналізувався й категоріальний апарат міжнародних міграцій.

Однак, проведений майже через двадцять років аналіз значно ширшого кола наукових робіт виявив практично ті самі протиріччя і проблеми в розумінні феномену міграції і визначенні об’єктів міграційних досліджень. В межах загальних підходів, об’єктами досліджень стають переміщення, які більшість

дослідників не вважає міграційними, а при звужених з кола досліджень випадають соціальні процеси, які потребують уваги як з точки зору розвитку відповідної теоретичної основи для вивчення окремих видів міграції, так і з точки зору їх контролю в межах державних міграційних стратегій.

Таким чином, незалежно від широти підходів, більшість дослідників вважає основною сутнісною рисою міграції переміщення у географічному просторі.

Водночас, позитивною тенденцією у розвитку теоретичного осмислення міграції можна вважати те, що все більше дослідників, усвідомлюючи складність, багатозначність міграційних процесів, їхніх наслідків для сучасного світу, відзначають зростаючу роль індивідів у формуванні й розвитку нових суспільних структур і процесів, тим самим підкреслюючи її соціальну сутність.

Намагаючись як найповніше охопити природу міграції та одночасно відділити усі інші випадки переміщень автори вдаються до різноманітних поєднань. Географічна складова в різних теоріях доповнюється: соціо-економічною, політичною, соціо-психологічною та соціально детерміністичною.

Найактуальніші сучасні соціологічні теорії, що включають до свого дискурсу міграційну проблематику, можна умовно розділити на дві групи. До першої належать теорії, або навіть наукові течії, в яких міграція розглядається як засіб, що використовується акторами різного рівня для досягнення певної мети. Друга група дослідників вбачає в міграції наслідок онтологічних процесів

Для першої групи прикладом макрорівневого підходу є теоретичні напрацювання Еммануїла Валлерстайна. Він припускає існування конкретної своєрідної історичної системи («капіталістичної світ-економіки»), темпоральні границі якої простираються від XVI сторіччя дотепер. У її просторові рамки спочатку входила Європа (або її більша частина) і Латинська Америка, а згодом, у міру свого розширення, вона охопила всю земну кулю. Її структура утворена осьовим поділом суспільної праці, що відбивається через нееквівалентний обмін між центром і периферією системи.

Описуючи феномен ієрархічності Світ-економіки, Валлерстайн розподілив світ на три підсистеми – периферія, пів-периферія і центр. Міграція в рамках цієї концепції розглядається як наслідок економічного сегментування світу та існування світ-системного ринку праці, а також поляризації світ-системи. Оскільки описана система є капіталістичною, то її головною метою є нагромадження капіталу. Останнє ж оптимізується створенням дуже широкого географічно поділу праці, що у наші дні охоплює увесь світ. Поділ праці передбачає потоки: потоки товарів, потоки капіталу, потоки робочої сили [4].

Таким чином, міграція виступає як засіб задоволення потреб більш сильних систем центру за рахунок слабшої периферії. Відмітимо, що міграцією за такого підходу вважаються лише переміщення між не рівними сегментами світ-системи, до того ж, лише ті переміщення, які детермінуються світовим розподілом праці.

З теорій, що виходять з рівня індивідуальних практик, найпотужнішим представником можна вважати теорії соціальної мобільності, зокрема українську (радянську) школу. Теорія розроблена її представниками, зокрема С.А. Макєєвим, пов’язала в одному концепті соціальні, демографічні, економічні, та географічні детермінанти соціальних переміщень.

З точки зору цієї теорії, одним з беззаперечних засобів до соціальної мобільності, фактором, який впливає на шанси і способи її здійснення, є міграція.

Часто вона детермінує шляхи здійснення соціального переміщення. Наприклад, отримати вищу освіту в селі майже неможливо. Проте вірне і інше твердження – часто саме бажання до мобільності і відмінності у можливостях до неї в різних соціально-географічних просторах є детермінуючим фактором щодо міграційних переміщень.

Окрім того, в дослідженнях цієї школи знайшла підтвердження теза про жорсткість системи як фактора мобільності. Багато індивідів опинялись не на тих робочих місцях, до яких прагнули або до яких спрямовувала їх освіта. В результаті зіткнення своїх планів і реальності існуючої соціальної та економічної системи, деякі працівники зазнали регресивної або дискваліфікаційної мобільності.

До такого ж висновку прийшов і інший помітний представник даної групи (міграція - інструмент) Томас Файст. Саме жорсткість системи в протиставленні з потребою в мобільності він визначає як головну детермінанту міграційного процесу [2].

Друга група, що нині є найпоширенішою, вбачає в міграції наслідок онтологічних процесів, зокрема, соціально-трансформаційних, політичних, економічних, демографічних. Таку позицію, наприклад, певною мірою обстоює З.Бауман. В його теорії міграція виступає як результат модернізації світу [3].

Одним з аспектів цієї модернізації є «смерть фізичного простору». Сучасні технології досягли рівня, коли передача інформації електронними засобами нині практично миттєва, і для цього потрібно всього лише вставити штепсель в розетку; співтовариству, щоб організувати спілкування у власних межах, ігноруючи електронні засоби масової інформації, доведеться покладатися на консервативні способи зборів і бесід, у рамках яких швидкість передачі [і засвоєння] інформації має «природні межі», а витрати цих процесів високі й, в усякому випадку в порівняльному відношенні, мають тенденцію до росту. Результатом стає девальвація місця.

Фізичний, не кібернетичний, простір, де мають місце не віртуальні, а безпосередні зв'язки, перетворюється всього лише в площадку для доставки, поглинання й переробки інформації, по своїй природі екстериторіальної, кіберпросторової.

В суспільствах, де все міняється з великою швидкістю, не залишається місця для довгострокових зв’язків. Тому рухливі форми соціальності стають більш доцільними і популярними. Відповідно можна констатувати розпад класичних систем стримування (як то вірність батьківщині, традиційний уклад «життя родами» і.т.п.)

З. Бауман вважає, що в цьому модерному світі, мобільність виступає як захищеність, а високий її рівень - як ознака елітарності.

На цьому тлі поступово нівелюється пануюча позиція аборигенів і нездатність до міграції стає скоріш ознакою злиденності.

До другої групи можна віднести і наробітки дослідницької групи Д. Массея. З погляду теорії так званої "кумулятивної", тобто накопичувальної причинності, розробленої Д. Массеєм [8] міграція є динамічним процесом у якому кожне із здійснених рішень про виїзд впливає на зміни у соціальному середовищі й призводить до нових міграцій. Група дійшла висновку, що міжнародні міграції виникають в ході соціальної, економічної й політичної трансформації, що

супроводжується поширенням капіталістичних ринкових відносин на доринкові й неринкові суспільства (відповідно до теорії світових систем). Масей відзначає, що в контексті глобалізації економіки перехід до ринку й інтенсивних методів виробництва в селянських або командних економіках руйнує сформовані соціальні й економічні зв'язки й приводить до широкомасштабного витиснення людей зі звичного способу життя, створюючи мобільні групи населення, які активно шукають нові шляхи досягнення економічного благополуччя. Дослідження показують, що мігранти прибувають зовсім не з бідних ізольованих місць, які відірвані від світових ринків, а з тих регіонів і країн, які переживають етап швидких змін внаслідок їх включення в глобальну торговельну, інформаційну й виробничу мережу. Тобто, міжнародна міграція є результатом не недостатнього ринкового розвитку, а саме процесу розвитку самих ринків

Хоча, як вже згадувалось, в сучасних дослідженнях міграції домінує підхід, прибічники якого основною сутнісною рисою міграції вважають переміщення в географічному просторі, все ж, серед дослідників даної групи поступово зростає число тих, хто відзначає зростаючу роль індивідів у формуванні й розвитку нових суспільних структур і процесів, тим самим підкреслюючи соціальну сутність міграційних процесів.

Зокрема, теорії даної групи привертають увагу до важливості змін у ідентичностях сторін учасників міграційних процесів. Ця позиція знаходить певну підтримку як в емпіричних, так і теоретичних дослідженнях сучасних соціологів. Так, за визначенням Т. Юдіної, мігранти в соціологічному розумінні - це соціальні групи, члени яких усвідомлюють себе цілісним суб’єктом поведінки на новому місці проживання і відзначаються відчуттям групової солідарності [18]. І хоч там акцент зроблений на формуванні колективності, а ми волiємо розглядати індивідуальні ідентичності просто типізовані по групам, проте твердження про зміни у базовій ідентичності очевидно спільні.

Як вже згадувалось вище, певні зміни в ідентичності мігрантів і зв'язок цих змін з самим переміщенням відмічає Дуглас Массей [8]. Щоправда, етап, на якому ці зміни відбуваються, ще не визначено. В Массея лунає версія, що вони спричинені глобалізацією і економічно-технічним розвитком країн реципієнтів і є фактором формування потенціалу мобільності. Ми ж схиляємось до того, що зміни відбуваються на всіх трьох етапах міграційного переміщення (підготовчому, власно переміщення, інтеграційному).

Підтвердження зв’язку між міграцією і трансформацією ідентичностей самих мігрантів міститься в дослідженні І. Прибиткової [11, с. 45-50]. Вона констатує серед іншого, що трудові мігранти відрізняються від співвітчизників, які не вдавалися до роботи за межами України, цілою низкою характеристик, серед яких більш високі оцінки власного соціального статусу, вищий адаптаційний потенціал, раціоналізм у виборі життєвих стратегій, висока мотиваційна напруженість. Крім того, для них характерні нові способи й стандарти поведінки на ринку праці, інший образ і стиль життя, специфічні зразки соціальної поведінки, інша система цінностей і т.п.

На сьогодні можна відзначити поступове поєднання згаданих підходів, адже з розумінням складності об’єкта посилюються синтетичні акценти в дослідницькій практиці. Тому все більше вчених намагається дистанціюватись від прийнятих в межах їх підходів позицій і залучити до аналізу елементи конкуруючих теорій.

При формуванні синтетичної позиції, з одного боку, більшість дослідників справедливо наполягають на тому, що за будь-якої широти підходу, до міграції не може бути віднесений рух, не пов'язаний з просторовим переміщенням. З іншого боку, посилюється розуміння, що соціальне переміщення також є сутнісною рисою міграції. В результаті зростає кількість як українських, так і зарубіжних дослідників, які визначають міграцію як соціо-географічне переміщення.

Вважаємо, що така позиція знаходить підтвердження в теорії соціальної мобільності Петирима Сорокіна, хоча ця теорія і не містить однозначного визначення міграційного переміщення.

Фактично, навіть впроваджене П. Сорокіним розведення соціального і геометричного простору не заперечувало їх зв'язок. Сорокін бачить геометричний простір як певний «всесвіт», в якому розташування предметів визначається стосовно інших предметів обраних за точки відліку.

Соціальний же простір - це такий самий всесвіт що складається з народонаселення землі [15]. Згідно вченню Петерима Сорокіна соціальний простір можна побачити як систему координат, де векторами будуть основні типи суспільних нерівностей : економічну, політичну, професійну. Економічний вектор відбиває відмінності у розподілі різноманітних матеріальних благ. Бідність і багатство це полюси, між якими розташовуються індивідуальні позиції людей чи господарств. Так само «політичний» вектор відбиває розподіл населення на правлячу еліту та підпорядковану їй більшість. Цікаво, що за економічним вектором нормою вважається ромбовидна дисперсія, за якої більшість населення знаходиться приблизно посередині між полюсами а екстремальні значення показника рідкісні. В той самий час для політичної шкали характерно зосередження влади в руках меншості, часто спорідненої класовою приналежністю.

Останній «професійний» вектор має відбивати відмінності у престижі професійної зайнятості індивіда. Згідно уявлень Сорокіна, професії стоять в ієрархії тим вище, чим важливіші функції вони виконують в організації життя суспільства та контролю за підтриманням порядку.

Звичайно, можливі переміщення, які відбуваються лише в одному з просторів, саме ним зазвичай і приділяється більша увага.

Але соціальний простір має своє вираження і в геометричному.

Геометричний простір Сорокіна не є ідентичним простору географічному, якщо мова йде про людей, а не про предмети. Оскільки особливості і ресурси території впливають на особливості соціального простору.

Найпростіше це видно на прикладі діяльності деяких інститутів. Так, інститут права діє в межах держави і заміниться з переходом умовного (можливо об’єктивованого) кордону. Так само «прорив» соціального у геометричне можна спостерігати у розподілі районів міста на більш та менш престижні.

Як приклад переміщення лише в геометричному просторі часто наводять переїзд спеціаліста в певній галузі з одного місця на інше. Проте, навіть в цьому випадку не складно знайти соціальний підтекст. По перше, при переїзді з одної держави в іншу людина потрапляє в інше суспільство, де параметри, що формують соціальний статус, можуть зазнавати змін або мати різні значення. Наприклад, повага до професії, що пов’язана з високоінтелектуальною діяльністю, може бути більшою (чи меншою) в більш розвинених країнах. Або

просто повага до людини як особистості широко укорінена в культурі. Так само можливо, що за ті ж посади в розвинутіших країнах встановлено більшу матеріальну винагороду. Міграція ж як мінімум замінює статус «місцевого» на «мігранта» («легального» чи «нелегального» за ситуацією). Як бачимо сучасний світ майже цілком соціалізовано.

Тому ми стверджуємо, що міграційне переміщення відбувається в обох просторах, географічному і соціальному, одночасно і нерозривно.

Виходячи з вище викладеного, на нашу думку, з синтетичної позиції міграція має розглядатися як соціо-географічне переміщення, що відбувається між різними соціальними системами і призводить до змін цих систем.

Важливо зазначити, що ми не виділяємо соціальне переміщення як вид міграційного руху, а підкреслюємо соціо-географічну природу міграцій.

Окрім огляду наявних наукових проблем в аспекті розуміння сутності та причинно-наслідкових зв'язків міграції, в даній роботі хотілося б наголосити, що ця проблема значною мірою є й проблемою онтологічною. ЇЇ подальшу розробку актуалізують й політичні та економічні реалії. Україна прагнучи до інтеграції в євроспільноту, змушена приймати її стандарти в законодавчій сфері, але не має теоретичних основ для прогнозування наслідків запровадження цих стандартів в українських умовах. Тим паче, що Європейський Союз ще не закінчив вироблення спільних засад міграційної політики. Демографічні реалії та економічні потреби Євросоюзу, так само як і міркування внутрішньої та зовнішньої безпеки, потребують його подальшої активізації. Якщо в докризові часи дедалі очевиднішою була європейська тенденція до заохочення іммігрантів, передовсім висококваліфікованих, без чого ЄС не зможе укріпитися як конкурентоспроможний світовий центр [7], то сучасний період економічної кризи і політичних криз в Північно-африканських країнах та на Близькому сході спонукав до більш жорсткого контролю за доступом на територію. Це продемонструвало, що основним підходом в розробці міграційної політики стає забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки.

Зрозуміло що, зміни в міграційній політиці найближчих сусідів дуже швидко позначаться на міграційних процесах в Україні, тому конче необхідним є детальне вивчення їх досвіду. Але досвід управління міграціями не може бути просто взятим з одного контексту і перенесений до іншого. Його успішна адаптація вимагає ретельного відбору елементів, які відповідають конкретним історичним та соціально-економічним умовам кожної країни.

Актуальності теоретичному аналізу міграції і поглибленню розуміння її сутнісних рис додає і те, що, як зазначає Д. Массей, серед сучасних міграційних теорій є такі, що адекватні міграційним процесам в одній країні і зовсім не адекватні процесам в іншій. В результаті більшість політиків базують свої дії на хибних припущеннях і уявленнях [8].

***Висновок*:** На останок, хотілося б зазначити, що хоч в Україні і склалась традиція своєрідного розуміння марксистського процесу пізнання, яка передбачає послідовність «спочатку практика потім теорія», на даний момент саме теорія має потенціал до переведення кількості в якість. Це твердження стосується як самої теорії, яка завдяки нагромадженим даним має вийти на новий рівень розуміння процесу, так і її здатності до приборкання стихії багатомільйонних антропотоків.

Тому саме теоретичні конструкти мають бути основою для подальшого дослідження будь-яких об'єктів, тим більш у складній сфері соціо-географічних переміщень.

Соціологія є наукою мультипарадигмальною, і розгляд складних соціальних явищ в різних парадигмах є безумовно цікавим і перспективним. Цікавим і перспективним є, запропонований зокрема Томасом Файстом, розгляд міграції за допомогою теорій різного рівня. Але використання в аналізі одного явища термінології різних теорій підвищує вірогідність некоректного їх застосування, що є недопустимим.

Можливо, теоретикам варто зосередитись на виборі однієї соціологічної теорії для аналізу і формування адекватного розуміння сутності міграційних процесів. Виходячи з викладеного, такою теорією може стати теорія соціального переміщення, або розробка на її базі окремої теорії міграційних переміщень.

Література

1. Baubock R. The Integration of Immigrants / Rainer Baubock. – Council of Europe, CDMG(94)25E - Strasburg, 1994. – 49p
2. Faist, T. The Volume and Dynamics of International. Migration and Transnational Spaces. /Tomas Faist. - New York: Oxford University Press, 2000
3. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева - М. : Логос, 2002. – 390с
4. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире./ Иммануэль Валлерстайн. / Пер.с англ. П.М.Кудюкина. Под общ.ред.канд.полит.наук Б.Ю.Кагарлицкий - . СПб. Университетская книга, 2001. – 416с.
5. Макеев С.А. Социальные перемещения в крупном городе / С.А. Макеев. - АН УССР. Ин-т философии; Отв.ред. В.И.Тарасенко. – Киев: Наук. Думка, 1989. – 152.с.
6. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О.А. Малиновська. — К. : НАДУ, 2004. — 235с.
7. Малиновська О.А Формування спільної міграційної політики Європейського союзу / Малиновська О.А. //Стратегічна панорама. – 2006 – № 2.– С. 142-151
8. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции/ Дуглас Массей. // Мир в зеркале международной миграции: Научная серия: Международная миграция населения:Россия и современный мир / Гл. ред. В.А. Ионцев. - М.: МАКС-Пресс, 2002. - Вып. 10. - С. 132-148
9. Ноздріна Н.Н. Применение методов системного анализа при изучении миграции населения: Препр./Н.Н. Ноздрина. - Всес. Науч.-исслед. Ин-т системных исслед. – М., 1978. – 73 с.
10. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения./ В.И. Переведенцев – М., 1975
11. Прибыткова И.М. Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений / Прибыткова И.М. // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. Отв.ред.Ж.А.Зайончковская. М.,2003 – С.25-68.
12. Прибыткова И. М. Пространственная самоорганизация населения: теоретико-методологические предпосылки исследования. /Ирина Прибыткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. - № 4. – С. 84-98.
13. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності / Анатолій Ручка. // Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред.. А Ручки. – К.:Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с. 10-98
14. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения : прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский; Отв. ред. Т. И. Заславская; АН СССР, Ин-т социол. исслед. – М. : Наука, 1987. – 199 с.
15. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992..
16. Хомра А.У. Миграция населения: Определители, типология, направления развития / Хомра А.У. // Демографические проблемы социалистического общества: Сб. ст..

/АНСССР;Науч.совет "Проблемы демографи и трудовых ресурсов";Отв.ред. В.С. Тешенко – М.:Наука,1991. – С.65-74
17. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты./ Н.А. Шульга. - К.:Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.
18. Юдина Т.Н. О социологическом анализе миграционных процес сов/ Юдина Т.Н. // Социол. исслед. - 2002. - N 10. - С.102-109.

УДК 316.005

Кот Агнешка Єва

Міжрегіональна Академія управління персоналом, докторант(Польща)., докторант

РОЗВИТОК ПІДХОДІВ ДО УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ ВИРОБНИЧОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

В статті проведений аналіз процесу формування та розвитку основних наукових підходів до управління трудовим потенціалом виробничої організації

Ключові слова: *соціальне управління, трудовий потенціал, виробнича організація.*

В статье осуществлен анализ процесса формирования и развития основних научных подходов к управлению трудовым потенциалом промышленной организации

Ключовые слова: *социальное управление, трудовой потенциал, промышленная организация*

The process of genesis and development of the basic scientific approaches to social management of the labour potential of industrial organization is analyzed by the author in the article

Keywords: *social management, labour potential, industrial organization*

Актуальність та ступінь вивчення проблеми. На сьогоднішній день об'єктивні умови практики управління персоналом вимагають зміни уявлень про людину у виробництві. У сучасних умовах вона перестає бути лише специфічним фактором виробництва, а перетворюється в його унікальний ресурс. За свідченням провідних вчених усі інші види ресурсів відносно вичерпали себе, і лише в людині відкриваються все нові грані її можливостей. Це пов'язано з тим, що вона є носієм інформації, знань, які невичерпні та необмежені. Окрім цього, розвиток виробничих сил призводить до підвищення інтелектуальної складової у праці. Звідси до персоналу сучасної виробничої організації висувають вимоги не тільки мати високий рівень кваліфікації (освіти), а й вміти застосовувати інтуїцію при вирішенні нестандартних завдань, діяти ініціативно [7, с.104].

Вище вказане призводить до ускладнення функцій людини у виробництві: вона має накопичувати знання, генерувати нові, швидко адаптуватись до вимог середовища, у якому здійснює трудову діяльність, займатись саморозвитком та самоменеджментом. Завдяки цьому відбувається ускладнення структури капіталу організації, підвищується значущість його інтелектуальної складової.

Фахівці зазначають, що для приросщення інтелектуального капіталу будь-якої виробничої організації необхідно ефективно управляти трудовим потенціалом її головного носія – людини [15]. Для цього менеджер має не тільки залучати висококваліфікованих, творчих людей в організацію, а й об'єднувати їх. За свідченням І. Бажина, він повинен трансформувати у синергетичний ефект ті відмінності, що створюють унікальність, забезпечують лідерство у світі різноманіття [3, с.9]. Тільки за цих умов організація успішно функціонує та

розвивається. Таким чином, перед управлінцями постає першочергове завдання – включити людину в організацію таким чином, щоб не тільки не втратити індивідуальність працівника, а й посилити завдяки цьому трудовий потенціал колективу виробничої організації.

Метою статті є дослідження та аналіз процесу формування та розвитку основних наукових підходів до управління трудовим потенціалом виробничої організації.

Викладення основного матеріалу. Ефективне включення людини в організацію залежить від дії низки різних факторів. Серед них особливе місце займає відчуття людиною себе як партнера в системі трудових відносин, які сформовані в конкретній промисловій організації [7]. У зв'язку з цим значно підвищується відповідальність менеджера за організацію трудових відносин у виробництві, які мають забезпечувати необхідні умови для співпраці між членами організації. Саме тому предметом праці сучасного керівника стають не інформація та управлінські рішення, а система персоніфікованих відносин у трудовому колективі [8, с. 34]. Безперечно, проблема включення людини в організацію з метою формування та підтримки ефективної системи трудових відносин у колективі постала перед керівництвом із розвитком самої організації. Група російських вчених виділяє три основні етапи розвитку [14, с.993-994]:

I етап (початок XX сторіччя) – промислові організації сприймались як машини, призначені для забезпечення адекватної віддачі грошей, які були вкладені;

II етап (кінець 40-х-початок 90-х років) – промислова компанія розглядається як самодостатня організація, якій притаманні власна система цілей та ресурсних імперативів розвитку, що забезпечують її життєдіяльність та функціональну стабільність;

III етап (початок 90-х років-сучасний період) – промислова організація є частиною однієї або декількох цілеспрямованих систем, котра містить у собі таку складну частину як люди з їх власними цілями.

Такий погляд на взаємодію організації та людини позначився на розумінні моделі сучасного підприємства. Сьогодні воно вже перестало бути лише сукупністю капіталу, матеріально-технічних засобів, предметів праці і т. ін. Згідно з думкою М. Дороніної, його необхідно розглядати у вигляді економіко-соціальної моделі [9]. Це дозволяє трактувати підприємство як виробничу організацію, що об'єднує людей для спільної діяльності та спрямовує їх на досягнення поставленої мети. Основою для включення й об'єднання людей в організації слугує сукупність трудових відносин у колективі. Остання не тільки створює можливості для успішного входження людини в організацію, об'єднання її потенційних можливостей з іншими членами колективу. Вона також зумовлює поведінку людей в організації та поведінку організації як цілісної системи. За ствердженням А. Дороніна, такою поведінкою необхідно управляти [11, с.26]. Внаслідок цього, менеджмент як наука набуває міждисциплінарного характеру, оскільки регулювання сукупністю трудових відносин у колективі, управління поведінкою людей та організацій потребує сучасних знань з соціології та соціальної психології [84].

Міждисциплінарність предметної області обумовлює перетворення менеджера в управлінця, який поєднує у собі риси підприємця. Досліджуючи цю

проблему, І.Сорока зазначає, що «межа між підприємцем і менеджером умовна, і неможливо точно визначити, де вона полягає в тій чи іншій ситуації. Хоча підприємництво і менеджмент – два різні види діяльності, не можна сказати, що між ними немає нічого спільного. Це двоєдина функція, яку можна назвати підприємницьким менеджментом. Менеджмент, який не спирається на підприємництво, стає пародією на нього» [13, с. 75]. Така думка викликала дискусії серед широкого кола науковців з приводу питання, що саме слід розуміти під менеджментом – мистецтво чи науку. Певну конструктивну відповідь на це намагається дати І.Іванова, яка вважає недоцільним протиставляти поняття «підприємництво» і «менеджмент». Без якостей підприємця менеджер виродиться у пересічного чиновника-бюрократа, без менеджера підприємництво втратить мистецьку ознаку і буде приреченим залишатись часткою малого і середнього бізнесу і ніколи не досягне висот великих підприємств [13, с. 75]. Таким чином, менеджмент на сучасному етапі розвитку в значній мірі представляє собою мистецтво, котре в якості підґрунтя має наукове знання.

Як наука менеджмент пройшов декілька етапів у своєму розвитку. Його еволюція незмінно привертає увагу дослідників. Одні з них [2, 12] – досліджують зміну ключових понять та ідей менеджменту, характерних для певної епохи розвитку цивілізації і пов’язаних з інструментами впливу на активність людини. Інші фахівці узагальнюють теорії управління людиною на основі концептуальних змін її характеристик як об’єкту впливу. Прикладом цього слугує робота К. Голубєва, який визначає два основні напрями у теорії менеджменту: механістичний та гуманістичний. У концепціях, що входять до механістичного напряму, не приділяється достатньої уваги особистісному розвитку працівника. До гуманістичного напряму входять концепції, які розглядають розвиток працівника як складову частину розвитку усього виробництва [4, с.17].

Безперечно, розвиток менеджменту не міг не позначитись на розвитку підходів до управління трудовим потенціалом виробничої організації. На наш погляд, їх необхідно досліджувати у тісному взаємозв’язку з урахуванням зміни як об’єкту управління, так і ролі менеджера у виробництві. Такий синтезований підхід дозволить визначити нові ключові функції сучасного менеджера, які він має реалізувати для ефективного впливу на активність персоналу організації, а також нові вимірювачі ефективності його роботи. Еволюцію підходів до управління трудовим потенціалом виробничої організації представлено у таблиці 1.

Російський вчений В. Маслов зазначає, що у межах економічного підходу до управління трудовим потенціалом головний інтерес представляє праця як функція людини [17, с. 21]. Вона носить фізичний характер, не вимагає від працівника високої кваліфікації. Головним обов’язком менеджера є контроль за виробничим процесом: кількістю та якістю продукції, що виготовляється за певний проміжок часу. Відповідно до результатів контролю менеджер заохочує або карає працівника за допомогою збільшення або зменшення рівня оплати праці. Зміна характеру праці призвела до поступової зміни погляду на роль людини у виробництві: вона почала розглядатись як один з його найважливіших факторів. Тобто розпочався перехід до організаційного підходу управління трудовим потенціалом організації.

Таблиця 1 - Еволюція підходів до управління трудовим потенціалом виробничої організації *

Підходи	Загальна тенденція	Характер праці	Об'єкт управління	Методи управління	Функції менеджера	Роль менеджера	Показники ефективності управління
Економічний підхід (кінець XIX-початок XX сторіччя)	Соціалізація управління персоналом	Фізична, Низько кваліфікована	Людина як робоча сила	Економічні, адміністративні	• Контроль за кількістю і якістю праці • Заохочення та покарання працівників	Контролер виробничого процесу	Вартісні
Організаційний підхід (середина XX-кінець XX сторіччя)		Автоматизована, потребує високої кваліфікації	Людина як фактор виробництва		• Підбір персоналу • Оцінка персоналу • Планування кар'єри • Підвищення кваліфікації	Організатор виробничого процесу	
Гуманістичний підхід (кінець XX-початок XXI сторіччя)		Інтелектуальна, творча	Людина як складний біопсихосоціальний феномен	Комплексне застосування усіх методів управління, перевага надається соціально-психологічним методам	• Формування сукупного працівника розумової праці виробничої організації • Створення необхідного організаційно-культурного середовища в організації • Організація та управління відносинами у колективі • Діагностика та застосування трудового менталітету підлеглих	Організатор відносин у колективі	Ціннісні

** Узагальнено за [7,12, 13, 14, 16, 17, 21] та доповнено автором*

Відповідно до цього змінились вимоги до персоналу, оскільки для виконання роботи необхідні були кваліфіковані, освічені працівники. Таким чином, менеджер почав виконувати такі функції, як підбір персоналу, його оцінка, підвищення кваліфікації працівників, планування їх кар'єрного росту і т. ін.. За таких умов менеджер виступає як організатор виробничого процесу.

Останнім часом активно почав розвиватись інший підхід до управління трудовим потенціалом організації – гуманістичний. У його межах людина розглядається як унікальний ресурс організації, складний біопсихосоціальний феномен. Сьогодні розвиток науки і техніки, прискорення життєвого циклу товарів та організацій вимагає від неї засвоєння нових знань та вмінь, генерації на цій основі нових знань, їх успішного застосування при вирішенні завдань, що потребують прояву творчості. За цих умов різко зростає значущість креативних команд або проектних груп, які створюються для рішення нестандартних проблем. Звідси першочергового значення набуває формування сукупного

працівника розумової праці шляхом створення відповідних умов для об'єднання працівників у виробничому колективі.

Перехід до гуманістичного підходу управління трудовим потенціалом виробничої організації не означає повну відмову від попередніх підходів. Необхідно вказати декілька основних моментів, які підкреслюють його відмінність.

По-перше, у межах даного підходу акцентується увага на ускладненні об'єкту управління – людини. Сучасний менеджер має об'єднувати не просто індивідів у трудовому колективі, а потенціали особистостей. Це завдання є необхідним та водночас складним, оскільки потребує від менеджера оволодіння новітніми технологіями управління людиною.

По-друге, врахування складної природи людини зумовлює домінування соціально-психологічних методів управління її поведінкою, оскільки остання є феноменом соціально-психологічного походження.

По-третє, окрім розширення функцій менеджера, зростає значущість його ролі як інтегратора підлеглих. Американський фахівець з управління персоналом І.Адезіс вважає, що інтегрування є найбільш непрограмованим процесом у порівнянні з адмініструванням, виробництвом та підприємництвом [1, с.242-244]. Проте у сучасних умовах здатність керівника інтегрувати персонал на основі спільних цінностей, спільного бачення та мети посилює потенціал виробничої організації у цілому.

По-четверте, додатковими показниками ефективності управління людиною стають соціальні вимірювачі [10, с.7]. Так, П. Нівен стверджує, що «вартість у багатьох організаціях залежить вже не від раціональної експлуатації матеріальних активів, а від управління, умілого застосування знань робітників» [18, с. 25]. Е. Нілі, К. Адамс і М. Кеннерлі додають, що розрахунок лише фінансової ефективності є недостатнім для вимірювання ефективності управління бізнесом [19, с.16-17]. Іншими словами, відбувається перехід від переважного застосування лише вартісних показників до ціннісних. Український вчений В.Липов цілком справедливо вказує, що цінність за значенням є набагато складнішим показником у порівнянні з вартістю або ціною. Ціна визначається матеріальними, природними причинами – землею або працею, яка у прихованому вигляді міститься в товарі або послузі. Цінність має суб'єктивний характер, вона лише відбиває значимість певного блага [16, с.63-65]. З такою думкою можна цілком погодитись, адже ціннісні показники, такі як згуртованість колективу, здоровий соціально-психологічний клімат у колективі і т. ін., не мають вартісної ознаки. Однак при цьому вони є важливими для ефективного управління трудовим потенціалом організації, надання спрямованості трудовій поведінці її персоналу та ін. Усе це опосередковано відбивається й на вартісних показниках, але даний зв'язок потребує додаткових методологічних досліджень.

Завдяки вище вказаним відмінностям гуманістичного підходу до управління трудовим потенціалом виробничої організації стало можливим говорити про так звану соціалізацію управління. У науковій літературі поки що переважає думка, що соціалізація менеджменту полягає у нагромадженні ним інформації щодо соціальної переорієнтації соціального сектору діяльності і формування у менеджерів соціальної відповідальності [6, с.110]. Не заперечуючи вказаного, акцентуємо увагу на тому, що термін «соціалізація», в першу чергу, означає процеси, пов'язані з формуванням та розвитком людської особистості в процесі її

життєдіяльності. Тому, окрім зазначеного змісту соціалізація менеджменту має орієнтуватися на забезпечення швидкого та ефективного входження людини у колектив організації, опанування нею необхідних для цього нових знань, вмінь, якостей. Саме у такому контексті доцільно буде говорити про соціалізацію управління працівником.

Об'єктивні соціально-економічні умови України вимагають переходу до гуманістичного підходу в управлінні трудовим потенціалом виробничої організації. Це дозволить вирішити нагальні проблеми формування і розвитку інтелектуального капіталу вітчизняних підприємств.

З'ясування сучасних тенденцій менеджменту викликає необхідність удосконалення технологій, пов'язаних з управлінням трудовим потенціалом виробничої організації. Використання стандартних технологій для управління людиною, зайнятою інтелектуальною, творчою працею, не є в достатній мірі обґрунтованим. У сучасних умовах вони потребують певного переосмислення.

Дослідженню різних аспектів управління трудовим потенціалом на рівні виробничої організації присвячено багато праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Однак зміна уявлень про роль та місце людини у виробництві змушує розглядати трудовий потенціал організації як складний феномен. Можна погодитись з М. Новиковою, що трудовий потенціал організації – це сукупність якісних та кількісних показників, що характеризують управлінський та виробничий персонал [20, с.39]. Більшість науковців в якості кількісних показників розглядають середню чисельність працівників, продуктивність їх праці, плинність робочої сили, ефективність її використання за певний проміжок часу. Необхідність доповнення кількісних показників трудового потенціалу якісними назрівала поступово. Сьогодні до якісних показників трудового потенціалу організації включають рівень освіти і кваліфікації персоналу, виробничий досвід, стан здоров'я і т. ін. Чисельність якісних показників, на які звертають увагу фахівці, постійно збільшується. До них відносять загальну та професійну культуру особистості, інтелектуальні здібності, моральні орієнтації та ін. Таким чином, трудовий потенціал сучасної виробничої організації уявляє собою складне явище, яке важко оцінити за допомогою якогось одного показника. Виникає необхідність зведення усіх показників в один, за яким можна проводити аналіз та оцінку трудового потенціалу організації. Такий підхід реалізовано вітчизняними вченими у працях [5, с.233].

Варто зауважити, що даний підхід до оцінки трудового потенціалу не враховує особливості і значущість кількісних та якісних показників для окремих категорій персоналу. Наприклад, продуктивність праці для виробничого та управлінського персоналу є різною за змістом; здатність до висунення нових конкурентоспроможних ідей є більш значущою для управлінського персоналу, ніж для виробничого. Не менш важливою проблемою є визначення тих складових та елементів трудового потенціалу, на які необхідно орієнтуватись при формуванні, стимулюванні, відтворенні, розвитку трудового потенціалу окремих категорій персоналу. Для цього, в першу чергу, слід розглянути сутність та зміст трудового потенціалу сучасної виробничої організації.

Висновки. Чисельні наукові дослідження свідчать, що управління трудовим потенціалом виробничої організації здійснюється у межах трьох підходів: економічного, організаційного та гуманістичного. Кожний з наступних підходів

відзначався ускладненням уявлень про людину, розширенням функцій менеджера, зміною його ролі в системі управління трудовим потенціалом виробничих організацій. Сучасні соціально-економічні умови України об'єктивно вимагають перейти до гуманістичного підходу в управлінні трудовим потенціалом організації. Він передбачає створення менеджером відповідних умов для поєднання окремих трудових потенціалів персоналу, зайнятого інтелектуальною, творчою працею шляхом формування позитивної взаємодії між членами колективу та керівником. Це дозволить вирішити нагальні проблеми нарощення інтелектуального капіталу вітчизняних підприємств.

Література

1. Адезіс І. Ідеальний керівник : Чому ви не можете стати ним і що робити з цього приводу : Нова парадигма менеджменту / І. Адезіс; пер. з англ. С. Опацької. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 266 с.
2. Бабайлов В. К. Менеджмент по методике «2С70» : монография / В. К. Бабайлов, А. И. Баленко. – Х. : ФЛП Либуркина Л. М., 2007. – 232 с.
3. 12 Бажин И. И. Управление различиями / И. И. Бажин. – Харьков : Консум, 2004. – 392 с.
4. Голубев К. И. История менеджмента : тенденция гуманизации / К. И. Голубев. – СПб. : Изд. «Юридический Центр Пресс», 2003. – 223 с.
5. Гринева В. Н. Методика оценки трудового потенциала предприятия / В. Н. Гринева, В. Л. Смолюк // Економіка розвитку. – Х. : ХНЕУ, 2006. – № 1(37). – С. 87–89.
6. Гришкін В. О. Соціалізація економіки України : теорія, методологія, перспективи : монографія / В. О. Гришкін. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 498 с.
7. Дедиков С. Алетернативный и традиционный менеджмент : сравнительный анализ / С. Дедиков // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 5. С. 103–113.
8. Доронин А. В. Руководство и лидерство как функции менеджмента / А. В. Доронин // Економіка розвитку. – 2007. – № 4 (44). – С. 32–37.
9. Доронина М. С. Управління економічними та соціальними процесами підприємства : монографія / М. С. Доронина. – Х. : ХДЕУ, 2002. – 431 с.
10. Доронін А. В. Методологічна основа міждисциплінарного дослідження поведінки суб'єктів господарювання / А. В. Доронін // Економіка розвитку. – Х. : ХНЕУ, 2005. – № 2 (34). – С. 5–8.
11. Доронін А. В. Розвиток моделі виробничої організації в умовах трансформації економіки / А. В. Доронін // Проблеми науки. – 2006. – № 6. – С. 26–31.
12. Дудар А. П. Менеджмент людських ресурсів у сфері обігу : монографія / А. П. Дудар. – Сімферополь : «Таврія», 2002. – 288 с.
13. Іванова І. В. Професіоналізація менеджменту : монографія / І. В. Іванова. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 695 с.
14. Корпоративный менеджмент : Справочник для профессионалов / И. И. Мазур, В. Д. Шапиро, Н. Г. Ольдерогге и др.; под общ. ред. И. И. Мазура. – М. : Высшая школа, 2003. – 1077 с.
15. Крутий И. Механизм приращения интеллектуального капитала личности и компании / И. Крутий, Ю. Новикова // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 9. – С. 41–49.
16. Липов В. В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці : монографія / В. В. Липов. – Х. : Вид-во НФаУ, 2004. – 184 с.
17. 145 Маслов В. И. Стратегическое управление персоналом в условиях эффективной организационной культуры : учебн. / В. И. Маслов. – М. : Издательство «Финпресс», 2004. – 288 с.
18. 159 Нивен Пол Р. Сбалансированная Система Показателей : Шаг за шагом : максимальное повышение эффективности и закрепление полученных результатов / Пол Р. Нивен; пер. с англ. О. Д. Каникевича. – Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2004. – 328с.
19. Нили Э. Призма эффективности : карта сбаллансированных показателей для измерения успеха в бизнесе и управления им / Э. Нили, К. Адамс, М. Кеннерли; пер. с англ. А. С. Шагоян. – Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2003. – 400 с.
20. Новикова М. Н. Концепция управления трудовым потенциалом предприятия / М. Н. Новикова // Наука і життя України. – 2007. – № 1. – С. 39–41.
21. Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджменту : монографія / М. В. Туленков. – Київ-Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – 312 с.

УДК 3.316.7

Майструк І.М.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв кафедра теорії, історії культури і музикознавства, кандидат соціологічних наук, доцент

МОЛОДІЖНА ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЛАТЕНТНИЙ ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті аналізуються особливості соціологічного пізнання молодіжної економічної культури як латентного об'єкта. Автор наголошує на тому епістемологічному моменті, що при вивчені такого роду об'єктів доцільним є застосування різноманітних технологій пізнавального процесу, а не лише прямих контактних методів емпіричного дослідження

Ключові слова: *молодіжна економічна культура, латентний об'єкт, вияв латентного об'єкта, опосередковане відображення, умоглядне сприймання (умоглядний образ) інтерсуб'єктивна реальність, маркерування (позначення)*

В статье анализируются особенности социологического познания молодежной экономической культуры как латентного объекта. Автор подчеркивает эпистемологический момент, необходимый при изучении такого рода объектов, а именно, применение разнообразных технологий познавательного процесса, а не только прямых контактных методов эмпирического исследования

Ключевые слова: *молодежная экономическая культура, латентный объект, проявление латентного объекта, опосредствованное отражение, умозрительное восприятие (умозрительный образ), интерсубъективная реальность, маркерование (обозначение)*

In the article the features of sociological cognition of youth economic culture are analysed as a latent object. An author underlines a epistemological moment, needed at a study such of objects, namely, application of various technologies of cognitive process, and not only direct pin methods of empiric research

Keywords: *youth economic culture, latent object, show of latent object, mediated a reflection, speculative perception (speculative character), intersub'ektivna reality, marking (denote)*

Актуальність. Соціологічне освоєння соціальної реальності ґрунтується на численних пізнавальних технологіях, парадигмах, серед яких особливим гносеологічним потенціалом відзначається інтерпретативна технологія, спроможна забезпечити вивчення ідеальних елементів реальності, до яких належать, зокрема, різного роду культурні явища і процеси.

Молодіжна економічна культура саме і є одним із таких явищ, виступаючи латентною характеристикою особливої соціальної групи населення – молоді. Тому у соціології вона пізнається як латентний об'єкт, до того ж не лише через емпіричне дослідження її проявів, але й через інтерпретативне конструювання її ідеального образу, тобто суто умоглядно. Для пізнання процесів і явищ соціологія має достатньо засобів. Однак тут одразу ж слід підкреслити такі дві обставини. Перша – латентні об'єкти не можуть досліджуватися соціологією безпосередньо, тобто з допомогою контактних емпіричних методів (спостереження, експерименту тощо). Їхня невидимість стоїть на заваді цьому, тому для пізнання важливе значення має емпіричний вияв (вираз) цих об'єктів, завдяки чому й стає можливим пряме контактне дослідження цих виявів. Теорії і різні технології проведення емпіричного дослідження давно розроблені в соціології і широко використовуються, тому цей аспект пізнання латентного об'єкта ми упускаємо. Звернемось до інших технологій, зокрема до технологій пізнавального процесу в

інтерпретативній соціології, що відзначаються певною гносеологічною специфікою.

Друга обставина. Проблема латентності в соціології – відносно давня, але вона, проте, не розроблялася як окрема тематика. Уперше на неї звернув увагу Р. Мертон (“Соціальна теорія і соціальна структура”, 1949), упровадивши в науковий структурно-функціоналістський обіг поняття “латентна функція ”, тобто, неявна, невидима, нерозпізнана, непередбачена тощо. З того часу характеристика “латентність” так чи інакше фіксується соціологічною свідомістю, однак переважно в мертонівському дусі – стосовно виокремленої ним особливої соціальної функції. Більш ширший контекст розгляду цієї характеристики тривалий час був лише у перспективі.

Наприклад, не ставилося питання про її специфічні соціальні ознаки, про вплив на спосіб буття об’єктів як її носів, на процес пізнання. Цей контекст почав поступово розширюватися з утвердженням в соціології некласичної і постнеокласичної раціональності, появою нових дисциплін (постмодерністських, постструктуралістських), які звернулися до вивчення тих аспектів соціальної реальності, що не фіксувалися класичною соціологією.

Мета. У даній статті реалізується спроба зобразити економічну культуру молоді як латентний об’єкт соціологічного пізнання. Вона вже була предметом нашого дослідження і розглядалась як соціальна цінність,тому вивчалася з погляду ціннісного й позитивістського способів дослідження. За результатами стало зрозуміло, що напряму ми можемо відображати лише поведінку молоді, а не саму її економічну культуру, яка виявляється через поведінку. З’ясувалося, що економічна культура молоді є особливим прихованим, неявним латентним об’єктом і вимагає застосування ще й іншого дослідницького підходу, ґрунтованого на засадах соціальної гносеології, яка з допомогою інтерпретативних технологій спроможна конструювати і конституювати латентний об’єкт як елемент соціальної реальності.

Однак тут слід дати більш змістовне означення латентного об’єкта. Під цим об’єктом ми вбачаємо фрагмент соціальної реальності, який існує у трьох формах – *неявній, явленій* і *сконструйованій.* Перші дві форми означають буття цього фрагмента самого по собі до початку процесу його пізнання, третя форма – результат пізнання, конструюючої діяльності інтелекта дослідника. *Неявна* форма буття тому і є неявною, що її носій (фрагмент соціальної реальності) не є предметним тілом, предметним утворенням, а відтак вона і не може бути зафіксована емпірично, перцепторами дослідника. Ніколи не набуваючи предметності, неявний об’єкт існує як онтологічна “пустота”, але як наявна реальність. Молодіжна економічна культура саме й має всі ознаки латентного об’єкта, існування якого підтверджується життєвою практикою, людським досвідом, до якого й має звертатися дослідник, щоб вивчати цю культуру. Можна відмітити низку індикаторів даного соціального феномена, зокрема, участь молодої людини в практичній економічній діяльності, наявність у неї економічної свідомості, економічної освіти, економічних інтересів, перебування в економічному просторі і т. д.

Дані індикатори не лише свідчать про наявність молодіжної культури, а й несуть інформацію про її специфіку. В чому ж полягає ця специфіка? Насамперед, у тому, що даний вид культури належить конкретній віковій

соціальній групі (молоді) і є її інтерсуб'єктивною характеристикою, розподіленою у свідомості індивідів і проявлюваною ними у відповідній діяльності. Вона спрямовує структури мислення, досвіду і результати пізнання реалій молоддю, забезпечуючи при цьому можливість взаєморозуміння і соціокультурної особистої ідентифікації [1, с. 300]. Молодіжна економічна культура – це своєрідний початковий процес соціалізації молодої людини в такій сфері суспільства, як економіка. Починаючи зі школи, студентської лави, сім'ї, в свідомості молоді закладаються основи економічних знань, у неї розвивається економічне мислення, формується перше уявлення про практичну економічну діяльність, й, нарешті, цю діяльність вона реалізує у просторі економічних відносин як власну економічну поведінку. Очевидно, найпершими елементарними формами такої поведінки є спорадичні акти участі юного індивіда в присвоювальних (розподільчих) відносинах: наприклад, купівля потрібних речей, солодощів, хоча б за рахунок використання кишенькових грошей.

Соціологічне пізнання молодіжної економічної культури можливе лише з урахуванням єдності її з поведінкою, через яку, як уже зазначалося, вона себе виявляє, тобто економічна поведінка, власне, виражає цю культуру. Поведінку можна досліджувати звичайними методами емпіричної соціології й робити певні висновки про стан молодіжної економічної культури. Проте, й суто умоглядні методи тут не є зайвими. Зокрема, методологія ідеальних типів, розроблена М. Вебером, уможливлює аналіз значимих якісних відмінностей в рамках даного інтерсуб'єктивного явища. Соціолог, використовуючи результати емпіричного дослідження інтенсивності економічної поведінки молоді, що фіксують вияв відмінностей в самій економічній культурі, і спираючись на веберівську методологію [2], може побудувати типології цих відмінностей, які, звичайно, різняться між собою. Ці типології засвідчать наявність різновидів молодіжної економічної політики, які можна співвіднести з тими чи іншими контингентами, групами молоді.

Слід зазначити, що у справі вивчення молодіжної економічної культури особливе значення мають її постійні емпіричні індикатори різного інтегративного ґатунку: рівень економічної освіти молоді, включеність її у бізнес, ведення своєї справи, досягнення успіху, захист своїх інтересів і т.д., і т.п. Ці індикатори можна тлумачити і як фактори, і як результати економічної культури.

Молодіжна економічна культура вельми динамічне явище, спроможне змінюватись і за формою і за змістом. За останні роки водночас із залишками деяких класичних економічних цінностей спостерігається наповнення змісту цієї культури новими елементами пов'язаними з сучасними ринковими економічними пріоритетами, преференціями, виборами. Ядром цих нових цінностей виступає, як правило, економічний прагматизм (прагнення до збагачення, заробляння грошей, нагромадження матеріальних благ і т.д.).

Результати багатьох соціологічних досліджень свідчать про те, що значна частка молодих людей прагне саме до цього, інша ж – має бажання працювати за кордоном, де є можливість, якщо вдасться, нагромадити певний капітал. Так званий феномен "заробітчанства" популяризується в молодіжному середовищі. Молоді люди вивчають мову, щоб виїхати за кордон, намагаються отримати чи продовжити здобувати освіту в європейських вузах, аби залишитись там, або хоча б тимчасово попрацювати. Молодіжна економічна культура в даному

випадку зазнає метаморфоз у напрямку пристосування до західних форм економічного життя людини.

Явлена (трансльована) форма буття молодіжної економічної культури як латентного об'єкта. Це форма репрезентації об'єкта через вияви, що свідчать про його буттєву наявність. Підкреслимо: усі явища і процеси, що транслюють через себе ці вияви, виступають як засоби виявлення (вираження). Їх має вивчати соціолог, щоб зібрати інформацію про специфіку, наприклад, інтенсивність, повноту вияву ознак об'єкта, а далі на основі інтерпретації цієї інформації створити (сконструювати) його абстрактний образ.

Процес пізнання в соціології побудований таким чином, що вивченню латентного явища передує необхідність його розуміння (усвідомлення). Перед тим, як вивчати молодіжну економічну культуру, необхідно наперед знати, що вона існує і відзначається певними загальними, особливими та індивідуальними властивостями. Все це підказує соціологу людський досвід, який він, освоївши у процесі своєї соціалізації, одразу підключає через свій здоровий глузд до пізнання, тематизуючи дослідницьку проблему. Отож, принцип розуміння стає домінуючим у пізнанні латентного об'єкта. Він вимагає вивчати молодіжну економічну культуру з урахуванням поліформатності її існування, специфічності з точки зору того чи іншого соціального середовища, конкретного носія і т.п., і нарешті, з урахуванням можливостей ідентифікувати її**.** Безумовно, при пізнанні латентного об'єкта дослідник має справу з процесом його маркерування (позначення) та ідеалізації, у чому й реалізується перевага ідеального оперування об'єктом. "Ідеальний, суб'єктивний план дій відзначається значно більшими можливостями оперування змістом об'єкта у порівнянні з практичними діями" [3, с. 5]. Людський розум здатний створювати й маніпулювати образами, ставлячи об'єкт на розгляд у різні ракурси, завдяки чому останній проявляє різноманітні, зокрема, й найбільш важливі чи цікаві властивості [4, с. 123]. Звісна річ, застосування цієї пізнавальної процедури у вивченні молодіжної економічної культури – непроста річ, але можлива. Проте це – особливе епістемологічне питання, яке тут не обговорюється.

У такій пізнавальній ситуації латентний об'єкт, як уже зазначалося, не підлягає прямому відображенню, а опосередкованому – через умоглядне сприймання, яке не передбачає безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом. Тому у цьому випадку немає сенсу говорити про їх зв'язок через чуттєве відображення [5, с. 4]. Для того, щоб відбувся процес умоглядного пізнання, потрібен відповідний понятійний апарат, що становить головну умову цього пізнання.

Інтерсуб'єктивна молодіжна економічна культура – це характеристика групи і кожного, хто входить до цієї групи, тому належить її вивчати як на загально груповому, так і на індивідуальному рівнях. Зрозуміло, при цьому показники не будуть в усьому співпадати. Скажімо, для молодої людини характерними будуть: навички участі в господарській діяльності, уміння економічних розрахунків, виконання певних економічних ролей, здатність відповідати за фінансові витрати, самостійність у прийнятті рішення щодо економічних ситуацій, і т.д. На груповому рівні важливим показником стану молодіжної економічної культури є молодіжні організації, які займаються реальною економічною діяльністю, економічною освітою та просвітою. У процесі практичної економічної діяльності формуються

особисті ділові якості: підприємливість, раціональна ощадливість, працьовитість, дисциплінованість, відповідальність за свої вчинки, цілеспрямованість, толерантність, економіко-комунікативна активність, діловитість, чесність, повага до чужої власності; користування продуктами власної праці і т.д. Усе це з різною мірою релевантності теж може слугувати показниками економічної культури індивіда.

Сконструйована форма молодіжної економічної політики як латентного об'єкта – це результат пізнання не явного феномену, а перетвореного із соціального на соціологічний факт. Даний конструкт не відображує латентного об'єкта у прямому гносеологічному розумінні цього слова, а маркерує (позначає) його.

Отже, явлена форма буття латентного об'єкта – це форма його соціологічного представлення у відповідній системі термінів, понять, метафор як інструментів конструювання його образу. Дослідник продукує конструкцію – модель (ідеальний об'єкт) як реально існуючого явища. Виникає необхідність пояснення "зв'язку між оригіналом (явищем) та його ідеальним аналогом, що є замінником оригіналу на час пізнання останнього.

Однак це не означає, що за даного способу пізнання зовсім відсутнє відображення, навпаки, має місце його опосередкований варіант – через використовуваний соціологом людський досвід та досліджуваний емпіричний вияв "прихованого об'єкта", звісно, це не відчуттєвий тип відображення, а інтелектуально-раціональний, поняттєвий.

Що ж маємо в підсумку цього способу соціологічного пізнання? Дослідник, створивши інтелектуальний образ латентного об'єкта, видає його образ цілком адекватним цьому об'єкту. Більш того, через цей образ він конституює об'єкт, приписуючи йому певні ознаки. Чому так відбувається? Тому що, "накладаючи" на латентний об'єкт свій (штучний) конструкт, дослідник тим самим ототожнює їх. Цебто, досліджувана ним молодіжна економічна культура вважається такою, як і її ідеальний конструкт. Вона сприймається крізь призму тих властивостей, які позначає конструкт (свідчить про них). І це є цілком логічною процедурою мислення, оскільки діє гносеологічна закономірність, за якою ідеальний об'єкт у відношенні до реального виступає як його схема, модель, опис [6, с. 99 – 100]. Однак, ні схема, ні модель, ні опис, у даному випадку не можуть бути фотографічними.

Висновки. Процес пізнання латентного об'єкта відзначається такими особливостями: 1) він набуває ознак реального спостереження (емпіричних виявів об'єкта); 2) всі операції, фіксації виявів здійснюються на основі наочних образів останніх; 3) процес ідеалізації реалізується створенням ідеальних типів; 4) являє собою гіпотезо-дедуктивний варіант освоєння соціальної реальності; 5) відбувається на основі принципів розуміння, ідентифікації, маркерування, конструювання, інтерпретації; 6) спирається на співставлення отриманої інформації з системою знань (людським досвідом); 7) потребує експериментальної доказовості; 8) вимагає дотримання правил перенесення знань про одні об'єкти на інші об'єкти. Ці ж правила можуть слугувати регуляторами екстраполяції отриманої інформації від конструкції моделі (аналога об'єкта) на оригінал.

Література

1. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки*. – М.: «Канон +» РООИ, 2009. – 1206 с.
2. *Вебер М.* Объективность социально-научного и социально-политического познания // Макс Вебер //Избр.произведения. – М. – 1990. – 805 с.
3. *Тюхтин В.С.* О природе образа (Психическое отражение в свете идей кибернетики) / В.С. Тюхтин. – М.: Высшая школа. – 1963. – 123 с.
4. *Чернов А.П.* К вопросу об умственном экспериментировании / А.П. Чернов. – "Ученые записки Горьковского Госпединститута иностранных языков", Вып. XVII. – Горький, 1961. – 284 с.
5. *Губанов Н.И.* Чуственное отражение: / Н.И. Губанов. – М.: "Мысль", 1986. – 239 с.
6. *Степин В.С.* Теоритическое знание: структура, история, эволюция / В.С. Степин. – М.: Прогресс – Традиция, 2003. – 743 с.

УДК 316.354(477):061.2-053.81

Марушкевич Б.М.

Державна служба молоді та спорту України, магістр соціології, головний спеціаліст

ХАРАКТЕР ФУНКЦІОНУВАННЯ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті розкривається характер функціонування молодіжних громадських організацій в Україні в умовах трансформації суспільства і акцентується увага на основних факторах впливу на його стан

Ключові слова: *характер функціонування, трансформація суспільства, концепція діяльності, основні функції, якісний та кількісний склад, спосіб легалізації, активність молоді*

В статье раскрывается характер функционирования молодёжных общественных организаций в Украине в условиях трансформации общества и акцентируется внимание на основных факторах влияния на его состояние

Ключевые слова*: характер функционирования, трансформация общества, концепция деятельности, основные функции, качественный и количественный состав, способ легализации, активность молодёжи*

In this article the functioning character of Ukrainian youth public organizations for conditions of transforming the society is being shown and the attention on main influence factors of its state is being accented

Key words: *functioning character, transforming the society, activity conception, main functions, qualitative and quantitative structure, legalization way, youth activity*

Актуальність дослідження. Молодіжні громадські організації є посередниками між молоддю і державою, тому держава підтримує діяльність тих із них, які конструктивно працюють у межах існуючого законодавства, стимулює розвиток молодіжного руху в цілому. Очевидним є факт, що при формуванні і реалізації молодіжної політики важливо враховувати не просто стан, спрямування молодіжного руху, але й характер, особливості діяльності молодіжних організацій [3, с.5]. Характер функціонування молодіжних громадських організацій (МГО) в Україні передбачений багатьма державними документами, серед яких «Молодіжна Доктрина України. Проект», в якій узагальнено ситуацію в молодіжному середовищі, висвітлено нові погляди на молодіжну політику відповідно до завдань, які мають вирішуватись в сучасному українському суспільстві, сформульовано основні підходи до реалізації державної молодіжної політики та визначено заходи щодо її здійснення. Структура цього документу включає Концепцію державної молодіжної політики, основні її напрями на 2005-2015 роки, інформацію про комплексні заходи щодо її реалізації [5, с.1.]. В пункті

«4.2. Активізація громадської складової державної молодіжної політики» зазначено, що в ній виділяються складові: державна й громадська, з яких необхідно посилити другу, оскільки основним суб'єктом громадської складової молодіжної політики є молодіжні громадські об'єднання від рівня самостійності яких залежать можливості розширення партнерських відносин із владою. Самостійність цих об'єднань **« …** визначається наявністю конструктивної діяльності, можливістю приймати рішення на основі власних інтересів, розгалуженої регіональної мережі, здатністю самостійно забезпечувати життєдіяльність організації» [5, с.9.]. В «Молодіжній Доктрині України. Проект» зазначено, що на важливість мати сильні, високоавторитетні молодіжні організації вказує практика провідних європейських держав, бо саме такі організації « … мають власні програми й проекти з розв'язання молодіжних проблем і є провідниками державної молодіжної політики» [5, с.9.].

Мета цієї публікації полягає у розкритті характеру функціонування молодіжних громадських організацій в умовах трансформації суспільства і акцентуації уваги на основних факторах впливу на його стан.

Завдання: висвітлити суть характеру функціонування молодіжних громадських організацій в умовах трансформації суспільства і вказати основні фактори впливу на його стан.

Сучасні вчені, аналізуючи діяльність молодіжних громадських організацій, мимоволі вдаються до розгляду окремих аспектів характеру їх функціонування, вказуючи, що « … держава сьогодні номінально розглядає молодіжні громадські організації як суб’єкт державної молодіжної політики, тобто повноправним учасником процесів, що залучають молодь до безпосередньої участі у формуванні та реалізації соціально-економічних програм та заходів, що стосуються суспільства взагалі і молоді зокрема, сприяють і підтримують ініціативи молодих людей. Але багато з напрямів такої роботи сьогодні стикаються з низкою проблем, починаючи з недостатнього фінансування і закінчуючи низькою активністю самої молоді» [1, с.12]. Звідси усвідомлюємо, що на характер функціонування МГО значною мірою впливає фінансова підтримка зі сторони держави та бажання самої молоді досягати чогось суттєвого перебуваючи у їх складі. Вагоме значення має концепція діяльності кожної із них, залучення в свої ряди конкретно спрямованої молоді. Для прикладу візьмемо 1990 рік, коли розгляду підлягали концепції деполітизованих організацій (створених на матеріальній і кадровій основі комсомолу), організацій із широкою ідейною платформою (прагнучих об’єднати молодих людей соціалістичного вибору), високо політизованих організацій однодумців (основаних на єдності політичних поглядів, тісно пов’язаних з однією партією), молодіжних спілок, які ухиляються від яскраво вираженої політичної суті (підтримуючих інтереси різних категорій молоді, переважно зайнятих соціально-економічними питаннями), не орієнтованих ні на які «дорослі» формування молодіжних організацій [3, с.5-6].

На характер функціонування молодіжних громадських організацій впливає кількісний склад. Їх поділяють на мало чисельні і багато чисельні. За М. Ф. Головатим МГО розрізняють за особливостями членства (індивідуальне, колективне, змішане); ступенем структуризації (аморфне, чітко структуроване); рівнем демократичності (демократичні і недемократичні, чи авторитарні, автократичні); мірою відкритості (легальні, напівлегальні, нелегальні); основними

сферами діяльності (політичні, культурологічні, освітні, господарські і т.п.); ставленням до соціально-економічних відносин у суспільстві (ультраліві, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, ультраправі); ступенем впливу в суспільстві на молодь (дуже впливові, впливові, мало впливові, практично не маючі впливу); за ставленням до історичного розвитку даного суспільства, його політичної системи (прогресивні, консервативні, реакційні); за впливом на існуючі в суспільстві соціальні відносини (революційні, реформістські, консервативно-стабілізаційні, контрреволюційні) [3, с. 12-13].

Розкриваючи характер функціонування молодіжних громадських організацій в Україні маємо звернути увагу на їх основні функції: організаційну, виховну, комунікативну, господарську. Організаційна функція здебільшого пов'язана з навчанням вмінню жити в колективі, звіряючи свої інтереси з інтересами і потребами інших людей, всього колективу в цілому. Виховна виявляється у тому, що в організації не нівелюються інтереси конкретної особистості, а поширюється вплив людей одне на одного. Комунікативна ж пов'язана з безпосереднім спілкуванням людей, які перебувають в одній організації. Господарська функція передбачає участь молодіжних організацій у вирішенні як особистих так і народногосподарських завдань [3, с.14].

Крім названих функцій важливе значення мають такі функції як опозиційна, захисна, виховна, кадрова. Суть опозиційної функції полягає у сприянні розвитку громадянського суспільства шляхом оприлюднення свого ставлення до державних рішень, апеляції до громадської думки, висування нових ідей, розробки програм тощо. Захисна функція включає захист потреб і інтересів членів МГО через вияв законодавчих ініціатив, внесення альтернативних пропозицій тощо. Вона спрямована на захист інтересів і потреб членів організації через вимоги, подання заяв до державних органів, контроль за виконанням своїх рішень і угод з державними органами, установами тощо. Виховна функція полягає у формуванні в громадян моральної, політичної, управлінської, правової культури, національної свідомості, відповідальності за свою поведінку, трудову дисципліну і т.п. У її забезпеченні вагоме місце посідають методи переконання, заохочення, залучення до підприємницької, громадської, управлінської та інших видів діяльності. Кадрова функція в своїй основі містить підготовку кваліфікованих кадрів для державних та громадських структур. Нинішні фахівці відзначають той факт, що « … на сучасному етапі в демократичних суспільствах громадські об'єднання перебирають на себе все більше функцій державних установ, борються з бюрократизацією суспільного життя, здійснюють громадський контроль над ними, впливаючи на державну політику і розвиток суспільства загалом» [6].

У молодіжні громадські організації здебільшого вступають небайдужі до соціально-економічних змін люди, які прагнуть поліпшення життя оточуючих, вирішення складних соціальних задач, взаємодії з однодумцями, здатні професійно виконувати різні функції тощо. Їх якісний склад, впливаючи на характер функціонування, знайомиться із законодавчими актами, що регулюють порядок створення і діяльності, із законами, що визначають юридичні норми в суміжних сферах, таких як: місцеве самоврядування, преса, реклама, свобода слова, оподаткування прибутку підприємств. Члени таких організацій чітко усвідомлюють цілі, розуміють суть програм, розміри бюджету, інформовані про

джерела фінансування, пріоритети на найближчий час і т.п. Вони прагнуть вирішувати соціальні проблеми, пов'язані з невідповідністю між бажаним та реальним станом соціального життя великих соціальних груп. Зважаючи на те, що кожна існуюча у суспільстві проблема має свої аспекти, активісти намагаються прискіпливо аналізувати найбільш вагомі з них.

Згідно Закону України «Про об'єднання громадян» № 2461 від 16.06.92 зі змінами № 655-14 від 13.05.99 громадські організації, у тому числі й молодіжні, поділяються за статусом на місцеві (діяльність поширюється у межах села, району, міста, області), всеукраїнські (діяльність поширюється у межах більшості областей), міжнародні (діяльність поширюється на територію України і принаймні ще однієї держави). На їх діяльність впливає спосіб легалізації (офіційного визнання), а саме: реєстрація з отриманням статусу юридичної особи, печатки, розрахункового рахунку в банку й інших атрибутів; легалізація через письмове повідомлення органів виконавчої влади (міського, районного рівня або Міністерства юстиції у відповідності зі статусом організації), яка не дає права організації виступати суб'єктом цивільно-правових відносин [4].

На характер функціонування молодіжних громадських організацій у нашому суспільстві впливає рівень інформування населення щодо змісту їх діяльності, ролі у житті молоді та в реалізації державної молодіжної політики, завдань, напрямів роботи, підтримки з боку державних органів тощо. Як соціальний інститут вони користуються високою довірою серед молоді. З інформаційних джерел відомо, що « … у травні 2000 р. різною мірою про них знав 31% молоді, то у червні 2002 р. – 61%), про діяльність конкретних організацій молодь знає дуже мало» [8, с. 164]. За даними соціологічних досліджень, існують показники щодо не інформованості молоді про діяльність МГО: «2002 р. порівняно з 1993 р. навіть збільшилася кількість молоді, яка нічого не відає про їхню діяльність. Наприклад, якщо в 1993 р. про роботу Українського національного комітету нічого не знали 60% молоді, то у 2002 р. – 76%, Української скаутської організації «Пласт» – відповідно 48 і 75%, Союзу українського студентства – 38 і 66%. Звичайно, причин такого стану багато, але, у першу чергу, це пояснюється недостатньою активністю, пропагандистською діяльністю самих громадських організацій молоді» [8, с.165].

Життєдіяльність молодих людей тісно пов'язана із соціально-економічним становищем у країні, тому значна їх кількість визнає першочергову потребу у молодіжних організацій соціального спрямування. За інформацією, основаною на даних соціологічних досліджень, число молодих людей, які висловлювалися за розвиток саме таких організацій з 1993 по 2002 роки зростала (у 1993 р. їх було 47%, а в 2002 р. – 89%) [8, с.165]. Виходячи з цього, вирішенням різноманітних соціальних, професійних, освітніх питань молоді та забезпеченням її соціального захисту займалася значна частина молодіжних організацій. З інформаційних джерел відомо, що на « … початку 1990-х рр. у програмних документах Спілки молодіжних організацій України, Молодіжної морської ліги України, Асоціації МЖК України, Української ради молодих вчених і спеціалістів, Спілки молодих підприємців України, Української спілки студентів, Українського фонду міжнародного молодіжного співробітництва «Лідер», Українського фонду студентів та деяких інших організацій було задекларовано, що їх першочерговим завданням є вирішення соціальних проблем молоді» [8, с.165]. У той час (зокрема

у 1998 р.) із 66 зареєстрованих всеукраїнських молодіжних і дитячих організацій орієнтовно 40 із них певною мірою займалися питаннями адаптації молоді. Цей процес продовжується і по нині. Багато уваги приділяється залученню молоді до підприємницької діяльності. У цьому напрямі працюють: Рада молодих підприємців України, Українська ліга молодих підприємців, Молодіжне об'єднання «Всеукраїнська спілка молодих підприємців та бізнесменів», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Асоціація молодих підприємців України» [8,с.165]. Користуються повагою громадські об'єднання молоді, які створюються за фаховим принципом. На всеукраїнському рівні діють: Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Спілка молодих аграріїв України», Асоціація майбутніх юристів України, Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Український національний союз молодих юристів», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Спілка молодих державних службовців України», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Асоціація молодих медиків України», Асоціація трудових об'єднань молоді України, Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Українська федерація молодих медиків», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Селянська ліга молоді», Всеукраїнська Асоціація молодих науковців, Всеукраїнська рада молодих вчених і спеціалістів, Молодіжна морська ліга України, Спілка творчої молоді України «Ліга Артіс», Молодіжна громадська організація «Асоціація молодих українських політиків і політологів» і т.п. [8, с.165]. Як при громадських об`єднаннях, так і при державних органах в Україні діють волонтерські загони. Осередки Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» з 1997 р. функціонують майже у всіх областях України. Відомо, що на « … початку 2001 р. кількість волонтерів, що працювали при центрах ССМ**,** становила 13,2 тис. осіб, причому найбільше їх було у м. Києві – близько 5 тис. осіб, у Закарпатській, Херсонській областях – по 2,5 тис. За напрямами роботи волонтери поділялися таким чином: 57% волонтерів займалися соціальною роботою з сім'ями; 30% – профілактикою правопорушень і негативних явищ; 6% – сприянням працевлаштуванню та вторинній зайнятості; 7% – соціальною підтримкою військовозобов'язаної молоді» [8, с.165-166].

Аналізуючи заявлену проблему вважаємо за необхідне звернути увагу на той факт, що на характер функціонування молодіжних громадських організацій, які здійснюють профілактику ВІЛ/СНІД та працюють з наркотично залежною молоддю, впливають масштаби цієї діяльності. Наприклад, всеукраїнське об'єднання «Молодь проти злочинності і наркоманії» (МПЗН) створює спеціалізовані консультаційні служби, центри психосоціальної реабілітації і ресоціалізації наркоманів, ВІЛ-інфікованих, хворих на СНІД. Його фахівці розробляють і впроваджують у практику нові моделі підліткам і молодим людям «груп ризику» та проводить заходи, спрямовані на профілактику різного роду залежності [7, с. 12]. Діяльність молодіжних громадських організацій в соціальному аспекті спрямована на шефську допомогу ветеранам, пенсіонерам, одиноким людям, дитячим спортивним командам, роботу в будинках дитини, інтернатах для дітей-сиріт, виправно-трудових колоніях для неповнолітніх тощо. Молоді люди досить високо оцінюють їх місце у соціальній роботі з молоддю, наданні ними допомоги у вирішенні її проблем. Цікавим є той факт, що у « … травні 2000 р. 39% молодих респондентів зазначили, що дитячі організації займаються цією роботою «активно» або «дещо роблять». Так само оцінили

діяльність молодіжних організацій 37% молоді. Вище оцінено діяльність лише таких інститутів соціалізації, як навчальні заклади (таку оцінку їм дали 84% респондентів), молодіжні клуби, дискотеки (75%), спортивні клуби, секції (73%), служби у справах неповнолітніх (51%), наркологічні диспансери (47%), притулки (40%). На думку опитаних, активність молодіжних центрів зайнятості (34%), центрів соціальних служб для молоді (32%), жіночих громадських організацій (22%) у роботі з молоддю помітно поступається рівню роботи громадських організацій» [8, с. 166-167]. У діяльності багатьох молодіжних і дитячих об'єднань важливе місце охоплює робота з виховання молоді та дітей (Українське дитячо-юнацьке товариство «Січ», Українське молодіжне аерокосмічне об'єднання «Сузір'я», Асоціація Гайдів України, Дитячий фонд України, Спілка Української Молоді, Спілка Української Молоді в Україні тощо). У молодіжному русі України не абияку роль відіграють релігійні молодіжні об`єднання, які займаються доброчинною діяльністю, активно діють у вирішенні соціальних проблем. У 90-ті роки найвідомішими були: Комітет української католицької молоді, Молодіжна організація «Українська молодь Христові», Молодіжне православне братство ім. Петра Могили, Молодіжна рада церков євангельських християн-баптистів. До тепер активно продовжує працювати з молоддю організація «Українська молодь Христові» [8, с. 170].

На характер функціонування молодіжних громадських організацій впливає усвідомлення своєї статусної ролі в суспільстві. Різні організації виконують різні соціальні ролі: « … одні виховують молодь, інші займаються соціальною діяльністю, ще інші поширюють політичні ідеї тощо; існують організації, метою яких є задоволення певних суспільних потреб, а є й такі організації, що обслуговують особисті, часто фінансові, інтереси певних осіб тощо» [2, с.11]. Їх намагання адаптуватися у суспільстві призводить до низки негативних тенденцій. Виникають формальні організації, які мають на меті не вирішення певних суспільних проблем чи представництво інтересів громади, а задоволення власних, частіше всього фінансових потреб. Вони здійснюють негативний вплив на якість функціонування молодіжного руху [2, с.12].

Характер функціонування МГО значною мірою залежить від рівня та якості стосунків з державними інституціями. Це вимагає вирішення таких завдань: « … уточнення статусно-функціонального призначення діючих молодіжних організацій, узгодження їх діяльності з тією молодіжною політикою, яку сьогодні ініціюють різні соціальні інституції стосовно молоді та її організацій … »; « … подальше врегулювання правових питань взаємодії суспільства і молодіжних рухів та впровадження системи державних гарантій діяльності молодіжних громадських організацій та об'єднань у відповідності з їх потребами та державними інтересами»; « … здійснення перерозподілу функцій між державними структурами та молодіжними об'єднаннями як елементами громадянського суспільства»; « … розробка та впровадження соціального моніторингу стану та тенденцій розвитку державної молодіжної політики і молодіжного руху з метою оцінки ефективності відповідних соціальних програм, вчасного реагування на негативні тенденції та корегування спільної діяльності молодіжних організації та державних установ» [1, с.12-13.].

Висновки. Аналізуючи дану проблему, ми дійшли *висновку* про те, що на характер функціонування молодіжних громадських організацій в Україні в умовах

трансформації суспільства має вплив стан їх фінансування, концепція діяльності кожної із них, опозиційна, захисна, виховна, комунікативна, кадрова, господарська функції, рівень активності молоді в житті країни та інформування населення щодо змісту та масштабів діяльності, а також усвідомлення статусної ролі в суспільстві та стосунків з державними інституціями. Характер їх функціонування може набувати змін у залежності від соціально-політичного та економічного розвитку держави.

Література

1. Барабаш В.В. Інституціоналізація сучасного молодіжного руху України: тенденції та проблеми. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04. – спеціальні та галузеві соціології. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2005. – 20 с.;
2. Бень О.Т. Інституалізація молодіжних громадських організацій у сучасному українському суспільстві (на прикладі м. Львова). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 - спеціальні та галузеві соціології. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2008. – 18 с.;
3. Головатый Н.Ф. Молодёжное движение как субъект личностных и общественных преобразований // Социология молодежи. Курс лекций. – Киев: МАУП, 1999. – 224с.;
4. Закон України «Про об'єднання громадян» № 2461 від 16.06.92 зі змінами № 655-14 від 13.05.99;
5. Молодіжна Доктрина України. Проект. Пункт 4: Комплексні заходи щодо реалізації концепції державної молодіжної політики**.** – С.8-11.;
6. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. - К. : ВЦ «Академія», 2003. - 528 с. - (Альма-матер);
7. Поліщук Ю.Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Луганськ: ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2006. – 24 с.8.;
8.Становлення та тенденції розвитку громадських молодіжних і дитячих об'єднань на сучасному етапі // Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 року).- Розділ Х.- Київ, 2002. – С. 157 – 178.

УДК 316.0

Савчук О.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат психологічних наук, молодший науковий співробітник

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена розгляду проблеми ціннісних орієнтацій української молоді. Проведено порівняльний аналіз цінностей молодих людей різних поколінь. Показано, що сучасна молодь зорієнтована на прагматичні та індивідуалістичні цінності. Представлено засади переорієнтації молоді у напрямі духовного зростання

Ключові слова: *ціннісні орієнтації, молодь, динаміка, суспільство, приорітет, особистість, духовність*

Статья посвящена рассмотрению проблемы ценностных ориентаций украинской молодежи. Проведен сравнительный анализ ценностей молодых людей разных поколений. Показано, что современная молодежь ориентирована на прагматические и индивидуалистические ценности. Представлены основы переориентации молодежи в направлении духовного роста

***Ключевые слова**: ценностные ориентации, молодежь, динамика, общество, приоритет, личность, духовность*

Article considers the problem of value orientations of Ukrainian youth. A comparative analysis of the values of young people of different generations. Shown that young people today focused on pragmatic and individualistic values. Presented principles reorient youth towards spiritual growth

***Keywords**: values, youth speaker, society, priority, personality, spirituality*

Актуальність. Відомо, що система ціннісних орієнтацій виражає змістовне відношення людини до соціальної дійсності і в цій якості визначає мотивацію її поведінки, робить істотний вплив на усі сторони її діяльності. Це складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особи, визначає загальний підхід людини до світу, до себе, надаючи сенс і напрям особистим позиціям, поведінці, вчинкам.

Система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру. Вершина її - цінності, пов'язані з ідеалами і життєвими цілями особи. Як елемент структури особи, ціннісні орієнтації характеризують внутрішню готовність до здійснення певної діяльності по задоволенню потреб і інтересів, вказують на спрямованість її поведінки.

Оскільки набір цінностей, які засвоює індивід в процесі соціалізації йому "транслює" саме суспільство, дослідження системи ціннісних орієнтацій молоді виявляється особливо актуальною проблемою. Вивчення ціннісних орієнтацій, що наявні у сучасному суспільстві потребує з'ясування природи, характеру та механізмів процесів, що відбуваються. Аналіз соціально-політичної та економічної ситуації в Україні свідчить, що змін зазнає вся система, всі види суспільних відносин, тобто процеси змін носять загальний, всеохоплюючий характер і по своїй природі можуть розглядатись як глибока трансформація суспільства. В зв'язку з цим в останні роки у вітчизняній соціологічній літературі набула поширення думка про те, що сучасні соціально-економічні та політичні процеси в Україні потрібно аналізувати в межах трансформаційної парадигми, беручи до уваги, насамперед, поступову зміну, перетворення суспільних структур, в рамках яких можуть співіснувати паралельно як старі, так і нові елементи.

Сучасний період розвитку української держави, соціальних інститутів та суспільних відносин визначається як період трансформаційних процесів, пошуку власного шляху розвитку та зміни цінностей. Насамперед, на нашу думку, слід відзначити суперінтенсивність протікання процесу розшарування суспільства. Це дуже небезпечно, оскільки веде до різкого збільшення частки знедолених та маргіналізованих верств населення при збереженні відносно невеликого відсотку багатих. Це призводить до руйнування прошарку «середнього» класу населення, інтелігенції, тобто найбільш свідомого та стійкого ядра суспільства. Безумовно, це позначається й на ціннісних орієнтаціях нашої молоді.

Мета статті – порівняти основні ціннісні орієнтації громадян України старшого віку і молоді; виявити ієрархію пріоритетів та з'ясувати, які чинники впливають на те, як відбувається формування системи цінностей нового покоління.

Для порівняння використані результати двох національних репрезентативних опитувань населення України, проведених Центром "Соціальний моніторинг" та Українським інститутом соціальних досліджень: "Ціннісні орієнтації населення – 1996". Це дослідження відбулося у вересні-жовтні

1996 року. Вибіркова сукупність складала 2811 респондентів від 18 років та старші, яке було складовою проекту “Світове дослідження цінностей” (“World Values survey”, керівник – Р.Інглхарт), та “Ціннісні орієнтації населення – 1999”, проведеного у грудні 1999 року, вибіркова сукупність 1200 респондентів, яке було складовою європейського дослідження цінностей (“The European Values Survey”, керівник – Л.Халман). Крім того, до аналізу включені окремі індикатори моніторингового опитування громадської думки населення України у 2002 році, яке щомісяця проводиться Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг” за національною репрезентативною вибіркою.

Аналіз результатів цих соціологічних досліджень дозволяє виявити таку ієрархію пріоритетів в українському суспільстві за 1996-2002 р.р.: сім’я, друзі, робота, вільний час, хобі, релігія, власний бізнес, політика. Розглянемо рейтинг основних цінностей життя молоді у порівнянні з усім населенням та з попередніми результатами. Сім’я, коло друзів та робота були й залишились найважливішими складовими життя. Більш високий рівень зацікавленості представників молодого покоління політикою та власним бізнесом уже тобі був визначений та інтерпретований як ознака міжпоколінних зрушень та зміни системи життєвих орієнтирів.

Таблиця 1 - *Рівень важливості складових життя для дорослого населення (віком 18 років і старші) та молоді 18-28 років(питома вага тих, хто дав відповіді “дуже важливо” та “скоріше важливо”), %*

	1996 рік		1999 рік		2002 рік	
	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь
Сім’я	97	97	97	95	94	93
Друзі, знайомі	87	93	86	91	87	95
Робота	83	84	84	86	80	90
Вільний час	69	81	64	76	76	90
Хобі	51	72	59	68	59	75
Релігія	49	49	51	40	54	48
Власний бізнес	33	65	38	59	- *	-
Політика	28	23	36	64	32	31

** Запитання не ставилося*

Можна простежити, як змінюються мотиваційно-ціннісні орієнтації молоді в період переходу до іншої моделі суспільства. Це можна зв'язати з тим, що їх уявлення про життя, в силу цілого ряду причин, у тому числі і віку, не стали ще досить усвідомленими. Тому, наростаючі громадські протиріччя позначаються на мотиваційній сфері молоді і ведуть до зміни їх ціннісних орієнтацій.

Згідно з визначенням тлумачного словника, молодь - це соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального положення і обумовлених тими і іншими соціально-психологічними властивостями, які визначаються суспільним устроєм, культурою, закономірностями соціалізації, виховання цього суспільства. Демографічний стандарт України розглядає молодь як групу людей від 14 до 35 років. ("Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 05.021993. №2998 - XII). Знаходячись на перехідній стадії від світу дитинства до світу

дорослих, молоде покоління переживає найважливіший етап у своєму житті - сімейній і несімейній соціалізації.

Соціологічні, економічні і культурні характеристики молоді зазнали значні зміни в результаті демографічних змін і змін в соціальному оточенні, індивідуальній і колективній поведінці, стосунках усередині сім'ї, у виробничих чи навчальних групах і умов на ринку праці.

Молодь - свого роду соціальний акумулятор тих трансформацій, які завжди поступово(день за днем, рік за роком) і тому непомітно для загального погляду відбуваються в глибинах громадського життя, будучи непомітними для більшості. Це критичні погляди і настрій відносно існуючої дійсності, нові ідеї і енергія, які особливо потрібні у момент корінних реформ.

Як носій величезного інтелектуального потенціалу, особливих здібностей до творчості (підвищену чутливість сприйняття, образність мислення, і тому подібне), молодь - прискорювач впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя, оскільки за природою вона ворог консерватизму і застою. Цінність молодості у сучасному світі збільшується і у зв'язку із збільшенням строків освіти, професійної підготовки, необхідної в умовах науково-технічної революції.

В молодості людина легко набуває основні знання, уміння та якості особистості. Слід зауважити, що за нашими спостереженнями, молодь акцентує увагу на західних, американських якостях особистості (впевненість у собі, цілеспрямованість, життєрадісність, раціоналізм, самоактуалізація), відсуваючи на задній план такі якості, які сьогодні більше цінує старша генерація людей: відповідальність, доброта, толерантність, чуйність тощо. Проте, аналізуючи це явище, не треба поспішати з категоричними висновками на захист старшої генерації. Необхідно зважити на певний максималізм молоді, на агресивне вторгнення в нашу свідомість західної, американської культури, а також на динамічні економічні, культурні та соціальні кризи, які переживає наша країна в цей складний для нас період.

Зважаючи на зазначене вище, ми вивчали ціннісні орієнтації сучасної молоді. Було опитано 1076 студентів різних навчальних закладів України, що навчалися за різними спеціальностями. Вік студентів 18-21 рік. Дослідження проходило в березні-квітні 2012 року.

Зазвичай для отримання результатів щодо ціннісних орієнтацій використовуються такі діагностичні методики: О.Запорожця, що спрямована на виявлення рівня розвитку цілеспрямованих вольових дій, змісту моральних мотивів поведінки; “Методика дослідження ціннісних орієнтацій (МДЦО М.Рокича, адаптована провідним вітчизняним психологом В.Семіченко)”; “Модифікована карта особистості” К.Платонова тощо. На відміну від традиційних методів, які виявляють ієрархію пріоритетів серед таких цінностей, як сім’я, робота, друзі, хобі тощо, ми прагнули з’ясувати базові цінності сучасної молоді.

Під базовими цінностями розуміються основні життєві сенси, якими індивіди, включені в різні форми соціальної активності, керуються у своєму повсякденному житті; сенси, які значною мірою визначають ставлення індивідів до дійсності, що оточує їх, і детермінують основні моделі соціальної поведінки.

Нами було сформульовано 15 ціннісних орієнтацій, що відображали діалектику життєвого вибору, оскільки містили альтернативні за своєю

психологічною сутністю значення. Досліджуваним було запропоновано бланк цієї методики, де зазначені цінності були розташовані за алфавітом. В інструкції студентам пояснювали, що ці цінності треба переструктурувати так щоб вони розташувались за ступенем значущості для кожного респондента. Досліджувані мали приписати бали від одного до п'ятнадцяти: один бал – цінність, яку він ставить для себе на перше місце; два бали – на друге місце і т.д. Наведемо перелік ціннісних орієнтацій:

1. Благополуччя близьких друзів
2. Везіння
3. Взаєморозуміння
4. Влада
5. Власне благополуччя
6. Доброта
7. Заможність
8. Здоров'я
9. Розваги
10. Свобода
11. Справедливість
12. Успіх
13. Фізична насолода
14. Чесність
15. Яскраві враження

Найбільш значущими виявилися такі цінності: здоров'я – 72% досліджуваних поставили цю цінність на перше місце; власне благополуччя – 68 %; фізична насолода – 56 % поставили цю цінність на перше місце та розваги – 31%.

Найменш значущими для студентів виявилися наступні цінності: свобода (21%), благополуччя близьких друзів (18%), чесність (14%), доброта (4%).

Таким чином, за останнє десятиліття в структурі життєвих пріоритетів молоді стався перехід від спрямованості на саморелизацію і альтруїстичні цінності до спрямованості на розваги, фізичні насолоди і особисте благополуччя.

У сучасної студентської молоді спостерігається тенденція до переорієнтації на індивідуально та особистісно значущі цінності. Переважна більшість молоді на передній план ставить матеріальні цінності; цінності, які мають значення лише в теперішньому часі і лише для них самих – цінності найближчої перспективи.

Для сучасної молоді характерне прагнення до самоствердження і бажання бути такими, що визнані оточенням. Думка про вигідне самовизначення в житті і необхідності підготовки до цього, зайняла головне місце у свідомості студентів. Очевидна потреба в життєвому і професійному самовизначенні, заможність та насолода від життя.

Аналіз отриманого матеріалу дозволяє виділити наступні якісні співвідношення спрямованості особи : приймають громадську спрямованість – 35%, особисту – 50%, керуються мотивом самоствердження – 70%, прагнуть матеріальних цінностей – 60%, духовних – 43%.

Більшість молодих обирає прагматичну орієнтацію, пріоритет матеріальних цінностей над духовними. Проте, багато хто з них шукає можливість поєднати духовні та прагматичні цінності. Їх можна назвати «культурними прагматиками». Саме ця категорія молоді вимагає особливої уваги і є резервом духовності при

створенні певних умов їх подальшого розвитку. З точки зору виховання це означає, що в центрі уваги повинна бути актуалізована (максимально розвинута) особистість, яка через трансформовані, «окультурені» прагматичні цінності прямує до духовного зростання, будує ієрархічно правильну систему цінностей, в якій пріоритет залишається за духовними.

Перехід суспільства від того, де примусово направляється господарство до сучасного ринкового обумовлює публічні зрушення у ціннісних уявленнях, орієнтаціях і типах поведінки різних груп і верств населення. Само по собі втілення економічних реформ не дало б такого ефекту, якби не отримали досить велике поширення новітні, такі, що не практикувалися раніше, типи економічної поведінки, що відповідають новим реаліям.

Незважаючи на досить консервативну природу систему цінностей, яка визначається не лише економічними стосунками, що стають "тут і зараз", але і минулим життєвим досвідом, статусом конкретної людини, групи, традиціями і звичаями, в суспільстві утворилася достатньо представницька реферативна група, яка є носієм і рушієм новітніх економічних стосунків. Ця група в достатній мірі адаптувалася до нових економічних умов, їй вдалося в цьому середовищі набути нової ідентичності, і завдяки цій ідентичності інтегруватися в нову економічну дійсність.

Одночасно з'явилася і інша спільність людей, чия особиста ідентифікація не співпадає з соціальною ідентифікацією, група аутсайдерів, які не приймають ринковий варіант розвитку. Це призводить до моральної деградації особи і зниження цінності людського життя, примітивізує сенс людського буття, провокує асоціальні і протиправні форми самореалізації (злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція), обумовлює масове поширення містичних уявлень, рухів і нетрадиційних культів, що представляють реальну небезпеку для морального здоров'я юної людини, послабляє і руйнує механізми культурної спадкоємності, погрожуючи збереженню самобутності вітчизняної культури.

В той же час некоректно пояснювати кризу ціннісних орієнтацій лише експансією масової культури Заходу, яка супроводжує інтеграцію у світову економічну систему. Багато в чому виникненню кризової ситуації сприяли події внутрішнього життя країни і хід історичних подій недавнього, що минуло. Треба згадати, що було з нашими громадянами внаслідок впливу потужної системи освіти і виховання, пригноблення всякого інакомислення, за допомогою крайніх насильницьких способів протягом близько вісімдесяти років, тобто упродовж життя практично трьох поколінь. Ідеали і цінності колишнього суспільства увійшли до свідомості усіх людей, що зараз живуть, дуже ґрунтовно і глибоко.

Слід підкреслити, що в умовах відмови від старої ціннісно-нормативної системи (соціалістичної) і декларування нової (демократичної) в суспільстві потрібно було послідовне створення відповідної законодавчої бази і державної політики. Оскільки цей процес затягнувся, суспільство виявилося в стані тотальної аномії. Аномія призводить до погіршення морального стану молоді, тоді як саме моральний стан є психологічною основою формування ціннісно-нормативної системи.

Українська молодь схильна до аномічної деморалізованоасті, авторитаризму і соціальному цинізму. В результаті аномічної деморалізованості у

молоді не формується стійка система цінностей, що відповідає перспективі демократичного розвитку суспільства.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу зробити такі ***висновки***.

1. Сучасна ситуація в Україні характеризується зростаючим протиріччям між соціальними потребами суспільства та розвалом соціальної сфери, що посилюється, руйнуванням її потенціалу, соціальної інфраструктури, інтенсивним розшаруванням суспільства, ростом частки злиденних та маргіналізованих верств населення, погіршенням якісних характеристик популяції, соціального самопочуття людей, зростанням соціальної напруженості. В цих умовах зростає необхідність вироблення ефективної соціальної політики та системи соціального захисту, які сприяли б ефективному реформуванню соціальної сфери.

2. Важливою детермінантою соціальної діяльності особистості є ціннісні орієнтації. Вони втілюються в ідеалах, інтересах, спрямуваннях людей та визначають їх поведінку. Відмова в останні роки від раніше існуючих цінностей, в центрі яких стояла офіційна доктрина та неофіційна установка на пріоритетну цінність праці, привнесення західних моральних установок, розповсюдження соціально принадної міфологеми швидкого збагачення та “гарного життя” призвели до руйнування у багатьох людей звичних соціальних та моральних орієнтирів, і в результаті – непослідовність у поведінці та свідомості, нестабільність в суспільстві на макро- та мікрорівні. Спроба привнести нову – ліберально-демократичну систему цінностей, пов’язану з індивідуалізмом, особистою наживою, не може бути прийнята більшістю населення старшого віку, вихованого в дусі колективізму. Традиційне соціально-культурне ядро української нації сьогодні активно розмивається засобами масової інформації, соціальною практикою пореформеного періоду життя суспільства. Дестабілізація суспільства сприяє росту числа девіантних проявів: алкоголізації, наркоманії, проституції, бродяжництва, жебракування, криміналізації цієї частини населення.

3. Що стосується картини морально-психологічного стану української молоді, то слід зазначити несприятливі показники морального здоров'я, тоді як психологічне і психічне здоров'я знаходиться на відносно прийнятному рівні.

4. Програма духовного розвитку сучасної молоді повинна ґрунтуватись на поєднанні двох взаємозалежних сутностей: забезпеченні гідних умов життя, підтримки на належному рівні базових вітальних потреб та відповідний розвиток духовної складової молодих людей, їх залучення до морального самотворення. Одвічні духовні цінності необхідно формувати в сучасної молоді, опираючись на наукові знання з психології, з урахуванням нових умов життя в соціумі. Отож, у нових реаліях розвитку суспільства завдання духовно-морального виховання молоді набуває першочергового значення. В ситуації, коли молодь зазнає все більш негативного впливу зі сторони засобів масової інформації, мережі Інтернет, нічних клубів, нездорового способу життя, необхідні більш дієві засоби залучення молоді до джерел духовного, вічного, нетривіального. Духовно-моральне виховання молоді - це водночас велика відповідальність і джерело зміцнення нації. Духовно-моральний потенціал складають загальнолюдські та християнські цінності, моральні норми, які є регуляторами стосунків у суспільстві.

Література

1. Балакірєва О.М., Ганюков О. А., Дудар Н.П. Система ціннісних орієнтацій, культурні потреби і духовний світ української молоді//Про становище молоді в Україні (за підсумками

1999 року): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України.- К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 53-58.
2. Башкирова Е.И. Трансформация ценностей российского общества//Полис (Политические исследования).–2000. – №6. – С. 51-65.
3. Васенина И. Ценностные ориентации студенческой молодежи и экстремизм / И. Васенина // Высш. образование в России. - 2007. - № 11. - С. 116-119.
4. Голуб А.М. Формирование ценностных ориентаций молодёжи в процессе досуговой деятельности / А.М. Голуб // Вопросы психологии. – 2009. – № 4. – С. 53-57.
5. Максимова О.А. Дифференциация ценностных ориентаций студентов / О.А. Максимова, Г.Р. Калезина // Вопросы психологии. – 1999. – № 6. – С. 132-138.
6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності - К.: Либідь, 2003. - 376 с.
7. Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. / за ред. В.М. Ворони, А.О. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. – 390 с.

УДК 303.09, 303.8

Сидоров М.В.-С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат фізико-математичних наук, доцент

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАНЬ У ІНТЕРНЕТІ

У статті наведено практичні рекомендації для проведення опитування з використанням Інтернету. Проаналізовано результати дослідження, що проводилось серед студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ключові слова: *соціальне дослідження, оформлення web-анкети, невідповідь*

В статье представлены практические рекомендации для проведения опроса с использованием Интернета. Проанализировано результаты исследования, которое проводилось среди студентов Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Ключевые слова*: социальное исследование, оформление web-анкеты, неответ*

The article presents practical guidelines for the survey using the Internet. The results of the research, conducted among students of Kyiv National Taras Shevchenko University

Keywords*: social survey, web – questionnaire design, nonresponse*

Не дивлячись на зростаючу популярність проведення соціальних опитувань з використанням Інтернету, все ще гостро стоять питання стосовно дизайну анкет, часу проведення та очікуваних рівнів відповідей. Тому ***актуальними*** є результати, які стосуються саме практичних рекомендацій щодо використання технології опитування з використанням web.

Цю тему піднімає багато науковців у світі. Наприклад Мік Коупер [3, 7], Томас Арчер [1] та багато інших. Дослідників цікавить як особливості планування, так і сам процес збору інформації. Крім проблеми формування репрезентативної вибірки у таких дослідженнях дуже важливим є і оцінка рівня не відповідей та шляхи зменшення їх відсотку. Також важливим є апробація технології для різних країн, адже поведінка та якісний склад аудиторії Інтернету у різних країнах може досить суттєво відрізнятись.

Метою даної роботи є висвітлення та аналіз результатів, отриманих нами при проведенні електронного дослідження було:

- визначити переваги та недоліки у оформленні електронної анкети
- оцінити тип доступу до web опитувальника
- оцінити оптимальний обсяг та тип питань анкети
- оцінити рівень повернення відповідей на web-анкету

З 2009 року факультет соціології для аналізу та підвищення якості навчального процесу започаткував щорічне моніторингове дослідження. Проект UNiDOS (Університетське Дослідження) здійснюється в межах студентської практики двічі на рік і всього до кінця 2011 року було проведено 6 хвиль дослідження. Починаючи з п'ятої хвилі, паралельно з традиційним (друкована на папері анкета) методом збору інформації, почав застосовуватись електронний (з використанням web) метод. П'ята хвиля дослідження була проведена з 9 лютого по 15 березня 2011р. В межах цієї хвилі через паперові запитальники було опитано 1212 студентів (похибка вибірки не перевищує 5% із довірчою імовірністю 0,95), охоплено всі факультети та інститути університету за виключенням Військового інституту. Вибірка була багаторівневою, стратифікованою з випадковим відбором на останньому кроці. Вибірка для електронного опитування формувалась таким самим чином, але, враховуючи прогнозований високий відсоток невідповідей [3, 1], її обсяг був збільшений вдвічі, порівняно з "паперовою".

Технологією для проведення електронного дослідження було обрано таку: для зручності було створене доменне ім'я http://unidos.univ.kiev.ua/, через яке здійснювалась аутентифікація респондентів. Обраним респондентам було роздано унікальні ключі, у які ми вставили символи, що закодували факультет та курс, та низку символів, згенерованих випадковим чином. На листку з ключем була також адреса сайту UniDOS та запрошення до опитування. Ключі роздавались випадковим чином респондентам, які не заповнювали паперову анкету, у тих самих групах, де проводилось паперове анкетування. Якщо у групі не вистачало студентів для електронних ключів, то їх відбір продовжували у наступній за списком групі цього ж факультету та курсу. Таким чином ми можемо говорити про співпадання технологій побудови вибірки як для паперового, так і електронного опитування.

Для проведення дослідження нами була обрана безкоштовна оболонка LimeSurvey [10]. Ця оболонка встановлюється на сервер дослідника і працює автономно і незалежно від виробника програмного засобу. Крім того, база даних результатів досліджень знаходиться на цьому ж сервері. У LimeSurvey можна встановлювати різні кольорові шаблони та використовувати режим опитування "1 питання на сторінку", так і блоки питань на 1 сторінку (або ж всю анкету можна розташувати на одній сторінці).

У 2003 році Пейчев, Коупер та ін. досліджували вплив виду розташування питань на електронній сторінці на рівень невідповідей, час інтерв'ювання та ін. [7]. Ними був проведений експеримент у якому частині студентів було запропоновано заповнювати електронну анкету, кожен розділ якої був розташований на окремій сторінці, яку доводилось промотувати для заповнення (scrollable version), а іншій частині була запропонована така версія анкети (paging), у якій всі питання були розбиті на блоки, кожен блок був розміщеній на окремій сторінці і всі питання блоку було відразу видно респондентові без промотування сторінки.

Кожен з цих варіантів має свої переваги та недоліки. У варіанті "вся анкета на одній сторінці" (scrollable) респондент бачить зразу всі питання, відповідно є сенс припустити, що кількість відмов може бути досить великою, через те, що видно відразу обсяг опитувальника. Однак, у "сторінковій" версій також була висока кількість відмов – респондент починав відповідати на питання, але на якійсь сторінці кидав.

Наступною проблемою була логіка переходів між питаннями. У "скролінговій" версії, запропонованій Пейчевим, Коупером та ін. [7], використовувався простий варіант сторінки без візуальних переходів, тобто респондент не бачив змін у переліку питань у залежності від обраної альтернативи у питанні – переході. Це призвело до ефекту "надмірних відповідей", тобто коли респондент давав відповідь на питання, які треба було пропустити за умовами переходу. Звичайно можна до кожного питання додати кнопку "ввести відповідь", що дасть можливість автоматично аналізувати обрані альтернативи і блокувати можливість відповіді на "пропущені" питання, але це призведе до ускладнення анкети (значно збільшиться кількість кнопок, на які потрібно натискати) і збільшить кількість невідповідей. У "сторінковій" версії логічні переходи здійснювались автоматично. Відповідно час, затрачений респондентами на відповідь анкети, розташованій повністю на одній сторінці перевищував час відповіді на анкету, розбиту на блоки. Ймовірно це досягнуто частково тим, що у сторінковій версії на екран не виводились питання, на які респондент не мав давати відповіді, а на "скролінговій" – бачив всі питання, і, відповідно, принаймні витрачав час, щоб прочитати їх.

Ще однією перевагою сторінкових опитувальників над скролінговими полягає у тому, що у сторінкових відповіді зберігаються при кожному гортанні сторінки на наступну, відповідно перевіряється і заповненість сторінки відповідями. У скролінговій версії, у випадку коли респондент перестає відповідати на питання анкети, всі відповіді його не зберігаються.

Як виявилось з експерименту, проведеного Пейчевим, Коупером та ін. [7], значимої відмінності між рівнями невідповідей та рівнями переривання опитування у обох випадках не виявлено.

Таблиця 1. Час заповнення та рівень невідповідей для односторінкової та багатосторінкової анкети. [4].

	Вся анкета на одній сторінці	Багатосторінкова версія анкети	Тест на відмінність
Кількість респондентів	644	673	
Середній час (секунд) серед повністю заповнених анкет	368	466	t-test; $p < 0.0005$
Часткові невідповіді / респонденти почали заповнювати анкету, але не закінчили	14,6%	16,5%	χ^2; $p = 0.362$
Питань без відповіді (% питань без відповіді до всіх питань) серед всіх респондентів	16,3	12,8	*t*-test; $p = 0.035$
Питань без відповіді (% питань без відповіді до всіх питань) серед тих респондентів, які завершили анкету	5,0	2,3	*t*-test; $p = 0.001$

Подібний експеримент проводили Katja Lozar Manfreda, Zenel Batagelj, & Vasja Vehovar [4]. Ними було проаналізовано результати трьох досліджень, зроблених з використанням Інтернету і проведених у Словенії. Кожне з опитувань мало 2 типи подання питань: всі питання на одній сторінці та блочне розташування питань на кількох сторінках. Варіант розташування кожного питання на окремій сторінці був відхиленим через те, що респондент, відповідаючи на поточне питання втрачав "повну картину" всього дослідження, а також час на відповіді у анкеті був самим великим.

У таблиці 1 наведений рівень невідповідей та час анкетування для односторінкових та багатосторінкових електронних анкет.

Для нашого опитування ми обрали випадок розташування питань логічними блоками на сторінках, які не вимагали прокрутки екрану. Питання у блоці, крім змістовного групування, розташовувались на сторінці таким чином, щоб при наявності логічного переходу з одного питання на інше, те питання, з якого здійснюється перехід, стояло у кінці блоку (сторінки), а те, на яке може здійснюватись перехід – на початку. Використовуючи таку схему ми уникали випадків "надмірних відповідей", а, зазначаючи обов’язкові питання, добивались максимального рівня відсутності невідповідей для головних питань.

Таблиця 2. Відповідність вказаного респондентом факультету до закодованого у ключі.

Факультет	Не відповідає ключу	% до загальної кількості анкет факультету	Відповідає ключу	Всього
Біологічний	1	3	32	33
Географічний	0	0	27	27
Геологічний	3	11	24	27
Економічний	2	8,7	21	23
Історичний	0	0	12	12
Механіко-математичний	1	3,7	26	27
Радіофізичний	2	6,5	29	31
Кібернетики	0	0	26	26
Соціології	1	2,4	40	41
Психології	0	0	29	29
Фізичний	1	1,8	54	55
Філософський	0	0	24	24
Хімічний	0	0	16	16
Юридичний	2	6,7	28	30
Філології	0	0	69	69
Міжнародних відносин	3	9,4	29	32
Журналістики	0	0	21	21
Всього	16	3,1	507	523

Для виведення питань на екран використовувався один зі стандартних шаблонів, у якому текст запитань виводився чорним кольором на світло-

блакитному тлі. "Шапка" сторінки виводилась більм кольором на сіро-синьому фоні. Така кольорова гама була обрана не випадково.

Робіт по впливу кольору на прийняття рішень опубліковано безліч і більшість з них базується на інтерпретації кольорового тесту Макса Люшера (наприклад, [6] та [9]). Так як синій колір входить до трійки найулюбленіших кольорів як жінок, так і чоловіків то синя кольорова схема і була обрана базовою.

Наступним кроком було визначити яким чином інтерв'юери зможуть дістатись до опитувальника. Як ми вже зазначали вище, кожному респондентові видавався персональний ключ для доступу до анкети. Це запобігало участі у опитуванні сторонніх людей. У самому ключі для перевірки було внесено питання про курс та факультет, відповідно ці дані були закодовано у ключі.

Як виявилось, всього 16 респондентів з 523, що брали участь у опитуванні, дали невірну інформацію стосовно факультету, що становило 3,1%. Це могло бути викликано двома факторами: помилкою інтерв'юера та поведінкою респондента (не правдива/помилкова відповідь та використання ключа іншого факультету – студенти, які отримували ключ, але не мали бажання відповідати просто залишали його в аудиторії, і його могли використати студенти іншого факультету/курсу). Аналізуючи таблицю (Табл. 2), можемо стверджувати, що невідповідність факультету, вказаному у опитуванні та закодованого у ключі, носить несистематичний характер і викликано швидше за все поведінкою респондентів.

Анкета складалась з 25 питань, частина з яких була згрупована у табличні питання, яких було 3: на 8, 5 та 4 питання відповідно.

На діаграмі 1 побудований графік залежності відсотку "сходів" (відсоток людей, які залишили опитувальник на певному питанні, не заповнивши анкету до

кінця) від кількості питань. З сходинки у діаграмі – це 3 табличних питання.
Діаграма 1. Залежність рівня "сходів від кількості запитань.

Цікаві результати були отримані компанією SurveyMonkey у період між січнем 2009 та вереснем 2010 року [2], де представлені результати аналізу 100

000 випадковим чином відібраних анкетувань, проведених за допомогою оболонки SurveyMonkey. Було проаналізовано з точки зору рівня виходів з анкети (коли респондент просто кидав заповнення анкети) 2 000 випадковим чином відібраних анкет з 1 питанням, 2 000 – з двома, 2 000 – з трьома і т.д. до 2 000 з 50 питаннями у анкеті включно. Вважалось, що респондент почав опитування, якщо він заповнив відповіді хоча б на першій сторінці. Результати представлені у вигляді діаграми (Діаграма 2.)

З діаграми 1 також видно, що респонденти не закінчували опитування (сходили) у двох випадках:

1. заходив на сторінку з опитуванням, відповідав на 1 – 3 перші питання (факультет, курс та стать) та залишав її;
2. респондент починав відповідати на питання, доходив до одного з табличних питань, яке, будучи розташованим на одній сторінці у одній таблиці, вимагало у першому випадку 8 відповідей, у другому – 5 і у третьому – 4 і залишав опитувальник.

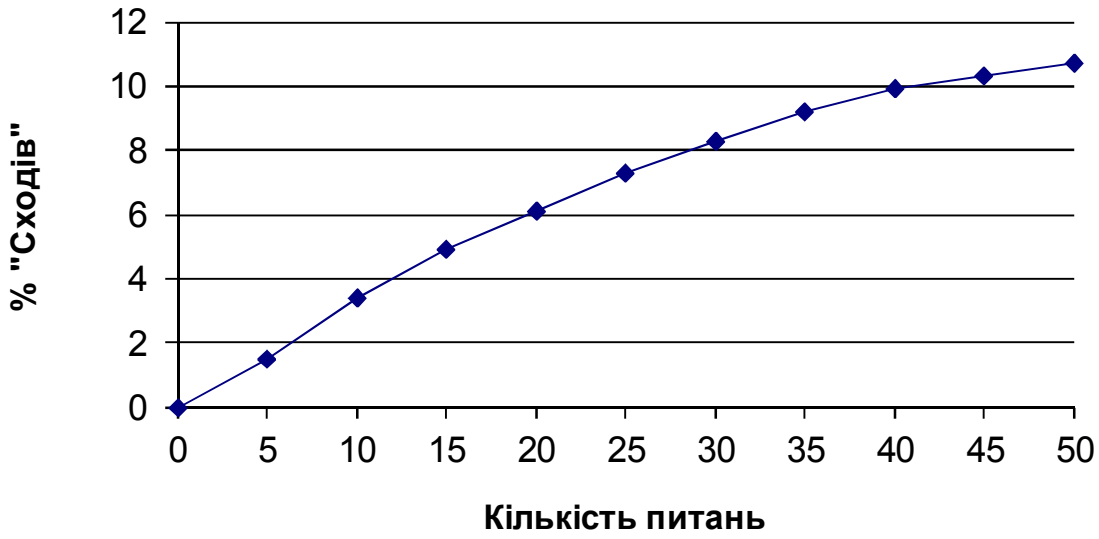

Діаграма 2. Рівень "сходів" з опитування у залежності від кількості питань у анкеті [2].

Для респондентів, які залишали опитувальник на перших питаннях, імовірно припустити причину виходу простим небажанням гаяти вільний час на відповіді. Причиною сходів респондентів другої категорії швидше за все слід вважати наявність великих табличних питань, про кількість яких не відомо на початку опитування. Додатково на це ще вплинув індикатор рівня заповнення анкети – він вказував на кількість пройдених сторінок анкети, а не кількості питань, чи, що є більш бажаним, на сумарну кількість альтернатив до запитань.

У оболонці LimeSurvey, яку ми використовували для опитувальника, на жаль, є лише один тип "progress bar" (індикатора заповненості анкети) – лінійний, який показує просто частку пройдених сторінок. Питання важливості полоси "progress bar" піднімалось ще з кінця 1990-х років і вважалось, що його наявність підвищує мотивацію респондента завершити опитування. Але останні

дослідження (наприклад, [5]) дещо змінили, частково спростували та модифікували це припущення.

Групою дослідників з університету Ейндховена [5] було висунуто 5 гіпотез стосовно впливу індикатора заповненості на рівень невідповідей та розглянуто три типи таких індикаторів, а також проаналізовано їх "роботу" на великих (55 питань на близько 40 сторінках) та дуже великих (85 питань на більш, ніж 40 сторінках – ця анкета мала додаткових 30 питань, розташованих на 1 додатковій сторінці) анкетах. За контрольну групу бралась та, члени якої заповнювали анкету взагалі без індикатора. Індикатори формувались таким чином:

лінійний, де рівень заповнювання обчислювався за формулою

$$p = \frac{x}{n} \cdot 100,$$

де *x* – кількість заповнених питань, *n* – кількість питань у анкеті;

ШП – спочатку швидкий, потім повільний, тобто нелінійний індикатор, у якому питання спочатку "наповнюють" індикатор швидко, а у кінці анкети – повільно. Цей індикатор розраховували за формулою

$$p = -150 \cdot \left(-1 + \left(\frac{1}{3} \right)^{\frac{x}{n}} \right);$$

ПШ – спочатку повільний, потім швидкий, тобто нелінійний індикатор, у якому питання спочатку "наповнюють" індикатор повільно, а у кінці анкети – швидко. Цей індикатор розраховували за формулою

$$p = 50 \cdot \left(-1 + 3^{\frac{x}{n}} \right).$$

Робота таких індикаторів зображена на діаграмі 3.

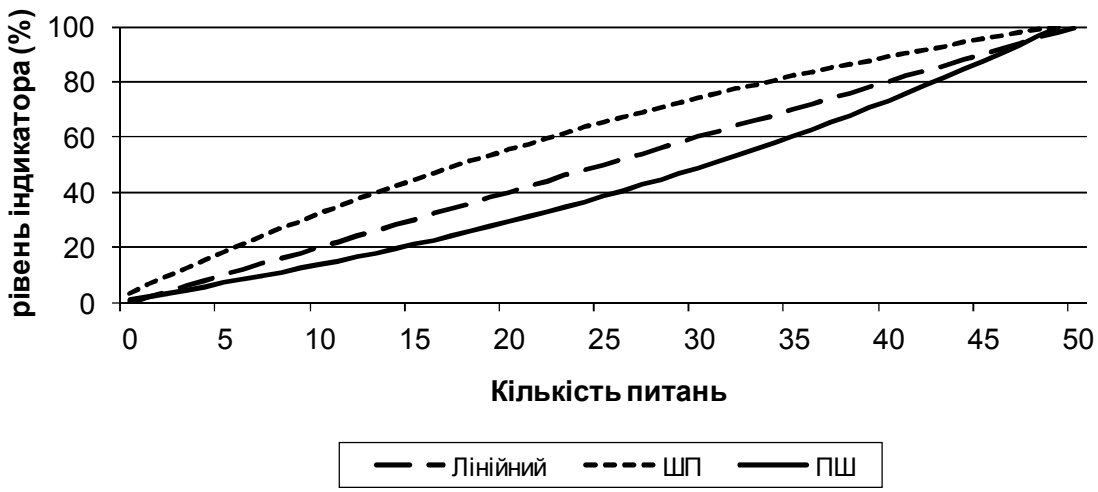

Діаграма 3. Швидкість заповнюваності індикаторів [5].

Як виявилось, з цих трьох типів індикаторів, найнижчий рівень повністю заповнених анкет був у ПШ, більш високий у лінійного і найвищий – у ШП. Ще одним цікавим результатом виявилось те, що у коротких опитувальниках краще взагалі не використовувати індикатора – у цьому випадку рівень незаповненості анкет – самий низький серед всіх чотирьох груп (табл.. 3).

Таблиця 3. Рівень наповненості анкет у залежності від типу індикатора [5]

	Коротша анкета (n=1,174)	Довша анкета (n=1,286)
Без індикатору	93.6%	89.5%
Лінійний індикатор	89.6%	86.9%
ШП	88.9%	91.0%
ПШ	84.4%	89.0%
Всього	89.4%	89.2%

Тут є сенс зауважити, що дослідники зазначали у анкеті, що час на заповнення може становити 25-30 хвилин. У нашому ж випадку такі розміри анкет є неприйнятними через низький прогнозований рівень участі у опитуванні. Тому є сенс дані результати розглядати як тенденцію. Більше того, на підставі низки пілотажних досліджень, проведених нами протягом 2010-2012 років, виявилось, що ефективність використання лінійного індикатора проти відсутності такого на сторінках, має місце вже при анкетах розміром 8 сторінок та кількості у 25 питань.

Обсяг вибіркової сукупності для опитування через Інтернет, відсоток початих та завершених анкет по факультетам зображений у таблиці 4, а по курсам – у таблиці 5.

Таблиця 4. Відсоток не відповідей по факультетам

	почали	закінчили	вибірка	відсоток початих анкет	відсоток закінчених анкет	Різниця, %
Біологічний	33	30	128	25,58	23,26	2,32
Географічний	27	26	136	17,42	16,77	0,65
Геологічний	27	22	104	54	44	10
Економічний	23	22	154	10,13	9,69	0,44
Історичний	12	12	126	11,21	11,21	0
Механіко-математичний	27	23	126	29,03	24,73	4,3
Радіофізичний	31	27	126	36,47	31,76	4,71
Кібернетики	26	22	126	22,22	18,8	3,42
Соціології	41	35	128	97,62	83,33	14,29
Психології	29	28	126	36,71	35,44	1,27
Фізичний	55	52	128	58,51	55,32	3,19
Філософський	24	23	126	25,81	24,73	1,08
Хімічний	16	16	126	24,62	24,62	0
Юридичний	30	27	208	10	9	1
Філології	69	65	240	19,6	18,47	1,13
Міжнародних відносин	32	29	190	11,59	10,51	1,08
Журналістики	21	19	126	15	13,57	1,43
Всього	523	478	2424	21,58	19,72	1,86

За дослідженням [8] відсоток відповідей на рівні 19,72% є досить пристойним. Справа у тому, що для різних категорій опитуваних слід очікувати різний рівень відклику. Так, наприклад, за [8] у Міжнародному проекті опитування студентів серед 4213 запрошень до опитування було отримано всього 929 анкет, що склало 22%.

Таблиця 5. Відсоток не відповідей по курсам

	почали	закінчили	вибірка	відсоток початих анкет	відсоток закінчених анкет	Різниця, %
Перший	125	111	478	26,15	23,22	2,93
Другий	126	113	520	24,23	21,73	2,5
Третій	108	103	494	21,86	20,85	1,01
Четвертий	60	59	452	13,27	13,05	0,22
Спеціалісти	7	5	102	6,86	4,9	1,96
Магістри	97	87	378	25,66	23,02	2,64
Всього	523	478	2424	21,58	19,72	1,86

Тут дуже низький рівень повернень анкет у ОКР "Спеціаліст" пояснюється тим, що цей освітньо-кваліфікаційний рівень на деяких факультетах взагалі відсутній.

Висновки. Отже, за результатами нашого дослідження, опираючись на накопичений досвід проведення досліджень у Інтернеті та аналізу їх результатів, можемо стверджувати, що:

Найчастіше респонденти виходили з опитування ("сходи") на табличних питаннях (діаграма 1), тому їх слід використовувати дуже помірно та обережно.

Найзручнішим форматом анкети є посторінкові групи питань без промотування.

У анкетах, які складаються з кількох (принаймні 8) сторінок та 25 питань, для підвищення рівня відповідей, є сенс використовувати індикатори двох типів: ШП або лінійний, для анкет з меншою кількістю сторінок – краще взагалі не вставляти індикатор у сторінки анкети.

Серед студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка найбільш активними респондентами виступають студенти 1 курсу та 1 року магістратури.

Література.

1. Archer T. Response Rates to Expect from Web-Based Surveys and What to Do About It [Електронний ресурс]// Archer Thomas M./.- Journal of Extension 2008 June, vol. 46, №3 Режим доступу: http://www.joe.org/joe/2008june/rb3.php

2. Brent Chudoba. Does Adding One More Question Impact Survey Completion Rate? | The SurveyMonkey Blog [Електронний ресурс] // Brent Chudoba, SurveyMonkey's Vice President of Business Strategy & Business Intelligence /, 2010. Режим доступу http://blog.surveymonkey.com/2010/12/survey_questions_and_completion_rates/

3. Couper Mick P. et al. Noncoverage and nonresponse in an Internet survey **[**Текст] // Mick P. Couper, Arie Kapteyn, Matthias Schonlau, Joachim Winter /.**-** Social Science Research, volume 36, Issue 1, March 2007, Pages 131-148.

4. Manfreda K.L. et al. Design of Web Survey Questionnaires: Three Basic Experiments [Електронний ресурс] //Katja Lozar Manfreda, Zenel Batagelj, Vasja Vehovar/.- JCMC, Volume 7, №3, April 2002 Режим доступу: http://jcmc.indiana.edu/vol7/issue3/vehovar.html

5. Matzat U. at al. Effects of Different Types of Progress Indicators on DropOut Rates in Web Surveys [текст] //Uwe Matzat, Chris Snijders, Wouter van der Horst / Social Psychology, 41(1) 2009, pp. 43-52.
6. Meola K. V. The psychology of color [Електронний ресурс]//Kalyan V. Meola/.- HoHoNu Journal of Academic Writing, 2005, Volume 3, Number 3, pp. Режим доступу: http://hilo.hawaii.edu/academics/hohonu/writing.php?id=73
7. Peytchev A. et al. Web Survey Design: Paging versus Scrolling [Текст, електронний ресурс]// Andy Peytchev, Mick P. Couper, Sean Esteban Mccabe, Scott D. Crawford/.- Public Opinion Quarterly, Vol. 70, No. 4, Winter 2006, pp. 596–607 Режим доступу: http://www.irss.unc.edu/odum/content/pdf/paging%20vs.%20scrolling%20poq%202006.pdf
8. Sills S.J. and Song Ch. Innovations in Survey Research : An Application of Web-Based Surveys [текст, електронний ресурс] //Stephen J. Sills and Chunyan Song /Social Science Computer Review vol 20, №1, 2002, pp.22–30 Режим доступу: http://poq.oxfordjournals.org/cgi/ijlink?linkType=ABST&journalCode=spssc&resid=20/1/22
9. Базыма Б. А. Цвет и психика. Монография [Текст, електронний ресурс] // Борис Алексеевич Базыма /.– Харків : ХГАК, 2001.-172 с. Режим доступу: http://psyfactor.org/lib/colorpsy.htm
10. Сидоров М.В.-С. Використання систем комп'ютерного анкетування в Інтернеті **[**Текст]// Микола Володимир-Станіславович Сидоров /.- Соціальні технології № 43 2009, с. 164-175

УДК 316.32

Хомерікі О.А.

Національний авіаційний університет, доцент кафедри соціології та соціальних технологій, кандидат педагогічних наук

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ І ІНТЕГРАЦІЯ, ЯК НАПРЯМКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ОСВІТИ: ПРОЦЕСИ СИНТЕЗУ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Особливості розвитку сучасного суспільства, засобів зв'язку, міжкультурної комунікації припускають певну уніфікацію вимог до якості вищої освіти, освітніх програм, наукових досліджень, що у великій мірі впливає не тільки в цілому на національні системи вищої освіти, але й на окремі університети. Зростаюча популярність в наукових дослідженнях процесів глобалізації та інтернаціоналізації вищої освіти сприяє формуванню міжнародних стратегій розвитку, інтеркультурних програм на рівні практично будь-якого вищого навчального закладу

Ключові слова:. *глобалізація, інтернаціоналізація, інтеграція*

Особенности развития современного общества, средств связи, межкультурной коммуникации предполагают определенную унификацию требований к качеству высшего образования, образовательных программ, научных исследований, что в большой степени влияет не только в целом на национальные системы высшего образования, но и на отдельные университеты. Растущая популярность в научных исследованиях процессов глобализации и интернационализации высшего образования способствует формированию международных стратегий развития, интеркультурних программ на уровне практически любого высшего учебного заведения

Ключевые слова:. *глобализация, интернационализация, интеграция*

Modern society development peculiarities, means of communication, intercultural communication try somehow to unify the demands to higher educational quality, educational programs, scientific researches, which majorly depend not only on the national higher educational systems, but also on separate universities. Great amount of works that deal with internationalization and globalization processes force the formation of international development strategies, intercultural programs on the level of any educational establishment

Key words: *globalization, internationalization, integration*

Актуальність теми. Експерти науково-дослідного інституту соціального розвитку при ООН відзначають позитивні та негативні аспекти глобалізації: «Відкриваючи небувалі можливості одним людям і цілим країнам, ті ж глобалізаційні сили відіграють не останню роль у зростанні зубожіння інших людей і країн, їхньої невпевненості у завтрашньому дні, у послабленні соціальних інститутів і систем соціального захисту, у розмиванні традиційних особистісних і суспільних цінностей» [6, с. 7].

Поза сумнівом, унаслідок процесу глобалізації, зокрема й у вищій освіті, формується новий світовий порядок, який домінуватиме у XXI столітті й визначатиме головні засади міжнародної стабільності та системи безпеки. Формуючи власну національну систему освіти ми повинні також враховувати і сучасні глобалізаційні впливи.

Мета статті. Проаналізувати напрямки глобалізації в освіті.

Теоретична база дослідження Термін «глобалізація» був вперше введений американським економістом Т. Левіттом. Він позначав явище злиття ринків, яке почало активно проявлятися на початку 80-х років XX століття. [10, с. 67]. Глобалізація - як складний процес має безліч форм і аспектів, найбільш важливі з яких – це взаємини між сучасними мультикорпораціями і національними державами. Глобалізацію можна розглядати в 4-х важливих аспектах: як економічну, політичну, комунікаційну та культурно-моральну глобалізацію. Нерідко синонімічним терміну "глобалізація" називають "інтернаціоналізацію". На наш погляд, варто було б розвести ці поняття, визначивши "інтернаціоналізацію" як початковий період руху капіталів і товарів, людей та ідей, що заклав основи цілісності світового простору, яка, в свою чергу, є доформована процесами "глобалізації".

Більшість дослідників розглядають глобалізацію в органічному зв'язку з процесами, що мають протилежну спрямованість, тобто з урахуванням дивергентних тенденцій. Глобалізація, підкреслює Е. Гідденс, являє собою «процес нерівного розвитку, який одночасно розчленовує і координує» [2, с. 90]. Професор тасманійського університету М.Уотерс сформулював «теорему» гетерогенності змін у сучасному світі, де «матеріальні взаємозв'язки локалізуються, політичні взаємозв'язки націоналізуються, а символічні взаємозв'язку глобалізуються» [7, с. 89]. Схожої точки зору дотримується Р.Робертсон, відносячи глобалізацію, насамперед до сфери культури та людської свідомості [12, с. 43].

На думку З. Баумана, поняття глобалізації описує процеси, що представляються мимовільними, стихійними і безладними. Він вважає, що новий світовий безлад, прозваний глобалізацією, має, однак, один справді революційний ефект: знецінення порядку як такого [1, с. 54].

Глобалізація починалася, перш за все, як економічний процес, як прагнення до знаходження нових ринків збуту і дешевої робочої сили. Сьогодні транснаціональні корпорації створили розгалужені, світові організаційні мережі, координуючі виробництво продукції та її продаж.

Явище глобалізації світової економіки знаходить свій вияв і супровід в таких процесах, як: посилення інтернаціоналізації господарського життя; формування інфраструктури для транснаціонального переливу капіталу, інвестицій; розмивання економічних кордонів (так зване явище «другої

економіки»); розгортання регіональної, міжрегіональної і глобальної економічної інтеграції держав; зміна характеру економічної функції значного числа держав, що перейшли або знаходяться у стадії переходу до економіки відкритого типу, зверненої до зовнішнього ринку; протистояння тенденцій на моноцентризм та поліцентризм у МЕВ; загострення проблем міжнародної боргової кризи, міжнародної монополізації товарних ринків, ресурсокористування.

Крім посилення процесів глобалізації, сучасні соціальні наслідки інформаційної революції позначилися і на соціокультурних змінах соціальної стратифікації, яка вже не може бути охарактеризована в термінах "вище-нижче». Сучасний австралійський соціолог М.Уотерс вважає, що інформаційне суспільство - в стратифікаційному відношенні - це суспільство конвенціональних статусів, в якому приналежність до певного соціального прошарку залежить саме від соціокультурних факторів. Суспільні верстви визначаються стилем життя і системами цінностей. Внаслідок нестійкості подібних факторів, стратифікаційна система суспільства мозаїчна, нестійка і здатна навіть здійснювати дестабілізуючий вплив на економіку і політику. Всі процеси відтворення соціально-економічних груп залежать тепер від освіти. У цих умовах ринок перетворюється на казино в тому сенсі, що поведінка кожної людини на ринку праці визначається його власним рішенням та удачею. Держава вже не може управляти процесами самоорганізації класів. Відтворення класової приналежності стає все більш складним процесом, обумовленим індивідуальної біографією людини, тобто його здібностями, вміннями, вибраним ним стилем життя та цінностями [7, с.22].

Культура в суспільстві конвенціональних статусних груп стає одночасно і більш однорідною, і більш мозаїчною. У тому, що стосується матеріальних благ і споживаних товарів, вона стає більш однорідною, але в тому, що стосується цінностей та стилів життя, вона стає все більш різноманітною, надаючи все більший простір для індивідуального вибору. Політичне життя суспільства конвенціональних статусів характеризується падінням популярності партій, зниженням довіри до них і їх лідерів, небажанням вступати під їх знамена.

Товариство конвенціональних статусних груп характеризується як «постклассове». Його відрізняють від класового наступні принципові риси [3, с.123].

1. Стратифікація є не економічним, а, насамперед, соціокультурним феноменом і виражається в стилі життя, зразках споживання, інформаційних потоках, естетичних уподобаннях і цінностях.

2. Хоча конвенціональні статусні групи настільки ж реальні, як і класи, вони не стабільні і можуть накладатися і перетинатися.

3. Якщо приналежність до класичного економічному класу дозволяла передбачати поведінку і передавалася у спадщину, то передбачити поведінку індивіда чи групи за їх місцем у системі стратифікації суспільства конвенціональних статусів дуже складно. І політичні уподобання, і освіта, і вибір шлюбного партнера у все більшій мірі стає справою особистого вибору і переваги, не зумовлюючи зовнішніми умовами. Сучасна соціологія повинна врахувати той факт, що зараз класовий аналіз може пояснити не більш ніж 17%

доходу і не більше ніж 10% електоральної поведінки, та й то в тому випадку, коли класи визначаються через рід занять.

4. Стратифікацийна конфігурація суспільства знаходиться в стані безперервної зміни. Умовою приналежності індивіда до певної групи або переходу в іншу групу у все більшій мірі стає особистий вибір певних цінностей і стилю життя.

Економічні глобалізаційні процеси відображені в ідеології неоліберализму, коли під дією глобального капіталізму міжнаціональні корпорації кидають виклик владі окремої держави. Неоліберализти керуються баченням слабкої держави: приватне - добре, громадське - погано. Концепції неоліберализму і неоконсерватизму все сильніше зв'язують утворення з міжнародною економікою. Економічні глобалізаційні процеси досить активно впливають на глобалізацію вищої освіти. Освіта стає одним з виробів на міжнародному ринку, подібно до хліба, автомобілів чи телебачення. Формування ринкового менталітету на глобальному рівні послаблює державну політику в галузі освіти, зокрема її соціальну спрямованість на скорочення соціальної нерівності у сфері освіти. Державна освітня політика все більше залежить від приватних інтересів, які виявляються у владі великих міжнаціональних корпорацій. Тому й тенденції формування освітньої політики в таких умовах орієнтовані на приватні сили та підприємства, сформовані глобальним капіталізмом під впливом міжнаціональних корпорацій і їх інвесторів [4, с 89]. У таких умовах від університетів вимагають більшої конкурентоспроможності, для чого вони покладаються на приватний сектор у сфері доходів, університетські дослідження все більш відверто концентруються навколо інтересів приватного сектора, бізнесу і промисловості.

В аналізі тенденцій глобалізації вищої освіти канадських, австралійських, американських та європейських дослідників можна знайти багато спільного, зокрема, вони розглядають трансформацію основних сфер суспільства під впливом глобалізації. Так, канадський професор Дж. С. Левін вважає, що вплив сил, що визначають глобалізацію, проявляється в економічній, культурній сферах, сфері електронної інформації. В економічній сфері глобалізація викликає скорочення державного фінансування, в результаті чого вищі навчальні заклади змушені шукати нові джерела доходу. Глобальні зміни в культурній сфері дозволяють посилити зв'язки між навчальними закладами різних країн, в першу чергу, за допомогою студентського обміну. Інформаційна область розвивається в основному за рахунок все більш широкого використання засобів електронного зв'язку [10, с.132]. Австралієць Г. Макбурні аналізує чотири взаємопов'язаних виміри глобалізації: економічний, політичний, культурний і технологічний:

- економічний часто використовується в якості ключового двигуна глобалізації. У сучасному світі крім мобільності товарів, має місце зростання міжнародної торгівлі послугами, серед яких освіта займає одне з провідних місць. Знання розглядається як одне з головних джерел багатства. В умовах економіки знання можуть використовуватися як послуга і як цінна інтелектуальна власність;
- політичний вимір пов'язаний із зростанням наднаціональних організацій, що мають відношення до політики, і структур, діючих в більш

широких рамках, ніж рамки окремих націй (ЮНЕСКО, ОЕСР, ОМТ, Світовий банк, МВФ та ін), які роблять свій все більший вплив на організаційні, структурні та ідеологічні елементи вищої освіти;

- культурний вимір залежить від зростання потоку культурних зразків, збільшення інформації про культурні події у всьому світі, що може призвести до загальної «макдональдизації». Одночасно можливість вибирати елементи з багатоликих сучасних проявів культури сприяє формуванню її нових складних зразків;
- технологічний вимір глобалізації являє собою величезну інфраструктуру по накопиченню, обробці, майже миттєвій передачі інформації завдяки злиттю інформаційних і комунікаційних технологій. Технологічний вимір полегшує процес передачі й сприйняття освіти через онлайнове середовище, підвищує можливості для отримання транснаціональної освіти, сприяє формуванню системи нових провайдерів для надання освіти [4, с.76].

У свою чергу, американські дослідники Бурбулес і Торрес виділяють три сфери, в яких глобалізація має істотний вплив: економічну, політичну і культурну. Економічний аспект проявляється в тому, що глобалізація забезпечує зайнятість і обов'язково зачіпає одну з первинних традиційних цілей освіти: підготовку фахівців для робочих місць. Політичний вимір важливий в силу обмежень, які глобалізація накладає на формування політики окремих держав. Культурний вплив проявляється у зміні освітньої політики, методів освіти та самої культури університетів. Культурний вимір важливий і в силу того, що сучасні глобальні суспільства характеризуються мультикультурними і міжкультурні рисами, які, в свою чергу, накладають нові зобов'язання на процеси освітньої політики та управління університетів в умовах конкурентної боротьби на ринку освітніх послуг [9, с. 67].

Таким чином, незважаючи на існуючу різницю в системах вищої освіти США і Європи, в дослідженнях їх функціонування можна побачити безліч синхронічних тенденцій: посилення диверсифікації вищої освіти шляхом розширення пріоритетів його розвитку; знаходження певної рівноваги між централізацією і децентралізацією, які забезпечують, з одного боку, пріоритетність вищої освіти в державній політиці, а з іншого - посилюють незалежність вищих навчальних закладів за рахунок нових джерел фінансування, що сприяє розвитку підприємницької культури в стінах університетів; перетворення вищих навчальних закладів в мультиструктури, які інтегрують функції навчання, наукових досліджень, служіння суспільству [4, с. 21]. Це сприяє формуванню нових підходів до дослідження змін у вищій освіті, які можуть охопити все існуюче різноманіття. Однією з важливих модернізаційних змін у вищій освіті, зумовлених процесами глобалізації, є інтернаціоналізація та інтеграція.

Багато в чому *<u>інтернаціоналізація</u>*-пов'язана і зорієнтована на Болонські перетворення; та, розглядаючи-в даному випадку тільки інтернаціоналізаціонний чинник; багато аспектів Болонського процесу якраз і є продовженням розвитку інтернаціоналізаційних зв'язків між вітчизняними університетами, університетами країн Європи і неєвропейських країн, що підписали Болонську декларацію. Такі напрямки, як створення навчальних планів і курсів, обмін студентами, додаток до диплома, отримання-здвоєних

ступенів-і так далі, все це має пряме відношення до інтернаціоналізації освіти, і все це в деяких університетах вже існує, в інших це може стати справою недалекого майбутнього, але для досягнення цих важливих напрямків, для їх реалізації потрібна сильна воля і бажання кожного конкретного університету. На жаль, через економічну невлаштованість, необізнаність або просто відсутність-знань і досвіду, багато українських університетів в цьому плані сильно відстають від своїх конкурентів [5, с. 81].

Університети, за думкою сучасної російської дослідниці Налетової І.В. виступають системоутворюючими факторами регіонального та національного розвитку, беруть участь у міжнародних програмах обміну, формують нові для вищої освіти елементи підприємницької та корпоративної культури (схема 1).

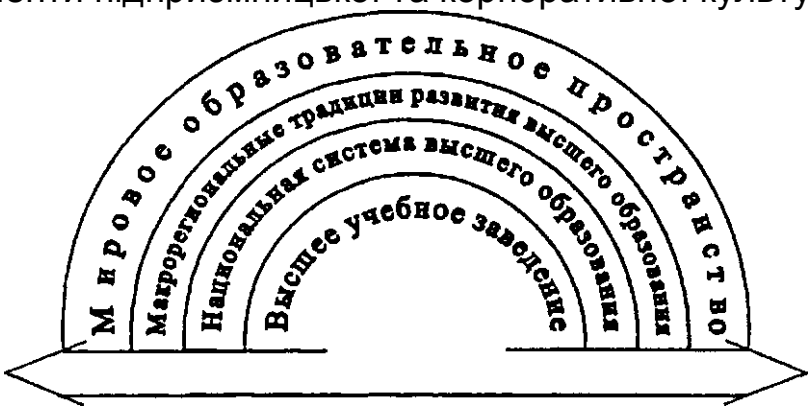

Схема 1 - Рівні досліджень сучасної вищої освіти

Особливості розвитку сучасного суспільства, засобів зв'язку, міжкультурної комунікації припускають певну уніфікацію вимог до якості вищої освіти, освітніх програм, наукових досліджень, що у великій мірі впливає не тільки в цілому на національні системи вищої освіти, але й на окремі університети. Зростаюча популярність в наукових дослідженнях процесів глобалізації та інтернаціоналізації вищої освіти сприяє формуванню міжнародних стратегій розвитку, інтеркультурних програм на рівні практично будь-якого вищого навчального закладу. З іншого боку, багато західних експертів вважають, що не всі університети можуть і повинні стати провідними постачальниками міжнародної освіти. Паралельно з глобалізацією з'являється тенденція до розширення діяльності університетів та інших типів вищих навчальних закладів у «своїх» країнах. Поняття «бути міжнародним» все більше розглядається як головний фактор привабливості вузів і на місцевому рівні [4, с. 37]. Вищий навчальний заклад при формуванні своїх стратегій розвитку повинен враховувати тенденції функціонування не тільки національної, але й світової економічної системи, визначених областей соціально-політичної діяльності, загальні прогнози розвитку науково-технічного прогресу, напрямки соціокультурних змін. Прорахунки в цій області можуть привести до непідготовленості випускників вузів успішно реалізовувати себе не ринку праці в умовах сучасної культури.

Б. Еллінбоу виділяє п'ять компонентів культури університету, які необхідно розвивати в умовах інтернаціоналізації: лідерство університету в навколишньому культурному середовищі; міжнародне співробітництво викладачів з колегами в процесі досліджень або особисті контакти між ними по

всьому світу; Доступність освітніх програм для закордонних студентів (дисциплінарна, фінансова і т. д.); присутність іноземних студентів і професорів та їх активну участь в житті університету; наявність додаткових міжнародних послуг, поряд з освітніми (обладнані кампуси, конференц-зали, студентські об'єднання, громадські організації, центри з вивчення інших культур і мов і т. д.) [8, с. 45].

Підвищення міжнародного іміджу вищого навчального закладу на рівні світового освітнього простору найчастіше породжує і високу оцінку його діяльності на рівні національної освіти. Традиційні функції вищої освіти як інституту по створенню, зберіганню та розповсюдженню знань, цінностей національної самосвідомості ставлять вищі навчальні заклади на особливе місце у низці національних інститутів культури.

Незважаючи на традиційну автономію університетів, незалежність їх від релігійної і світської влади, які склалися ще в епоху середньовіччя, прихильність до демократичних цінностей в умовах будь-якого політичного ладу, вищі навчальні заклади, іноді навіть не усвідомлюючи цього, транслюють ті норми і цінності, які домінують у цей історичних період в суспільстві. Необхідно враховувати і той факт, що виникнення і розвиток більшості сучасних університетів відбувалося після XIX століття, навіть у другій половині XX, коли вже були сформовані національні моделі вищої освіти. Це виразилося в певній спрямованості вищих навчальних закладів, їх ідеології, в складанні навчальних планів, програм і підручників, у підборі кадрів, здатних реалізувати на практиці державну політику, а також у методах комплектування учнів, їх кількості і соціального складу[4, с. 22].

Безпосередньо в коло досліджень вищого навчального закладу входить обгрунтування сучасних змін організаційної культури університету, процесів інтеграції традиційних дослідницьких та інноваційних підприємницьких тенденцій, пошук оптимального балансу класичного академічного етосу і постакадемічних цінностей. Цей процес має свої відмінності і в практиці модернізації окремого університету, і на рівні кожної національної системи вищої освіти, і макрорегіональних соціально орієнтованої і ринково орієнтованих традицій[4, с. 67]..

Необхідно враховувати той факт, що ідеальної організаційної структури сучасного університету, підходящої всім, не існує. Порівняння досвіду різних вищих навчальних закладів дозволяє врахувати особливості культурних традицій та законодавчих систем різних країн, їх профілі, регіональні особливості та фактори історичного розвитку. Зокрема, українським реаліям більш близькі традиції розвитку європейської вищої школи, а не американської, тому і дослідженню європейської культурної традиції, її впливу на структурні, інституціональні, організаційні особливості університетів необхідно приділяти більше уваги.

Незважаючи на те, що в сучасних умовах університет все частіше розглядається як організація, для якої важливими аспектами діяльності стають продуктивність його роботи, менеджмент, трудові відносини і маркетинг, основною метою університету залишається, як і багато століть назад, створення, збереження, обробка і передача знань. Вищий навчальний заклад не може бути розглянутий як звичайна організація, яка постійно шукає

матеріальну вигоду. Навіть в умовах, коли університет надає студентам освітні послуги, він залишається соціокультурним утворенням, важливою частиною культури та соціуму[4, с. 77].

Іншим напрямом глобалізаційних процесів є ***інтеграція*.**

Інтеграція - більш серйозне і складне поняття, ніж інтернаціоналізація, оскільки в даному випадку мова йде вже не просто про співпрацю при обміні знаннями та студентської мобільності, а про розвиток цих зв'язків на державному рівні, в підсумку ведуть до інтеграції основ національних систем освіти. Виходячи з цього, інтеграція більш близька по суті до глобалізації системи вищої освіти, так як, згідно її особливостям, співвідносяться не деякі, цікаві кільком сторонам, навчальні програми або процеси, а відбувається деяке уподібнення і гармонізація основних, найголовніших рис систем освіти. В такому випадку ще більше стираються, а іноді навіть губляться повністю, в залежності від ступеня бажання держави влитися в дану структуру, національні риси освітньої сфери. Це, мабуть, найбільший мінус інтеграції вищої освіти, що наближує її в значній мірі до споконвічних характеристик глобалізації, як процесу, що стирає національні кордони. Безпосередньо в коло досліджень вищого навчального закладу входить обгрунтування сучасних змін організаційної культури університету, процесів інтеграції традиційних дослідницьких та інноваційних підприємницьких тенденцій, пошук оптимального балансу класичного академічного етосу і постакадеміческіх цінностей. Цей процес має свої відмінності і в практиці модернізації окремого університету, і на рівні кожної національної системи вищої освіти, і макрорегіональнихсоціально орієнтованої і ринковорієнтованих традицій[4, с. 67].

Висновки. Очевидно, що процес інтеграції в сфері вищої освіти, як і процес інтернаціоналізації, буде розвиватися, згідно новим завданням, які ставить глобалізований світ, набувати все більше значення і розширювати сферу свого застосування в галузі професійної освіти, що робить цей процес загальносвітовим, а значить, в свою чергу, і глобальним.

Складовою інтеграції є студентська та викладацька мобільність, яка навіть опонентами глобалізації освіти розглядається як безперечний плюс і відмінна можливість поповнити свої знання новітніми європейськими розробками, результатами або напрямками досліджень, підвищити рівень знання іноземної мови, знайти колег, що займаються розробкою схожих проблем, налагодити прямі міжнародні контакти і розширити свій кругозір. Причому, всі ці принадні сторони, незважаючи на обов'язковість для студентів стажування протягом семестру або року в іншому ВНЗ, ще треба заслужити, так як студент, для відправки в академічне відрядження, повинен показувати певний рівень підготовленості, в тому числі і мовної, щоб гарантувати отримання максимальної освітньої користі від свого стажування за кордоном. Окрім того, щоб її отримати, потрібно висунути і опрацювати проблему, рішення або розширення знань про яку вимагає поїздка до іноземного університету, тобто студент не просто так відправляється подивитися світ, мобільність переслідує в першу чергу академічну мету, хоча, звичайно, треба визнати, що особливою суворістю її контроль зазвичай не відрізняється, тим не менш, він є, і мінімальні вимоги повинні бути студентом виконані.

Але найбільшою складністю для нашої країни буде не розробка проектів, з якими студенти будуть відправлятися за кордон, а фінансування студентської та викладацької мобільності. Ні для кого не секрет, що рівень забезпеченості нашого населення не дозволить усім бажаючим провести семестр або рік у закордонному ВНЗ, тому що проживання, віза, дорога, побутові витрати, а іноді і навчання, вимагають досить великих фінансових витрат, що, плюс до часто комерційної форми одержання вищої освіти, може стати непосильною ношею для студента і в першу чергу, як правило, фінансують його навчання батьки.

Література

1. Бауман 3. Индивидуализированное общество. - М., 2002. - 390 с.
2. Гидденс, Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь: Пер. с англ. / Гидденс Э. - М.: Изд-во «Весь мир», 2004. — 120 с.
3. Кузнецов Илья Викторович Социокультурные основы модернизации высшего образования. Диссер. на соиск. ученой степени канд. социол. наук.. Тамбов 2011 с 198
4. Налетова И.В. Социология образования / И.В. Налетова . - Тамбов: Изд- во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. - 154с.
5. Петрович О.Г. Современное российское высшее образование в контексте глобализации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Сарпатов 2010 с 178
6. Тревоги Мира. Социальные последствия глобализации мировых процессов. — М., 1997. — С.4.
7. Apple, M. W. Between neoliberalism and neoconservatism; Education and conservatism in a global context / M. W. Apple // Globalization and Education: Critical Persrectives. - N.Y.: Routledge, 2000. - p. 57-77.
8. Barteil, M. Internalization of Universities: A University Culture-based Framework / M. Bartell // Higher Education. - 2003. - Vol. 45. - № 1. - p. 43-70.
9. Burbules, N. C. Globalization and Education: An Introduction / N. C. Burbules and C. A. Torres // Globalization and Education: Critical Persrectives. -N. Y.: Routledge, 2000. - p. 1-26.
10. Levin, J. S. Missions and Structures: Bringing Clarity to Perception about Globalization and Higher Education in Canada / John S. Levin // Higher Education. - 1999. - V. 37. - № 4. - p. 377-299.
11. Rhoades, G. Political Competition and Differentiation in Higher Education / G. Rhoades // Differentiation Theory and Social Change. - New York: Columbia University Press, 1990.

УДК 303.62:32-055.2](477.75)

Хуткий Д.О.

Національний університет «Києво-Могилянська академія» кандидат соціологічних наук, старший викладач

Марценюк Т.О.

Національний університет «Києво-Могилянська академія» кандидат соціологічних наук, доцент

Бурейчак Т.С.

Університет Лінчьопинга, Швеція , факультет гендерних досліджень кандидат соціологічних наук, незалежна дослідниця

ГЕНДЕР І ОСВІТА В АР КРИМ: ЦІННІСТЬ, РЕАЛЬНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВА ЗМІН

У статті проаналізовано стан ґендерної освіти в АР Крим. Емпірична база дослідження - опитування громадської думки серед мешканців Криму, глибинні інтерв'ю з експертками національного та регіонального рівнів, і статистичні дані. Проаналізовано уявлення мешканців Криму про ґендерну рівність, розглянуто стан і нормативні уявлення щодо запровадження гендерної освіти у Криму

Ключові слова: *ґендерні відносини, освіта, українське суспільство, АР Крим*

В статье проанализировано состояние гендерного образования в АР Крым. Эмпирическая база исследования – опрос общественного мнения среди жителей Крыма, глубинные интервью с экспертками национального и регионального уровней, и статистические данные. Проанализировано мнения жителей Крыма о гендерном равенстве, рассмотрено состояние и нормативные представления о внедрении гендерного образования в Крыму

Ключевые понятия: *гендерные отношения, образование, украинское общество, АР Крым*

The article offers analysis of gender education in the Autonomous Republic of Crimea. Public opinion survey of Crimean citizens, in-depth interviews with experts of national and regional levels, and statistics have laid the empirical basis for the study. Opinions on gender equality of Crimean citizens, current state and normative views on establishment of gender education in Crimea are studied

Key words: *gender relations, education, Ukrainian society, AR of Crimea*

Актуальність дослідження, викладеного у цій статті, зумовлена необхідністю виявлення сучасного стану ґендерної рівності у Криму в контексті втілення державної програми із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні (див. [1]). ***Мета*** даної статті – з'ясувати стан гендерної рівності, ставлення населення до цього питання та перспективи впровадженні ґендерної освіти у Криму.

Дослідження було виконано КМІС за фінансової підтримки Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні, яка фінансується Європейським Союзом та Програмою розвитку ООН в Україні, і впроваджується ПРООН (повний текст результатів дослідження див. [2]). Дослідження проводилося з 29 серпня до 21 жовтня 2011 року. Польовий етап тривав з 12 вересня по 7 жовтня 2011 року.

Виконаний аналіз статистичних даних виявив об'єктивні аспекти ґендерної рівності в українському суспільстві. Проведене опитування громадської думки, репрезентативне для населення Криму, яке було здійснено методом особистого

інтерв'ю за маршрутною вибіркою обсягом у 1225 респондентів і похибкою 2,8%, надало ключову інформацію щодо думок та поглядів громадян стосовно ґендерної рівності у Криму. Проведення 25 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з експертками із ґендерної проблематики дало цілісне уявлення про систему відтворення ґендерної нерівності.

Для більшої частини мешканців Криму (49,5%) *проблема рівних прав і можливостей чоловіків і жінок* є *важливою* (див. Діаграму 1). Проте, тут можна зауважити, що деяку роль можуть відігравати базові ціннісні орієнтації респондентів (для більш детального пояснення цього феномену див. [3]) – тобто коли у назві явища є такі характеристики, як «рівність», «справедливість», «чесність» – люди досить позитивно ставляться до конотацій даного твердження і відмічають як «важливе». Коли ж надаються детальні пояснення, що саме малось на увазі в даному контексті, підтримка є менш одностайною.

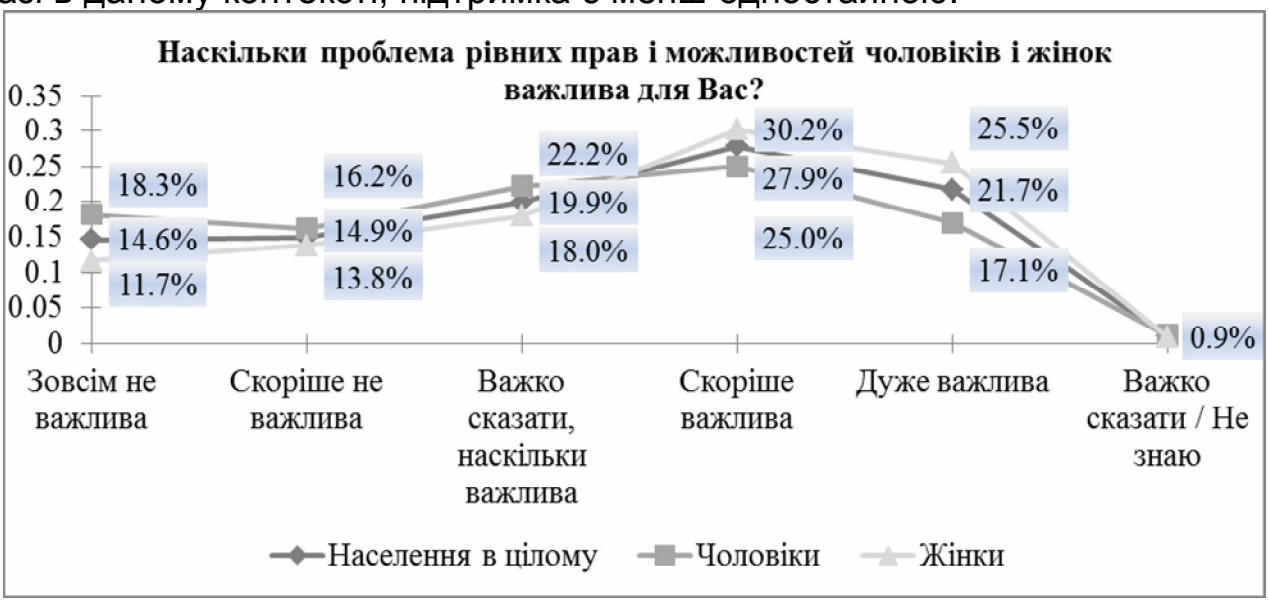

Діаграма 1. - Особиста важливість проблеми ґендерної рівності

(Розподіл відсотків відповідей на запитання; обсяг вибірки населення в цілому n_1=1223, підвибірки чоловіків n_2=443, підвибірки жінок n_3=780)

Через те, що жінки частіше, ніж чоловіки, потерпають від ґендерної дискримінації, цілком передбачувано, що *жінки* більшою мірою, ніж чоловіки, переймаються цією проблемою (цю проблему охарактеризували як «скоріше важливу» або «дуже важливу» 55,6% жінок у порівнянні[1] з 42% чоловіків)[2]. Також проблема рівності прав і можливостей чоловіків та жінок деякою мірою важливіша для респондентів *молодшого віку* (величина кореляції з віком ρ=-0,12)[3].

Незважаючи на декларовану значну важливість проблеми рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, доводиться констатувати *низьку обізнаність* населення Криму із *поняттям «ґендерна рівність»*: 77,9% опитаних не знайомі з поняттям ґендерної рівності, і тільки 20,2% вважають, що знають це поняття.

[1] Ця та інші гіпотези про значущість різниці відсотків перевірялась за X^2-критерієм, а гіпотези про значущість різниці середніх – за t-тестом Стьюдента.

[2] Всі твердження у цій статті, які стосуються одномірних розподілів, розраховані на рівні значущості 0,05.

[3] Ця та інші гіпотези про наявність статистичних зв'язків між змінними перевірялись на основі коефіцієнту рангової кореляції Спірмена.

Причому в рівні обізнаності з цим поняттям немає статистично значущої різниці між відповідями чоловіків та жінок.

Однак, були виявлені інші відмінності між соціальними категоріями населення. Зокрема, трохи більше обізнані *працюючі* (24,2%), ніж пенсіонери (12,1%), що відповідає віковому розподілу відповідей – *молодші* люди виявляються значно більш обізнаними з цим поняттям (величина кореляції з віком ρ=+0,64). Також цілком передбачувано, що більш обізнаними є *освіченіші* респонденти (величина кореляції з рівнем освіти ρ=-0,19).

Цікавими є думки населення Криму щодо значення поняття ґендерної рівності.

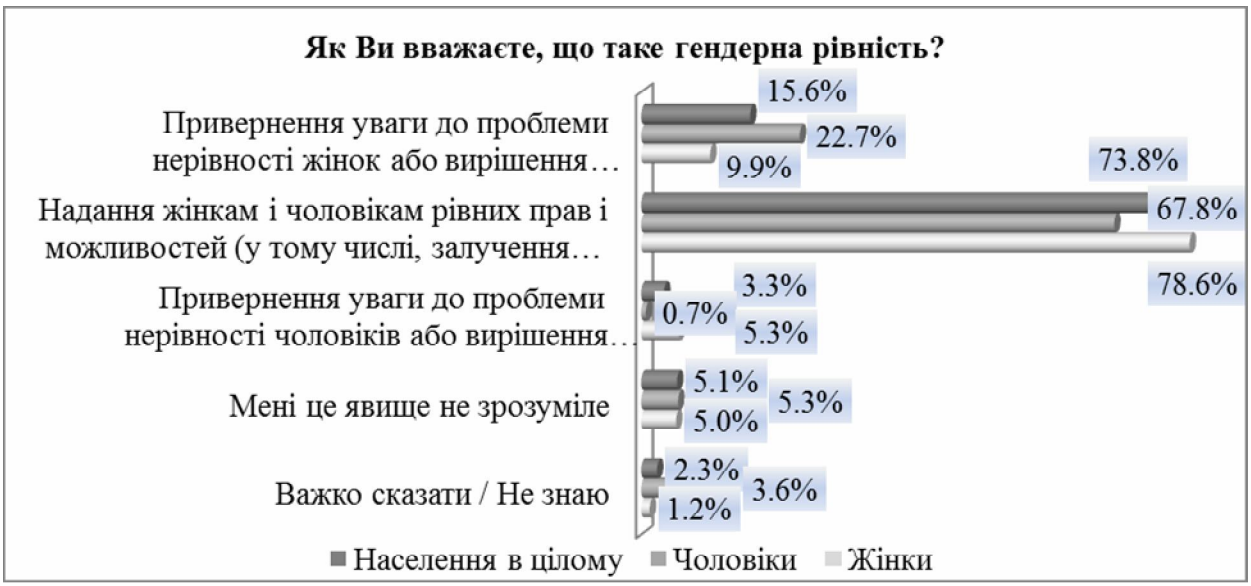

Діаграма 2. - Інтерпретації поняття ґендерної рівності

(Розподіл відсотків відповідей на запитання; обсяг вибірки населення в цілому n_1=255, підвибірки чоловіків n_2=92, підвибірки жінок n_3=163)

Серед тих, хто вважає, що знає значення поняття ґендерної рівності, переважна більшість опитаних (73,8%) вважають, що ґендерна рівність – це в основному «надання жінкам і чоловікам рівних прав і можливостей (у тому числі, залучення чоловіків до забезпечення рівних прав і можливостей)». Іще 15,6% асоціюють ґендерну рівність із боротьбою саме жінок за свої права, бо вважають, що це «привернення уваги до проблеми нерівності жінок або вирішення проблем жінок, які пов'язані з їх становищем». І тільки 3,3% вважають це привернення уваги або вирішення проблем чоловіків. При цьому більший відсоток серед *чоловіків* (22,7%), ніж серед жінок (9,9%), вважає, що ґендерна рівність – це розв’язання проблем саме жінок.

Незважаючи на те, що відповідність цих понять у попередньому питанні відмітила переважна частина респондентів, при прямому запитанні «Як, на Вашу думку, наскільки поняття "гендерна рівність" відповідає рівності прав між чоловіками та жінками?**»** варіант «Важко сказати, наскільки відповідає» має найбільший відсоток відповідей (31,8%), а решта розподіляються приблизно порівну між прихильниками крайніх варіантів. Відповіді на це запитання підтверджують висновок, що, *населення Криму відносно мало обізнане із поняттям рівності прав між чоловіками та жінками.* У порівнянні цих понять немає статистично значущої різниці між відповідями чоловіків та жінок.

Однак, якщо порівняти середні арифметичні відповідей (за шкалою від 1 – «зовсім не згоден» до 5 – «повністю згоден», та варіантом 7 – «важко сказати / не знаю») різних соціальних категорій населення, виявляються відмінності статистично значущі. Власне, із тим, що ці поняття тотожні, більшою мірою згодні представники *російського етносу* (середнє арифметичне відповідей 3,6), ніж українського (2,8) та кримськотатарського (2,9). За іншими соціально-демографічними ознаками, було з'ясовано, що більшою мірою тотожність цих понять зауважують мешканці *більших населених пунктів* (величина кореляції з типом та розміром населеного пункту ρ=+0,36).

Побороти *необізнаність* із питаннями ґендерної рівності та *ґендерні стереотипи,* на думку однієї із експерток, можливо шляхом розв'язання проблеми *браку інформації*:

> *«Первая и основная [проблема] - это недостаточная информированность широких слоёв населения… Государство должно не только информировать о правах, о возможностях, ну об обязанностях, конечно, в том числе, о том, что есть такие-то формы работы, но государство должно ещё и защитить.* (Представниця центральної влади України)

В цьому плані важливим аспектом у процесі впровадження ґендерної рівності є наявність фахових *статистичних даних*.

> Одна із експерток зазначає: *«Публикуем свою информацию. Во-первых, размещаем, естественно, на нашем сайте. У нас очень много сборников тематических, в которых широко представлен гендерный аспект»*. Також вона уточнила: *«Мы в последнее время их провели 12 за два года: семинары именно по гендерной статистике в регионах с целью именно довести до пользователей ту информационную базу, которая на сегодня существует в Украине».*

Тим не менше, траплялися приклади *критики* стосовно вітчизняних статистичних даних і досліджень на ґендерну тематику:

> *«Сначала нужно иметь материал, с чего снимать картину. Мы должны иметь хорошую и социологию, и статистику. У нас ни того, ни другого нет. Фактически никаких исследований, которые нам покажут эти проблемы в разрезе ґендерного равенства в регионах..., кроме того, что Минстат привёл сегрегированную статистику по трудоустройству, безработице и ещё чему-то, а более у нас ничего нет».* (Представниця академічних кіл)

За останні десять років вийшла *низка публікацій на ґендерну тематику*, зокрема, великою мірою за підтримки Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні ЄС-ПРООН та експерток і експертів.

> Одна із експерток зазначає: *«В генеративному віці, якщо можна сказати, вже виховалися, виросли, зміцнили експерти національні, які, я вважаю, є величезним здобутком і величезним потенціалом країни».*

Причому географічно експертки і експерти сконцентровані найбільшою мірою в Києві, Харкові, Львові, де наявні університети з відповідним навчально-дослідницьким потенціалом. Але до експертного середовища слід відносити не лише науковиць і науковців, а й активісток і активістів громадянського суспільства, вчительок і вчителів.

Стосовно шляхів подолання цієї проблеми, експертки вважають, що необхідне *ґендерне виховання*, яке слід починати зі школи, а то навіть із дитячого садочка. Адже:

«Потом, когда ребенок приходит в школу, то на него навязывают гендерные стереотипы, что мужчина должен быть сильным, что убирать - это женская работа. У нас в основном дежурят, переворачивают стулья мальчики, а девочки моют пол. Конечно, может быть, и правильно, что девочки не поднимают тяжелое, но почему мальчики не могут помыть пол?». (Представниця влади АР Крим)

Окрім того, зазначається про важливість *ґендерної експертизи підручників*, яку було проведено і результати якої представлено у вересні 2011 року в Криму:

«Гендерное неравенство, оно не только в работниках заключается. Можно просто открыть книги, учебники и посмотреть, как там подается стереотип поведения мальчика и девочки. Восемь лет я работала по одному учебнику и как бы считала это нормальным. Там книжечки, там картиночки, деткам в начальной школе очень всегда было интересно, им поиграть в эти игрушечки было очень хорошо, но в Судаке была недавно конференция, где провели гендерный анализ учебников». (Представниця влади АР Крим)

На думку самих мешканців Криму, хоча навчання рівності прав і можливостей жінок і чоловіків у школах і ВНЗ як найбільш ефективний захід встановлення ґендерної рівності відмітили тільки 29,9% опитаних, ґендерну освіту більшість все ж вважає доволі важливою.(Див. Діаграму 3). Майже 2/3 опитаних мешканців Криму (65,6%) «радше» або «повністю» *згодні*, що в освітніх закладах потрібно вводити *спеціальний предмет*, присвячений ґендерній рівності. Причому з цим «скоріше» або «повністю» згодні більшою мірою жінки (70%), ніж чоловіки (60,1%).

Ідею *введення спеціального предмету з ґендерної рівності* більшою мірою *підтримують* представники таких соціально-демографічних категорій: мешканці *менших населених пунктів* (величина кореляції з типом та розміром населеного пункту ρ=-0,21); *менш освіченіші* респонденти також сильніше підтримують цю ідею (величина кореляції з рівнем освіти ρ=-0,14); *біднішi* респонденти (величина кореляції з рівнем фінансового становища ρ=-0,12).

Крім ґендерної просвіти, має значення *ґендерна рівність у самій інституції освіти.* Зокрема, *для населення Криму ґендерна рівність в освіті скоріше важлива* (середнє арифметичне відповідей 3,9). В *освіті* респонденти спостерігають і *один з найвищих рівнів ґендерної рівності* (середнє арифметичне відповідей 4,1). Також уявлення про ґендерну рівність у сфері *освіти є* відповідає цінності ґендерної рівності: щодо твердження «Жінки й чоловіки повинні мати однаковий рівень освіти» відповіді найближчі до варіанту «скоріше згодні» (середнє арифметичне відповідей 3,8).

Експертки також зазначають *позитивні* зрушення стосовно впровадження ґендерної рівності у *сфері освіти* в Україні:

«Например, только за последние несколько лет открыто пять кафедр ґендерного образования в пяти ВУЗах страны. За последние несколько лет проведена экспертиза учебников школьных по отношению

формирования гендерной позиции». (Представниця центральної влади України)

Тим цікавіше порівняти ці уявлення зі справжнім станом ґендерної (не)рівності у сфері освіти.

Діаграма 3. - Нормативні уявлення про необхідність запровадження в освітніх закладах спеціального предмету з ґендерної рівності

(Розподіл відсотків відповідей на запитання із максимум трьома варіантами відповіді; обсяг вибірки населення в цілому n_1=1223, підвибірки чоловіків n_2=444, підвибірки жінок n_3=778)

Рівний доступ до освіти – один з показників ґендерної рівності – позитивно відрізняє Україну на фоні багатьох інших держав. За показником рівного доступу до освіти для чоловіків та жінок Україна посідала 24 позицію серед 134 країн у 2011 році (показник глобального ґендерного розриву у сфері освіти [4]).

Незважаючи на те, що жінки та чоловіки України мають рівні права та можливості отримання освіти, реальна ситуація в цій сфері характеризується ґендерними диспропорціями, які мають різну специфіку залежно від рівня освіти. Загальна ж ситуація характеризується тим, що чоловіки незначною мірою переважають жінок на рівні середньої та середньоспеціальної освіти та значно переважають жінок на рівні найвищих наукових ступенів та посад (доктор наук та професор). Натомість частка жінок, які отримують вищу освіту, є більшою ніж чоловіків, які навчаються у вузах, і це співвідношення протягом останніх років продовжує зростати на користь жінок.

Співвідношення чисельності осіб жіночої статі до осіб чоловічої статі визначається як індекс ґендерного паритету. Його динаміка протягом останнього десятиліття в АР Крим представлена в Таблиці 4.

Основними ланками освіти в України є дошкільна, загальна середня, професійно-технічна, вища, а також аспірантура та докторантура. Порівняно з 2000 р. кількість дошкільних закладів у АР Крим скоротилася на 12 % і становила 602 заклади, однак чисельність дітей у них навпаки зросла на 35,3 % і становила 49,1 тис. осіб у 2010 р. Особливо гостро проблема дитсадків стоїть у сільській

місцевості. Серед вихованців цих закладів незначною мірою переважають хлопчики. На початок 2010 р. їх частка в загальній кількості дітей становила 52 % [5, с. 51]. У шкільному віці статевий розподіл дітей залишається подібним. У 2009/2010 навчальному році зі 184,9 осіб, які навчалися у загальноосвітніх закладах, 50,9 % – учні чоловічої статі. Відсоток чоловіків, що навчалися в тому ж навчальному році в професійно-технічних закладах (ПТНЗ), складав 63,4 % з 14,2 тис. учнів. Тенденція переважання чоловіків на цьому освітньому рівні практично не змінюється з 2000 року. Тоді вона складала 62,5 % [5, с. 60].

Таблиця 4. - Індекси ґендерного паритету серед учнів, слухачів та студентів навчальних закладів Автономної Республіки Крим [5, с. 54]

Ступені освіти	**2000/2001**	**2006/2007**	**2009/2010**
Допочаткове навчання (дошкільні навчальні заклади)	0,882	0,914	0,911
Початкова освіта (1-4 класи загальноосвітніх навчальних закладів)	0,418	0,954	0,960
Другий етап середньої освіти (10-12 класи загальноосвітніх навчальних закладів)	0,970	0,879	0,864
Перший етап вищої освіти (вищі навчальні заклади III-I V рівнів акредитації)	1,362	1,675	1,682
Другий етап вищої освіти (аспірантура та докторантура)	0,964	1,099	1,455

Картина статевого розподілу осіб, які навчаються у закладах вищої освіти в АР Крим, відрізняється порівняно до ПТНЗ. У 2009/2010 навчальному році у вищих навчальних закладах всіх рівнів акредитації навчалося 36,7 тис. жінок (60,8 %) та 23,7 тис. чоловіків (39,2 %). Варто відзначити, що у цьому ж навчальному році чоловіки переважали жінок у навчанні у вищих закладах освіти I-II рівня акредитації (52,7 % - чоловіки та 47,3 % жінки), а жінки – у вищих закладах освіти III-IV рівня акредитації (37,3 % - чоловіки та 62,7 % - жінки). В аспірантурі та докторантурі спостерігається аналогічна ситуація переважання жінок над чоловіками. У 2009/2010 навчальному році співвідношення жінок та чоловіків, які навчалися в аспірантурі, складало 61,5 % та 38,5 %, а в докторантурі – 66,7 % та 33,3 % [5, с. 60-63]. Таким чином, спостерігається кількісне переважання жінок на вищих ланках освіти. Якщо прослідкувати динаміку статевого розподілу на цьому рівні освіти за останні десять років, помітне зростання там кількості жінок. Спеціальностями, в отриманні яких переважають жінки, є гуманітарні науки та мистецтво, сільське, лісове і рибне господарство, охорона здоров'я та освіта. Чоловіки ж натомість традиційно домінують в отриманні освіти в галузі транспорту, будівництва та інженерії.

Експертки зазначають про *збільшення кількості жінок* за останні роки, *які отримують наукові ступені*: *«Даже, если смотреть, у нас аспирантура и докторантура, за последние 10 лет, раньше в основном, это были мужчины, то сейчас женщины более активно начинают себя позиционировать в науке. А почему бы и нет, если есть возможность? Если есть, что предложить».* (Представниця влади АР Крим)

Дані статистики підтверджують цю оцінку. Хоча загалом частка чоловіків-кандидатів та докторів наук, зайнятих в економіці АР Крим, продовжує переважати і складає 53,6 % та 75,1 % (на 2009 р.) [5, с. 63], чисельність жінок як серед кандидатів, так і серед докторів наук щороку зростає.

Висновки. В цілому, для більшої частини мешканців Криму проблема рівних прав і можливостей чоловіків і жінок є важливою. Однак, доводиться констатувати низьку обізнаність населення Криму із поняттям «ґендерна рівність». Побороти необізнаність із питаннями ґендерної рівності та ґендерні стереотипи, можливо, зокрема, шляхом ґендерної просвіти (так званого ґендерного виховання. в освітніх закладах) . Показово, що мешканці Криму загалом підтримують ідею введення спеціального предмету з ґендерної рівності. Крім ґендерної просвіти, необхідно просувати ґендерну рівність у самій інституції освіти. Хоча реальна ситуація в цій сфері характеризується ґендерними диспропорціями, останнім часом щодо ґендерної рівності відбуваються певні позитивні зрушення стосовно кращої представленості жінок в освітніх інституціях.

Література:

1. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua
2. Хуткий Д.О. , Марценюк Т.О., Бурейчак Т.С. Ґендерний портрет Криму: виклики та перспективи. Результати соціологічного дослідження. – Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. – 188 с.
3. Stone, D. Policy Paradox: the Art of Political Decision Making. New York: Norton and Company.
4. Hausmann R. The Global Gender Gap report 2010 / Ricardo Hausmann, Laura D. Tyson, Saadia Zahidi. – Geneva: World Economic Forum, 2010. – 325 p. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GenderGap_Report_2010.pdf (станом на 15 травня 2012 р.)
5. Жінки та чоловіки в Автономній Республіці Крим: Статистичний збірник. – Сімферополь: Головне управління статистики в Автономній Республіці Крим, 2010.

УДК 316.659

Лапіна В.В.

Харківський Інститут економіки, ринкових відносин та менеджменту доктор філософії в галузі психології

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДОПОВНЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ РЕКЛАМИ НА СОЦІАЛЬНІ ЦІННОСТІ ТА СТИЛІ ЖИТТЯ

У статті представлено аналіз проблеми взаємодоповнення дослідницьких можливостей соціологічного та соціально-психологічного підходів до вивчення впливу реклами на соціальні цінності та стилі життя індивідів та соціальних груп.

Ключові слова: *реклама, соціальні цінності, стиль життя, споживча поведінка, соціологія, соціальна психологія.*

В статье представлен анализ проблемы взаимодополнения исследовательских возможностей социологического и социально-психологического подходов к изучению влияния рекламы на социальные ценности и стили жизни индивидов и социальных групп.

Ключевые слова: *реклама, социальные ценности, стиль жизни потребительское поведение, социология, социальная психология.*

The complimentary relations of sociological and social-psychological scientific approaches for the research of advertising influence towards social values and life-styles of individual and collective social actors are analyzed in the article.

Keywords: *advertising, social values, life-style, consumer behavior, sociology, social psychology.*

Актуальність дослідження. Відображаючи певну стабільність і водночас динаміку соціальних відносин в суспільстві, цінності та ціннісні орієнтації індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя мають значний вплив на способи їх активності. Відомо, що комплекс ціннісних орієнтацій, що визначає розвиток особистісної та групової мотивації діяльності формується під впливом різних детермінант інституціонального т соціально-психологічного характеру, серед яких є реклама. Водночас реклама являє собою складну соціальну та соціально-психологічну проблему, яка відображує суперечність між потребами людей в інформації, яка спрямована на забезпечення ефективної регуляції їх життєдіяльності та певними способами відображення, трансляції і конструювання реальних або референтних ціннісно-символічних систем, які формують суперечливий зміст багатьох рекламних повідомлень маніпулятивного характеру. Посилення маніпулятивного впливу сучасної реклами суттєво актуалізує увагу вчених до з'ясування інституціональної, функціональної та комунікативної специфіки реклами.

Приймаючи до уваги зазначене, ***метою*** статті є з'ясування можливостей взаємодоповнення дослідницьких потенціалів соціологічного та соціально-психологічного підходів до вивчення впливу реклами на соціальні цінності та стилі життя індивідів та соціальних груп.

Насамперед варто прийняти до уваги, що у сучасному світі реклама є одним із найважливіших видів організації комунікативної діяльності. Реклама традиційно розуміється як відкрито оплачувана продавцем, або виробником товарів та послуг інформація щодо їх цінності для різних категорій покупців. В сучасній науковій літературі загалом сформувались уявлення про рекламу як складний соціальний та соціально-психологічний феномен, що проникає в усі сфери життя суспільства та активно впливає на соціальні інститути і споживчу поведінку людей. Однак зазначимо, що у більшості визначень поняття «реклама» відчутний вплив традиційного маркетингового розуміння феноменальних та процесуальних ознак реклами. Тому примітними можуть бути наступні типові визначення: «Реклама (advertising) – процес та засоби (преса, кіно,є телебачення тощо), за допомогою яких доступність та якості предметів споживання та послуг доводяться до громадськості [1, с. 153]. Рекламою є «оплачувана діяльність, яка пов'язана з трансляцією інформаційних повідомлень переконуючого характеру про різні товари та послуг за допомогою ЗМІ – газет, журналів, радіо, телебачення, вуличних щитів тощо» [2, с.848].

Зазначимо, що такі традиційні тлумачення реклами вже не можна розглядати як варіанти змістовної відповіді щодо сутності реклами. Перед сучасними дослідниками постає певне коло питань інноваційного характеру , які потребують і нових змістовних відповідей. «Якою є реклама як комунікативна практика у полі культури? Що формує її, що дозволяє нам вести мову не про економічні бонуси, які отримують замовники реклами, а про втрати і надбання

для повсякденних практик акторів та для спільноти, у якій вона знаходить власну екзистенцію?» [3, с.12].

Вочевидь, необхідно враховувати, що глобальна поширеність реклами. її прогресуюча інтернаціоналізація та безпосередня причетність до інноваційних інформаційних технологій також слугують важливими пізнавальними стимулами для перегляду усталених традиційних поглядів на рекламу. Загалом не ставлячи під сумнів питання важливої суспільної значущості реклами, сучасні вчені у своїх працях намагаються аргументувати концептуальну позицію, згідно якої феномен сучасної реклами вже не доречно розглядати та інтерпретувати як стимул розвитку торгівлі та практик масового споживання.

Так американські соціологи Н.Аберкомбі, С.Хіл та Б.С.Тернер аргументовано доводять, що в XXI столітті реклама суттєво змінює своє цільове і функціональне призначення - вона реально витупає вже не технологічним засобом пропаганди споживчих якостей різних товарів, а постає як важливий інституціональний чинник конструювання певних життєвих стилів індивідів та соціальних груп. Активно сприяючи формуванню нових життєвих стилів, реклама загалом позитивно сприяє оперативному впровадженню в суспільне життя інноваційних змін і є важливим чинником впливу на споживачів в аспекті протидії суспільній стагнації. «Якщо майже до кінця XX століття реклама намагалась переконати споживачів у корисності, ефективності або надійності продукту що рекламується, то зараз вона намагається зв'язати продукт з уявленнями людей про певний життєвий стиль, тобто її виробники усе частіше вважають, що споживачів більш цікавить стиль, а не корисність продукту» [3, с.273].

З огляду на ту обставину, що життєві стилі індивідуальних та колективних суб'єктів певним чином відображують домінуючі соціальні цінності та типізовані ціннісні орієнтації, ми вважаємо доцільним розглянути значення цінностей у житті суспільства, вивчити позитивний і негативний вплив реклами на формування соціальних цінностей.

Оскільки соціальні цінності, за визначенням А.Асман, є основоположними чинниками «інклюзивної та ексклюзивної ідентичності» соціальних суб'єктів [4, с.200-202], то вивчення процесу включення людей (їх залучення) до контексту рекламних повідомлень може бути здійснено з позицій дослідження інституціонального впливу реклами, тобто з позицій соціологічного підходу. Водночас, вивчення ціннісного селективного (ексклюзивного) сприйняття людьми змісту рекламних повідомлень та формування певних стилів їх споживчої поведінки може бути здійснено з позицій соціально-психологічного підходу. Ми вважаємо що наукове вивчення впливу реклами на форсування соціальних цінностей та стилів життя індивідів та соціальних груп передбачає розвиток наукового пошуку в напрямі з'ясування дослідницької специфіки та можливостей концептуальної інтеграції вказаних двох підходів.

Усвідомлюючи дискусійний характер проблеми ідентифікації та поєднання дослідницьких можливостей зазначених підходів і, приймаючи до уваги зміст основних положень і висновків опублікованих нами наукових праць [5,6], ми вважаємо важливим підкреслити, що *соціологічний підхід по своїм дослідницьким можливостям загалом дозволяє ефективно досліджувати інституціональну організацію реклами як явища суспільного життя.*

По-перше, соціологічній підхід дає можливість наукового дослідження реклами як спеціалізованого соціального інституту, а також як системи професійно організованої діяльності, яка регулюється правовими нормами і якій притаманні певні стабілізовані механізми підготовки кадрів, котрі інтегровані в мережі спеціалізованих організацій - рекламних агенцій з певним кодексом цінностей та норм професійної діяльності.

По-друге, важливо вказати, що в концептуальних межах соціологічного підходу можна виділити специфічні критерії, які дозволяють ідентифікувати певні типи реклами.

По-третє, соціологічний підхід до вивчення реклами має і цілком певні пізнавальні обмеження, оскільки він, як ми вважаємо, не повною мірою дозволяє дослідити специфічні діяльнісні та комунікативні характеристики рекламних практик, а також є «нечутливим» до ідентифікації деяких важливих типів реклами, наукові уявлення про які дозволяють вивчати характер впливу реклами на цінності та життєві стилі індивідуальних на колективних суб'єктів суспільного життя.

Загалом усвідомлення дослідницьких можливостей і обмеженостей соціологічного підходу до вивчення реклами, засвідчує про важливе наукового значення *соціально-психологічний підходу* до дослідження реклами. Слід зазначити, що по свої пізнавальним можливостям соціально-психологічний підхід:

1) сприяє розвитку наукових досліджень реклами як певного способу здійснення соціальних інтеракцій, що уможливлює розглядати рекламу як специфічну та спеціалізовану комунікативну практику;

2) стимулює сучасний науковий пошук у напрямах ідентифікації та вивчення типологічної специфіки прямої та прихованої реклами, а також вивчення впливу даних типологічних різновидів реклами на процеси сприйняття та практичного використання людьми змісту рекламних повідомлень;

3) виступає концептуальною та методологічною основою розробки спеціалізованих технологій інноваційного характеру, які забезпечують реалізацію такого впливу.

Для того щоб визначити вплив реклами на цінності суспільства, у рамках даної статті доцільно розглянути, що ж таке цінності, і яке значення мають у житті людей.

Прийнято вважити, що цінності являють собою переконання людей про сенс життя, прийнятні способи і форми соціалізації та поведінки. Цінності специфічним чином відображують реалії оточуючого світу і в порівнянні з його науковим осмисленням співвідносяться не з істиною, а з уявами людей про значущі соціальні ідеали та колективні норми стилів життя та поведінки. Цінності «вказують на людське, соціальне та культурне значення певних об'єктів та явищ та відсилають до світу морально значущих, цільових та смислових засад людського буття» [2, с.1216]. Саме тому доречно сказати, що цінності надають сенс людському життю.

Регулююча діяльність реклами як засобу масової комунікації, насамперед, виражається в тому, що в ній проявляються об'єктивні потреби суспільства по самозбереженню себе як самодостатньої системи. Формуючи за допомогою інформації горизонтальні й вертикальні зв'язки між різними суспільними структурами, масова комунікація тим самим створює суб'єктам соціальної

діяльності умови для взаємодії й управління поведінкою різних верств суспільства, чим сприяє його самозбереженню й розвитку.

Однак потреба самозбереженню суспільства як системи проявляється також у необхідності реалізації соціальними суб'єктами своїх потреб, інтересів та цілей крізь призму власних цінностей. При цьому масові комунікації виступають основним знаряддям, за допомогою якого індивіди та різні об'єднання як суб'єкти соціальних інтересів мають можливість легітимації власних оцінок актуальних подій, явищ і процесів, а також мають здатність впроваджувати ці оцінки у масову свідомість, намагаючись сформувати у такий спосіб громадську думку.

Цінності формуються суспільством протягом багатьох років. І не дивно, що взаємодія людини із соціумом призводить до того, що вона через різноманітні способи своєї діяльності намагається відповідати конвенціонально узгодженим стандартам, властивим певному суспільству. Тому і не дивно, що людина намагається триматися подалі від тих пропозицій різноманітних товарів та послуг, які асоціюються із соціальним несхваленням. Реклама саме й створюється з метою формування соціальних цінностей, до досягнення яких людина власне і прагне. Але чи завжди реклама формує позитивні ціннісні орієнтири в суспільстві? Розглянемо цю проблему з різних сторін.

Реклама дає стимул соціально - економічному розвитку суспільства. Вона служить однією з рушійних сил, що сприяють підвищенню рівня життя, формуванню цінності вільного підприємництва. вона привертає увагу до соціально значущих проблем. Привертаючи увагу до соціально значущих проблем, реклама допомагає організації та проведенню масштабних спеціальних подій як соціальних акцій, спрямованих на розвиток цінності громадянської активності. Люди, що прагнуть підвищити свій рівень життя, під впливом реклами, змінюють стандарти своє споживчої поведінки, переосмислюють пріоритети своєї діяльності та ціннісні установки. Реклама в цьому випадку стимулює актуалізацію цінностей трудової активності, підсилює мотивацію діяльності людини для досягнення матеріального добробуту.

Рекламні повідомлення мають вплив на рівень самоповаги людини. З їхньою допомогою у суспільстві стимулюється процес соціального порівняння: людина починає оцінювати себе, порівнюючи з іншими людьми, зображеними в рекламі. Фахівці з маркетингу і реклами спрямовують свої зусилля на те, щоб певним зачепити почуття людської самоповаги та виразити у рекламному повідомленні взаємозв'язок людини із певним престижним продуктом. Іншим методом, також спрямованим на соціальне порівняння, є зворотний метод - підкреслення високої самооцінки. Яскравим прикладом служить слоган компанії L'Oreal: «Адже ти цього варта!»

Проте вплив реклами на суспільство буває не тільки позитивним. Завжди є й інша сторона «медалі». Якщо подивитися на зворотну, негативну сторону реклами як стимулу до матеріального благополуччя, то варто відзначити, що реклама є важливим технологічним засобом стимулювання надлишкового споживання – тобто вона стимулює невтримну погоню за матеріальними цінностями, речами-символами (престижна марка автомобіля, одяг відомих брендів, елітна косметика), володіння якими стає для нерозвиненої особистості сенсом життя. Важливо підкреслити, що реклама, як технологічний засіб стимулювання надлишкового споживання, суттєво применшує значення для

людини таких важливих цінностей життя, як любов, довіра, дружба, альтруїзм, емпатія, взаємодопомога.

Професіонали в галузі реклами, як відомо, орієнтуються насамперед на збут або маркетинг. У маркетинговій комбінації, що включає в себе, як відомо, чотири елементи - продукцію, ціну, місце й стимулювання збуту, реклама відноситься до останнього елементу, тобто вона є частиною цілого набору способів стимулювання збуту.

Усвідомлене спонукання в телевізійній комерційній рекламі є орієнтованим на актуалізацію матеріальних цінностей. У центрі рекламного повідомлення зазвичай перебуває цілком логічна настанова про те, що придбання конкретної речі задовольнить наші основні внутрішні потреби й прагнення, що всі головні проблеми, з якими зіштовхується індивідуум, можуть бути непомітно усунуті, якщо залучити на допомогу деякі зовнішні сили, що втілені в рекламованому продукті. Пропоновані споживачеві рішення - універсальний рецепт від життєвих труднощів, оскільки всі наші таємні бажання, надії й страхи можуть бути зведені до єдиного мотиву – придбати та споживати продукт, що рекламується.

Негативний вплив реклами на суспільство неоднозначний. І якщо пріоритети людей зі сформованим та усталеним світоглядом на цінності життя реклама може більш-менш коригувати, то цінності підростаючого покоління більшою мірою рекламою формуються. Сюжети більшості рекламних роликів є наочною ілюстрацією доволі сумнівних прикладів для наслідування дитячою аудиторією й підлітками. Усі норми поведінки, які батьки прищеплюють своїм чадам, з легкістю розвінчуються двадцяти секундним рекламним роликом.

Взяти, для прикладу, ролик, у якому вихователька дитячого садка, нишком з'їдає «Twix», відволікаючи увагу дітей. Або ролик, де двоє дітей, оглядаючись, тягнуть із тарілки солодощі. Переглянувши ці ролики, діти однозначно вирішать, що злодійство й обман - цілком нормальні морально-етичні вчинки. Чому в рекламі «Adrenalin Rush» треба дуже швидко їздити по місту на мотоциклі, зухвало руйнуючи все, що трапляється на шляху та порушуючи усі можливі правила дорожнього руху, при цьому, наносячи ушкодження ні в чому не винним громадянам. Підліток, що побачив такий ролик, зрозуміє незміцнілим мозком, що це правильно, більше того, так і необхідно поводитись.

Реклама алкогольної і тютюнової продукції впливає на підростаюче покоління однозначно негативно. В одному з рекламних роликів пива його сюжетною лінією був відпочинок на природі компанії молодих людей, які прекрасно проводить дозвілля, і символом їх товариського єднання було споживання у великих дозах розрекламованої марки пива. Вочевидь неправильно, коли підростаюче покоління вважає, що веселим відпочинок може бути лише при наявності алкоголю. Таке рекламне повідомлення формує в молодого покоління установку на те, що проблеми в комунікаціях з однолітками можуть вирішуватися за допомогою алкоголю.

Зазначимо, що на важливості дотримання певних професійних морально-етичних норм при розробці контенту рекламних повідомлень справедливо акцентує увагу у праці «Психологія реклами» А.Лебедєв-Любимов: «Доволі часто психологам, що працюють у рекламі, доводиться робити непростий особистий моральний вибір між практикою маніпулювання споживачем, чого часто вимагають рекламодавці, і комплексним вивченням рекламної діяльності в

рамках наукової психології. Наприклад, багато психологів-практиків сприяють інтенсивному просуванню товарів і послуг, не завжди об'єктивно корисних людині (наприклад, тютюн, алкоголь, малоефективні лікарські засоби, харчові продукти, що містять шкідливі хімічні компоненти й т.д.) [7,с.353].

Зазначимо, що з метою підвищення ефективності рішення приватних завдань створення й розміщення реклами в останні десятиліття стали широко використовуватись спеціалізовані психологічні знання для прихованого (латентного) просування певних шкідливих для здоров'я людей продуктів. В умовах сьогодення, коли на рекламу багатьох товарів накладені повні або часткові заборони, саме запровадження технологій прихованої реклами набуло масштабного поширення. Так, агент 007 п'є пиво Heineken на телеекрані не тільки після 22:00, а герої фільму «Особливості національної риболовлі у будь-який час доби дегустують горілку «Русский размер».

Важливо підкреслити, що прихована реклама - це досить великий набір технологій і методів по просуванню на ринок торговельної марки, послуги або компанії, які звичайно супроводжують пряму рекламу та спрямовані на досягнення оптимальних маркетингових результатів. У даному зв'язку, ми вважаємо доцільним констатувати, що поняття «прихована реклама» переважною більшістю дослідників використовується в певному нормативному та операціональному значенні - загалом для пояснення латентності певних рекламних практик. Наочним прикладом такого використання може бути монографія російської дослідниці О.Берьозкіної «Product Placement. Технології прихованої реклами» [8].

У даній праці змістовно розкриті технологічні засади латентного рекламування різних товарів та брендів шляхом зовні прихованого, проте цілеспрямованого їх розміщення в контентах художньої літературі, теле- та кінопродукції. Автором вдало зафіксовані певні суперечності такого латентного розміщення рекламних продуктів, які і відображує зміст англомовного терміну «Product Placement». Зокрема, підкреслюється, що технологія Product Placement з точки зору своєї ресурсної організації має багато спільного з прямою рекламою. Адже навіщо платити за Product Placement, якщо товар, що рекламується, не подається у максимально вигідному та позитивному вигляді. «Однак Product Placement – технологія тонка, тому потребує професіоналізму. Настирливий та нав'язливий Product Placement.здатен зіпсувати враження від бренду, продукту або послуги, відштовхнувши від нього споживачів. Ефективність розміщення інформації про торгову марку у різних видах художніх творів (у кіно, літературі, телевізійних передачах, комп'ютерних іграх, музичній відеопродукції, мультфільмах тощо) залежить, як і будь-якій іншій справі, від професіоналізму фахівців, їх здатності до гармонійної інтеграції Product Placement-послання в контент художнього твору [8,с.13].

Приймаючи до уваги зазначене, неважко припустити, що феномен прихованої реклами у такій інтерпретації має специфічне цільове призначення – зняти настирливий та нав'язливий образ рекламного продукту. Таким чином прихована реклама розглядається як засіб подолання інформаційної втоми (так за даними соціологічних досліджень близько 70% російських телеглядачів під час рекламних пауз переключають обраний канал, або використовують цей час на власні справи). Намагаючись розвинути підхід, запропонований С.Туркотом,

щодо важливості врахування обставин диференціації сенсорних каналів сприйняття рекламної інформації, О.Берьозкіна вказує на значущість гармонійного поєднання в технології Product Placement 1) візуального, 2) розмовного та 3) рухливо-емоційного (мотиваційного-споживального) сенсорних каналів[8,с.19].

Однак інтерпретація прихованої реклами як технологічного засобу подолання інформаційної втоми, як ми вважаємо, не зовсім коректно розкриває питання її типологічної специфіки. На наш погляд, науково адекватне розкриття даної специфіки може бути здійснено у більш ширшому концептуальному контексті – а саме: в площині аналітичного розуміння інституціональної ролі культури в організації рекламних комунікацій.

Прихованою рекламою, як ми вважаємо, можна назвати таку рекламу, яка загалом не позначена як реклама - вона подається споживачеві як суб'єкту *певної культури* під видом інформації, що побіжно присутня у кінофільмах, на радіо, в Інтернеті. Така реклама спрямована, як вже зазначалося, не на прямі продажі, а скоріше на формування іміджу компанії або продукту. Технологія Product Placement - одна із самих останніх віртуальних технологій, яка базується на реквізитному, використовувані при зйомках фільмів, музичних кліпів, радіопередач і т.п., цілком реальний реальних продуктів споживання. У зв'язку із цим цілком правомірно порушувати питання, якою мірою реклама здійснює інформування про ті або інші товари, а якою мірою здійснюється інституціонально організований соціокультурний примус через «нав'язування» товарів (тобто якою мірою вплив реклами носить маніпулятивний характер).

Якщо в першому випадку це цілком припустимо й навіть може бути корисно для споживача, допомагаючи йому зорієнтуватися у величезному потоці інформації, то маніпулювання його свідомістю - категорично неприпустимо. Вочевидь, важливо враховувати, що маніпуляції в рекламі опираються на такий психічний процес, як ухвалення рішення.

Добре відомо, що певні категорії людей ставляться до реклами й запам'ятовують рекламу по-різному. Це обумовлено: особливостями їх виховання, здобутого рівня освіти, характером норм на цінностей соціального середовищем перебування та культури споживання. Крім того, є й моральний аспект проблеми. Прихована реклама не осмислюється критично: товари ототожнюються з героєм і його вчинками, а їхнє використання на екрані або в книзі підсвідомо розуміється як керівництво до дії. Те ж саме можна сказати й про телепередачі. Якщо це кулінарне шоу, то господарки, прагнучи в точності дотримуватися вимог нового рецепту, обов'язково будуть використовувати всі рекомендовані інгредієнти, наприклад, майонез «Оліс».

Реклама тютюнової продукції, як правило, несе в собі ідею гарного, яскравого життя. Після прийняття закону про заборону реклами тютюнових виробів, цілком можливо, що їх будуть рекламувати з допомогою продакт плейсмент, наприклад героїня серіалу, гарна успішна жінка демонстративно курить сигарети тільки марки «Vogue».

Отже, реклама як соціальна сила впливає на суспільство неоднозначно. Одну частину суспільства вона стимулює покращувати свій стиль та спосіб життя, інших людей - долучатися до шкідливих звичок, формуючи у свідомості установку на обов'язкову їхню наявність у житті сучасної успішної людини. Таким чином,

можна відзначити, що реклама, опираючись на вже існуючі цінності, пропагує певний спосіб життя, напрямок думки, маскуючи всі негативні сторони життя. В основі такого способу життя лежать успіх, веселе життя, невимушеність, упевненість у собі.

Висновок, на наш погляд, очевидний - пропаганда такого роду цінностей вигідна таким суб'єктам які просувають той або інший товар на ринок, одержуючи економічну вигоду, шляхом відволікання масової свідомості від усвідомлення їм справжніх причин соціального неблагополуччя. Це досягається шляхом впровадження в масову свідомість цінностей культу купівлі.

Подібна система цінностей, узята в масштабах усього суспільства, приводить до формування в деяких групах населення, які по фінансових причинах не можуть скористатися рекламованими товарами, певного комплексу неповноцінності. Особливо це стосується молоді й підлітків, психіка яких ще не є досить стійкою. Наслідком реклами дорогих товарів і послуг і однобічної пропаганди відповідного способу життя є формування культу грошей, що приводить людей до прагнення мати ці гроші будь-яким способом. Пропаганда способу життя забезпеченої людини сама по собі нічого поганого не несе. Негативний момент полягає в тім, що способи досягнення добробуту й пов'язаний із цим праця залишаються як би «за кадром», створюючи враження, що наявність багатства є лише питанням бажання. Іншими словами, пропагується результат, але ніяк не акцентується увага на процесі. Як результат, з'являються певні групи людей, що перебувають у стані психологічної готовності до здійснення несанкціонованих дій, що ведуть до збагачення й таких, що включають у себе будь-які способи, - від присвоєння державної власності до дрібного кишенькового злодійства [9, с.202].

Висновки. 1. На основі здійснених характеристик теоретико-методологічної специфіки та евристичного потенціалу соціологічного та соціально-психологічного підходів до дослідження феномену сучасної реклами доцільно підкреслити важливість вивчення реклами як об’єкта міждисциплінарного дослідження. Пізнавальні можливості даних підходів є суттєвою підставою для постановки питання щодо їх взаємної доповнюваності та засад концептуальної інтеграції. Реальні можливості взаємної доповнюваності даних підходів обмовлені тим, що реклама - як атрибутивне явище сучасного суспільного життя. Як соціальний та соціально-психологічний феномен реклама охоплює практично усі сфери людської діяльності та поведінки, вона є специфічною культурною формою, яка інтегрально фіксує, відображає, транслює соціальні тенденції, що мають місце в культурі.

2. Наукова розробка проблеми концептуальної інтеграції соціологічного та соціально-психологічного підходів до дослідження впливу реклами на соціальні цінності та стилі життя індивідів та соціальних груп відкриває перспективи комплексного дослідження реклами у трьох вимірах: 1) феноменальному, 2) комунікативному та 3) технологічному.

3. Подальший розвиток соціологічного та соціально-психологічного підходів до дослідження реклами як спеціалізованого соціального інституту, соціальної технології та комунікативної практики сприяє науковій ідентифікації та диференційованому аналізу функціональних властивостей прямого та прихованого типів реклами, що є важливим для розробки соціальних технологій мінімізації її маніпулятивного впливу на процес споживчої поведінки громадян.

Розвиток комплексних міждисциплінарних досліджень реклами в Україні, дозволить мінімізувати її маніпулятивний вплив на людей та гуманізувати сам зміст сучасних рекламних практик.

Література

1. Большой толковый социологический словарь(Collins). - В 2-х т.- Т.2.-М:Вече; АСТ, 2001.- 528с.
2. Социология: Энциклопедия /Сост.: А.А.Грицанов и др.- Мн.: Книжный дом, 2003.- 1312с.
3. Чудовська- Кандиба І.А. Соціокультурні виміри рекламних практик./ І.А.Чудовська-Кандиба. – К.: Вид-во «КІС», 2010.-446с.
4. Assman A. Introduction to cultural studies. Topics, concepts, issues / Aleida Assman. – Berlin: Erich Shmidt Verlag GmbH, 2012. – 248 p.
5. Лапіна В.В. Проблема концептуальної інтеграції соціологічного та соціально-психологічного підходів в сучасних наукових дослідженнях феномену реклами / В.В.Лапіна. //Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали У111 Всеукр. наук. – практ. конф.; під ред.. Судакова В.І., Куценко О.Д. – К.: Логос, 2012. – С.122-127.
6. Лапіна В.В. Пізнавальний потенціал соціально-психологічного підходу до дослідження сучасних рекламних практик. / В.В.Лапіна. // Актуальні проблеми соціології, психології педагогіки: зб. наук. праць. - К.: Логос, 2012. – Вип. 14. – С.:127-135.
7. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы. /А.Н.Лебедев-Любимов — СПб.: Питер, 2003. — 368 с.
8. Берёзкина О.П. Product Placement. Технологии скрытой рекламы. / О.П.Березкина. — СПб.: Питер,2008. — 208 с.
9. Науменко Т.В. Социология массовой коммуникации: Учебное пособие./ Т.В.Науменко. — СПб.: Питер, 2005. — 288 с.

316.472.47

Панькова О.В.

Институт социологии НАН Украины, кандидат социологических наук, доцент, докторант

ДОВЕРИЕ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УКРАИНЫ

Автор розкриває сутність феномену довіри як основи, умови, інструменту формування та накопичення соціального капіталу, як важливого нематеріального активу, що забезпечує усталеність, упорядкованість і стабільність у системі соціальних відносин. На основі даних соціологічного моніторингу ІС НАН України зафіксовано основні тенденції змін рівня довіри населення України до основних соціальних інститутів українського суспільства. Розкрито стан соціального самопочуття в контексті формування соціального капіталу, можливостей людського розвитку. Визначено моральну і практичну цінність феномена довіри з позицій отримання взаємних вигод при застосування культури конструктивної взаємодії, розвитку відносин солідарності, співробітництва, соціального діалогу

Ключові слова: *довіра, соціальний капітал, розвиток людського потенціалу, соціальна адаптація, культура взаємодії, соціальний діалог, співпраця*

Представлена авторская попытка раскрыть сущность феномена доверия как основы, условия, инструмента формирования и накопления социального капитала, как важного нематериального актива, обеспечивающего устойчивость, упорядоченность и стабильность в системе социальных отношений. На основе данных социологического мониторинга ИС НАН Украины зафиксированы основные тенденции изменения уровня доверия населения Украины к основным социальным институтам украинского общества. Определено состояние социального самочувствия в контексте формирования социального

капитала, возможностей человеческого развития. Раскрыта моральная и практическая ценность феномена доверия с позиций взаимовыгодного сотрудничества, реализации культуры конструктивного взаимодействия, солидарности, социального диалога

Ключевые слова: *доверие, социальный капитал, развитие человеческого потенциала, социальная адаптация, культура взаимодействия, социальный диалог, сотрудничество*

The author 's attempt to reveal the essence of the phenomenon of trust as a basis, the conditions of formation and accumulation of tools of social capital as an important intangible asset that provides stability, order and stability in the system of social relations. Based on the data of sociological monitoring IS NAS fixed main trends trust of the population of Ukraine to the basic social institutions of Ukrainian society. Determined by the state of social well-being in the context of social capital, human capacity development. Defined moral and practical value of the phenomenon of confidence from the positions of mutually beneficial cooperation, implementation of culture of constructive engagement, solidarity, social dialogue

Keywords: *trust, social capital, human development, social adaptation, culture of interaction, social dialogue, cooperation*

Актуальность. Развитие культуры доверия в Украине является базовым условием формирования социальной целостности, жизнеспособности общественного организма, достижения общенационального согласия и адаптации населения к меняющимся условиям, раскрытия человеческого потенциала как украинского общества, так и личности.

Исследование феномена доверия считается сегодня модной тематикой, т.к. связано с новыми инновационными и востребованными подходами в изучении процессов и явлений современного общества, где он выступает в качестве значимого ресурса системы общественных отношений. Особенностью изучения феномена доверия является широта интерпретаций и понимания его сущности с позиций междисциплинарности. Он является предметом исследования и в социальной психологии, и социологии, и философии, и политологии, и культурологии, и социально-экономических наук. С позиций социологии актуальность изучения этого явления продиктовано необходимостью поиска механизмов обеспечения социальной стабильности, устойчивости, прогнозируемости социальных взаимодействий минимизации рисков. Как влияет доверие на качество социальных отношений, на социальное самочувствие человека, на характер и результаты адаптации населения к условиям нестабильности, на будущее страны? Каковы условия формирования и обеспечения конструктивного социального диалога, социальной ответственности, как формируется и каков эффект от социального капитала в жизни общества и личности, как доверие влияет на качество жизни, на распространившуюся социальную отчужденность в отношениях между обществом и государством, человеком и властью? Как социальный капитал в качестве значимого нематериального актива связан с человеческим развитием, возможностями раскрытия потенциала личности, социальной группы, организации, украинского общества? Каковы роль, влияние доверия, формирующегося на его основе социального капитала на качество существующего порядка в обществе, его направленность, степень устойчивости, надежности, предсказуемости и перспективности. Это те вопросы, которые входят в поле социологического анализа.

Целью статьи является исследование феномена доверия как инструмента формирования социального капитала в контексте развития человеческого потенциала украинского общества.

Степень разработанности проблемы. В современных научных исследованиях появились работы, интегрирующие знания различных наук о феномене доверия. Это понятие интерпретируется с позиций междисциплинарного подхода, раскрывается на основе интеграции социального знания в области социологии, социальной психологии, экономики, менеджмента, политологии, философии и целого ряда других дисциплин.

Представление о доверии базируется на социально-философском понимании доверия, изложенных в работах Аврелия Августина, И. Канта, М.Вебера, Э. Дюркгейма, М. Бубера, П. Тиллиха, Ф. Фукуямы и др. Социологическое толкование понятия «доверие» инерпретируется во взаимосвязи с понятиями «социальное взаимодействие», «социальные структуры», «социальный порядок», «социальные коммуникации», «социальные интеракции» и представлены в научных трудах Э. Гидденса, Н. Лумана, Д.Коулмена, Р. Патнема, А. Селигмена, Ф. Фукуямы, Э.Дюркгейма, П. Штомки. В научных работах социально-психологической направленности основным источником исследований природы доверия являются личностные характеристики, элементы общения и коммуникации, социальное, организационное и профессиональное компетентное поведение. Приверженцы этого К. Ясперс, К. Хорни, Э. Фромм, Э. Эриксон, А. Маслоу, С. Московичи, К. Роджерс, В. Франкл, Дж. Роттер, В.П. Зинченко, Т.П.Скрипкина, А.Л.Журавлев, П.Н. Шихирев и др.

Многообразны экономико-социологические аспекты толкования доверия как естественного чувства индивида (А. Смит), как противоположности отчуждению (К. Маркс), как привычки (А. Маршалл), как атрибута морали (К. Эрроу), как институционального доверия (О. Уильямсон, М. Грановеттер). Наиболее представлены научные обобщения экономико-социологического характера в индивидуальных и коллективных монографиях М. Блини, Д. Гринэуэла, И.Стюарта, В. Веселова, В.Столяра. Они способствовали формированию рефлексии социально-экономического конструирования феномена доверия [1-3].

Прослеживается также становление направлений исследований, раскрывающих функционирование, взаимосвязь и взаимообусловленность социальных явлений в условиях постмодерна, феноменов социального капитала и доверия в условиях атомизации, социальной нестабильности. Это отражено в работах П. Бурдье, Р. Патнема, Дж. Коулмена, Ф. Фукуямы, К. Эрроу, А.Селигмена, У. Бека и др.

Изложение основного материала. Доверие как фактор, инструмент и средство накопления социального капитала отражает актуальный, прошлый, индивидуальный и социальный опыт индивида, социальной группы, социума. Атмосфера доверия воспроизводит архетипы и задает нормы взаимоотношений. Доверие несет в себе социальную память. Через механизм доверия обеспечивается накопление и развитие социального капитала, который легко потерять, и очень сложно вновь формировать и накапливать.

Анализ методологических подходов позволил определить категорию доверия как развивающееся понятие, характеризующееся неоднозначностью

трактовок. Как обобщенное определение доверие целесообразно рассматривать как матрицу социальных интеракций, "цементирующих" механизм взаимодействия на сознательных и интуитивных уровнях социальных отношений.

Поскольку доверие проявляется именно в деятельности, то необходимыми формами доверия в рамках деятельности личности выступают со-*причастие*, со-*лидарность*, со-*переживание*, со-*действие*, со-*трудничество* человека и человека. Именно эти конкретные формы доверия наиболее очевидным образом показывают, что доверие формирует общество как социальное, культурное, хозяйственное и духовное единство людей, как *органично* организованную социальность. В структуре такой социальности все остальные мотиваторы деятельности приобретают сугубо рабочее, подчиненное значение. Так, мотив прибыли, дохода, выгоды, успеха, который сегодня идеологами монетаризма декларируется в качестве ключевого для развития экономики постиндустриального типа, оказывается фальшивым и совершенно неабсолютным. Гораздо большее практическое значение для хозяйственного развития приобретает мотив сопричастности, солидарности, содружества, т.е. в конечном счете, мотив доверия [4].

Доверие демонстрирует характер и развитость социального партнерства как на уровне общества, так и отдельных его сфер на основе межличностного, межгруппового, межинституционального взаимодействия, что призвано обеспечить согласованность, устойчивость жизнедеятельности социума. Оно выступает продуктивной социальной конструкцией, основанной на надежности, длительности и прочности социального взаимодействия. Недооценка этого фактора взаимодействия приводит к нерациональным издержкам во времени и ресурсах, к непредсказуемости, неопределенности, рискам в разных сферах общественной жизни, к снижению адаптационного потенциала населения.

Доверие выступает способом накопления социального капитала, основой социального согласия. Именно доверие (по критериям глубины, качества, долгосрочности, многовекторности, по последствиям - взаимовыгодности) формирует ориентацию, способность, желание и готовность к балансу социальных интересов, к сотрудничеству, диалогу, партнерству, ассоциированию. Становление и институционализация системы социального партнерства между социальными субъектами, между их целями и средствами, ресурсами, между производством и потреблением, между принуждением и согласием обеспечивает предсказуемость, определенность, профилактику и предупреждение рисков общественной жизни, прежде всего в социально-трудовой сфере.

Отношения доверия-недоверия между социальными субъектами в любой сфере носят либо конструктивный, либо, наоборот, деструктивный характер. В первом случае возникает, понимание, диалог между социальными субъектами; при недоверии возникает утрата связей, сужение и трансформация социальных сетей, смена партнеров, ущемление, игнорирование социальных интересов партнера, формирование негативного имиджа.

Атмосфера доверия между индивидами, социальными группами, социальными субъектами, а также к институциям определяет социальную эффективность совместной деятельности, взаимовыгодность, снижает косвенные экономические затраты и риски, что обеспечивает надежность,

гарантированность, определенного рода стабильность в социальных отношениях на всех уровнях, укрепляет целостность социальной ткани и преобразует социальные сети общества. Это способствует его устойчивому развитию и процветанию, независимости и самодостаточности, что в нестабильных условиях рынка является жизненно необходимым и для самого общества, и для каждого человека, живущего в нем. Один из известнейших американских бизнес-консультантов Р.Б. Шо в своей книге «Ключи к доверию в организации» [5] обосновывает четыре уровня влияния доверия на деятельность социальных групп и организаций, которые демонстрируют формы развития и накопления социального капитала на производственном уровне. Доверие обеспечивает:

- организационный успех: через доверие делегируются полномочия людям, командам и группам для реализации широкого диапазона стратегических целей, что работает на общий успех;
- эффективность командной работы, которая зависит от способности людей к взаимному сотрудничеству и взаимодоверию при реализации общих целей;
- межличностное сотрудничество, которое обуславливает точность и полноту обмена информацией, сплачивание вокруг целей, готовность идти вместе на риск и преодолевать трудности. Их проявление напрямую зависит от уровня доверительных отношений в группе
- организационную упорядоченность через доверие на индивидуальном уровне, которое выражается в предоставлении сотрудникам той или иной степени автономии, ресурсов и поддержки, необходимых им для выполнения персональных задач.

Но главным фундаментом, сущностным ядром феномена доверия выступает принцип *соответствия* субъекта и объекта, прямой и обратной связи между ними. Соблюдение принципа *соответствия* является основой усиления и роста доверия до сакрального уровня (веры), не требующего каких-либо логических или рационалистических обоснований. Возвращение значительной части нашего общества из атеистического прошлого к сакральному состоянию как раз и означает ответ на вопрос: кому же верить? Вера в партию оказалась разрушенной действием партийных функционеров по развалу государства и собственному обогащению. Вера в правительство оказалась разрушенной колоссальной коррупцией и массовым обнищанием народа. Для многих людей осталась лишь вера в Бога, а через нее – доверие к церкви. Рост числа верующих (православных, мусульман, представителей других конфессий) убедительно иллюстрируют рост доверия наших сограждан к институту церкви. Процессы сакрализации и нарастания религиозности в нашем обществе доказывают лишь то, что в основе доверия все-таки лежит прежде всего вера, что доверие по отношению к вере вторично, производно. Отсюда можно сделать вывод о том, что восстановление общественного и личного доверия к любым социальным институтам возможно только на почве *соответствия*, на основе восстановления принципа *эквивалентности*. Эти выводы наглядно иллюстрируют эмпирические исследования.

Так, по данным социологического мониторинга Института социологии НАН Украины за 2012 г. [5, с.545] население Украины высказало максимальный уровень доверия семье и родственникам 94,4%, высоким остается уровень

доверия коллегам по работе - 49,5% и соседям - 49,1%, а также соотечественникам - 43%, незначительно, но повысился рейтинг доверия к церкви и духовенству - 52% (как факт сакрализации сознания). Третья часть населения Украины доверяет средствам массовой информации (29,9%) и армии (27,7%). Уровень доверия к местным органам власти и к Президенту почти совпадает с уровнем доверия астрологам (соответственно 15,8 и 15,3%), а показатели доверия к профсоюзам и частных предпринимателей - почти равные (14,8-14,5%). Всем остальным государственным институтам украинское население выразило крайне низкий уровень доверия.

Характерной особенностью соотношений доверия – недоверия является то, что население страны разуверилось в тех социальных структурах и институциях, которые призваны обеспечивать индивидуальную, коллективную, социальную, рыночную, государственную безопасность и порядок, что является значительным тормозом для развития и человеческого потенциала и самого украинского общества. Так, не доверяют милиции 63% опрошенных, прокуратуре – 65%, судам – 67%, правительству – 68%, политическим партиям – 70%, Верховному Совету – 72%. В целом же социальное пространство отчуждения между человеком и обществом велико по своим масштабам и опасно по своим последствиям. В 2012 г. количество согласных с утверждением «Никому не доверять – самое безопасное» составило более половины населения страны - 57%, что свидетельствует о рыхлости, непрочности социальной ткани общественных отношений в украинском обществе. Одна из главных опасностей сложившегося положения заключается в том, что общественные условия не формируют благоприятное поле для формирования и накопления социального капитала, для укрепления внутренней целостности общественного организма, для солидаризации социальных групп, что препятствуют сохранению и развитию человеческого потенциала Украины.

Нельзя не согласиться с Н.Шульгой. [6, с.106] в том, что украинское общество постепенно «дрейфует на обочину», существуя в условиях тотального недоверия, которое подрывает его жизнеспособность. Теперь формы жизнедеятельности приобретают либо индивидуальный, либо камерный характер, свидетельствуя о расширении автономизации. Неустойчивый, мобильный, изменчивый социальный статус личности приводит к тому, что она оказывается без устойчивых идентичностей [6, с.102]. Художественная литература первой зафиксировала такую модель личности и определила ее как «человек без свойств». Когда разрушается (или ослабляется) институциональная, формальная структура общества, углубляется социальная аномия и происходит отход от комунитаристских ценностей, неформальные социальные сети становятся той первичной структурой, на уровне которой останавливается разрушение социальной организации общества, происходит демодернизация социальной системы. Суть демодернизации, по мнению О.Демкива, заключается в углублении зависимости от неформальных социальных сетей, хотя это, без сомнения, является лишь одним из измерений процесса демодернизации [7]

В этом контексте необходимо переосмысливать роль и механизмы доверия в условиях переконфигурации социума, основанной на развитии и укреплении социальных сетей от микро- до мегауровня, что в итоге должно работать на

прогресс и развитие человека во благо целого, как и целое во благо человека. Тенденции к глобализации усложняют процессы жизнедеятельности, требуют усовершенствованного механизма коммуникации и кооперации, поскольку глобальная социальная система отличается высокой дифференцированностью, сложностью, многомерностью, неопределенностью, риском. Размываются границы идентификаций, риск сопровождает практически всю социальную деятельность, все коммуникации и интеракции. Наблюдается диффузия доверия и риска, когда доверие и производит, и редуцирует глобальный риск. Современная архитектура доверия требует строительства взаимодоверия и предупреждения возникновения и развития указанных рисков, что прежде всего отражается на благополучии и человека, и общества. Экономика, рынок не могут существовать вне отношений доверия и кооперации, рынок воспроизводит доверие как свой специфический «товар», свою предпосылку и результат. Однако, несмотря на то, что доверие интенсифицирует в отношениях обмена и взаимодействия, снижает трансакционные издержки обмена, и обеспечивает экономическую эффективность, повышение степени доверия или достижение его оптимального уровня остается реальной проблемой рынка и экономики.

Таким образом, в системе общественных отношений феномен доверия является:

- основным ресурсом формирования и накопления социального капитала, интегратором, который образует социальную целостность
- отражением актуального в настоящем и прошлом опыта социальных взаимодействий, воспроизводя сложившиеся традиции, структуру и нормы взаимоотношений.
- проявлением веры через реализацию принципа соответствия и эквивалентности, сакрализации сознания, что строится зачастую и на социальном вчувствовании, и на самочувствии, на ощущениях стабильности надежности предсказуемости поведения партнеров, эффективности управления
- разновидностью рационального отношения к настоящему и будущему за счет включения и поддержания системы развивающихся ожиданий
- стремлением найти или установить определенную упорядоченность в поле взаимодействия для того, чтобы предупредить возможные риски, обеспечить безопасность и взаимовыгодность сотрудничества
- инструментом адаптации к социально-экономическим условиям различных социальных групп за счет внутригрупповой и межгрупповой консолидации
- символическим кредитом, который является одним из условий расширения возможностей социально-экономической жизни.

Практическая ценность доверия состоит в обеспечении эффективного функционирования как крупных социально-экономических систем, так и подсистем микроуровня. Дефицит доверия блокирует потенциалы, истощает ресурсы и свидетельствует о болезненном состоянии общественного организма, о несформированности социального капитала, который обеспечивает социальную целостность, о низкой жизнеспособности общества как целого, что отрицательно сказывается на социальном, экономическом, человеческом, общественном развитии.

Выводы. Таким образом, формирование, накопление социального капитала на микро, и макроуровнях, основным ресурсом которого является доверие, становится необходимым условием жизнеспособности общества, его социальных институтов и структур, которые призваны функционировать на благо человека, на раскрытие его потенциалов. Выявлено, что изменение культуры взаимодействия качественно меняет систему отношений как между людьми, социальными группами, так и между человеком и обществом, обеспечивая одновременно их жизнеспособность, открывая новые возможности и перспективы для раскрытия человеческого потенциала Украины. В условиях нестабильности роль доверия как ресурса, который направлен на обеспечение устойчивости, порядка и стабильности общественной системы в целом и отдельных ее сфер весома и значима, поэтому необходимо развивать культуру доверия на принципах взаимовыгодного сотрудничества, социальной ответственности. Это обеспечит предупреждение глобальных и локальных рисков, а развитие конструктивного социального диалога, будет способствовать выходу из стагнации социально-трудовой сферы, повышению качества жизни населения, позитивному социальному самочувствию, что в итоге формирует плотную социальную ткань, стабильные устойчивые социальные отношения, относительную предсказуемость ситуаций и их последствий. Накопление в украинском социуме культуры доверия возможно при использовании ресурсов междисциплинарного подхода – на основе одновременной реализации социологических, психологических, экономических, правовых и политических аспектов культивирования и развития доверия во всех сферах жизнедеятельности общества с использованием инструментов и механизмов каждой отрасли знания.

Направлениями дальнейших исследований должно стать углубление и систематизация социологического толкования, методологических оснований и эмпирических измерений феномена доверия в контексте формирования и накопления социального капитала, его влияния на раскрытие человеческого потенциала украинского общества в условиях нестабильности.

Литература:

1. Панорама экономической мысли конца XX столетия: Монография в 2 тт /под ред. Гринуэя Д., Блини М., Стюарта И.; пер. с англ. Липинского Д.Г., Розмаинского И.В., Скоробогатова А.С. : Издательство «Экономическая школа», 2002. – 1055 с.
2. Экономика и социология доверия: Монография / Под ред. Ю.В. Веселова. СПб.: Социологическое общество им. М. М. Ковалевского, 2004.- 192 с.
3. Столяр В.Ю. Социально-экономические ситуации доверия. // Проблемы развития гуманитарно-экономических и естественных наук. Тезисы межвузовской научной конференции. 20 марта 2008г. Тверь: Тверской филиал МГЭИ, 2008.С.47-49.
4. Гельфанова С.В., Лавров В.Н. Доверие как феномен культуры // [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://http://www.delorus.com/medialibrary/detail.php?ID=1896
5. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг/ За ред.. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с.
6. Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Десять років суспільних змін в Україні. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – С.110
7. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111

8. Шо Роберт Брюс Ключи к доверию в организации. Результативность, порядочность, проявление заботы.- М.: «Дело», 2000. – 272 с
9. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – С. 28.
10. Панькова О.В. Соціальний капітал як чинник забезпечення сталого розвитку України. Філософські виміри сучасної соціальної реальності: матер. міжнарод. наук конференції. Донецьк: ДонДУ. - 2011. - С. 53-57
11. Панькова О.В. Людський потенціал українського суспільства: стан та перспективи // Геополітичні виклики України. Політологічні та соціологічні аспекти світового та вітчизняного досвіду // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Ольвійський форум-2012: стратегії України у геополітичному просторі (6-10 червня 2012, – Севастополь. Крим) – Тези. - Том 9. – С.5-9.

УДК 37.015.3 : 159.923.2

Ващенко І.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, доктор психологічних наук, професор

Айвазян Л.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант

ПРОБЛЕМА ДІАГНОСТИЧНОГО ВИМІРУ СУБ'ЄКТИВНОГО ВІДЧУТТЯ САМОТНОСТІ

У статті представлено огляд і аналіз проблеми самотності. На матеріалі вивчення психологічної літератури конкретизовано теоретичний і практичний внесок науковців із означеної проблематики, висвітлено критерії діагностики самотності

Ключові слова: *самотність, переживання самотності, ізоляція, усамітнення, відчуження*

В статье представлен обзор и анализ проблемы одиночества. На материале изучения психологической литературы конкретизированы теоретический и практический вклад учёных из обозначенной проблематики, освещены критерии диагностики одиночества

Ключевые слова: *одиночество, переживание одиночества, изоляция, уединение, отчуждение*

An overview and analysis of the problem of loneliness. In the study of material and psychological literature concretize theoretical and practical contribution of scientists from The formulated problems, highlighted diagnostic criteria alone

Keywords: *loneliness, feelings of loneliness, isolation, loneliness, alienation*

Актуальність дослідження. Дослідницький інтерес до розробки проблеми самотності набуває у наш час особливої актуальності оскільки досить широко і різноманітно використовується термін „самотність" у повсякденному житті та наукових джерелах. Щороку збільшується кількість людей, які вважають себе самотніми і, які не знають як самостійно можна впоратися з нею, зменшується вік самотності (самотність молодіє). Означене є досить серйозним показником стану суспільства. І може свідчити як про деформацію міжособистісних стосунків особистості, що супроводжуються усвідомленням і відчуттям не лише далекості від світу, а й неможливості зайняти в ньому більш або менш стійке положення; про обмеженість розвитку особистості; про спробу втечі від соціальної активності або про спробу вступу у релігійні або злочинні співтовариства. Відтак, ускладнення процесу соціалізації особистості, обмеження конструктивних стосунків із світом, порушення розвитку мотиваційної сфери та внутрішньої цілісності особистості, розвиток особистісних якостей, що ускладнюють інтеграцію у соціумі, ось далеко неповний перелік негативних проявів самотності. Водночас, динамізм сучасного життя вимагає від особистості гнучкості, оперативності, вміння вибудовувати власну життєву стратегію, адекватну цілям суспільства і власній самореалізації. Все це в цілому, спонукає науковців до необхідності дослідження проблеми самотності, розробки

діагностичного інструментарію з оцінки її стану.

Метою даної статті є аналіз проблеми діагностичного виміру суб'єктивного відчуття самотності.

Для досягнення мети поставлені наступні завдання:

1) проаналізувати ступінь вивчення проблеми самотності у працях філософів, психологів, митців;

2) дослідити критерії діагностики рівнів і видів самотності.

Аналіз сучасних досліджень. Варто зазначити, що проблема самотності з давніх-давен турбувала людство. Це пов'язано з тим, що даний феномен хоча й присутній у житті кожної людини, проте його форми і ступінь прояву досить різні. Теоретичні й методологічні основи самотності знайшли своє відображення в дослідженнях К.А. Абульханової-Славської, К.А. Андерсона, А.А. Артамонової, С.В. Бакалдіна, Н.Б. Бячкової, Д.В. Валлерштейна, С.Л. Вербицької, С.А. Вєтрова, Д.В. Гарбузова, О.В. Данчевої, В.Дж. Дерлеги, О.Б. Долгінової, В.С. Дробишевського, О.М. Заворотних, О.В. Задорожньої, Г. Зілбурга, Н.В. Казарінової, Д.Б. Келлі, А.Р. Кірпікова, І.С. Кона, О.М. Коротеєвої, Ю.П. Кошелєвої, В.М. Куніциної, С.В. Куртиян, О.В. Лазарянц, Т.Ю. Лапшиної, С.В. Малишевої, С.Т. Маргуліса, Д.А. Матеєва, О.Н. Мухіярової, К. Мустакаса, О.В. Неумоєвої, Р.К. Нуреєвої, Е. Пепло, Ж.В. Пузанової, Ф. Райса, Д. Рассела, Є.Є. Рогової, К. Роджерса, Н.П. Романової, А.З. Рубінова, М.В. Румянцева, Г. Саллівана, В. Серма, Ф. Слейтера, І.М. Слободчикова, Г.В. Старшенбаума, Д.Т. Судзуки, Г.М. Тихонова, Е.В. Тихонової, С.Г. Трубнікової, І.А. Уледової, Дж. Фландерса, Р.С. Френча, Ф. Фромм-Рейхмана, Н.В. Хамітова, Г.Р. Шагівалеєвої, Р.В. Шмельова, Н.В. Шитової, Дж.І. Янга, Є.С. Яхонтової та ін.. Позитивна сторона підсумків огляду стану проблеми науковцями показує таку картину:

– філософи різних епох і народів прагнули віднайти визначення самотності, з'ясувати її особливості, знайти шляхи і способи щодо її подолання або обґрунтування її необхідності (софісти, Платон, Арістотель, Р. Декарт, М. Монтень, Б. Паскаль). Втім, у науковий обіг самотність була введена філософами лише на рубежі XVIII-XIX ст. Саме з цього моменту самотність вивчають як значиму філософську категорію, а не використовують як допоміжну категорію, до якої зверталися за потреби розкриття більш значущих для кожної епохи феноменів, як це було раніше. Так, у роботі І.Г. Циммерман вперше описано стан самотності як предмету самостійного дослідження. Автор розкривав самотність як результат незадоволеності людини взаємодією у соціумі.

Пізніше самотність тлумачать як усамітнення, як свідоме протиставлення себе суспільству і поетизування усамітненого образу життя (М. Монтень).

Досліджуючи соціально-психологічні аспекти самотності, філософи розкривали її через онтологічну основу людського буття, з його трагічними протиріччями, з аналізом соціокультурної ситуації, що склалася в умовах техногенної цивілізації (Н.А. Бердяєв, І.А. Ільїн, І.О. Лосський, Ж.П. Сартр, С.Н. Трубецький, Н.Ф. Федоров, П.А. Флоренський, М. Хайдеггер, А. Шопенгауер та ін.).

У XX ст. самотність відносять до суспільно небезпечної проблеми (Н. Аббаньяно, М. Бубер, Е. Гуссерль, А. Камю, С. Кьеркегор, Е. Левінас, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.);

– письменники і поети, творчість яких висвітлювала мотиви самотності, прагнули віднайти витоки цього феномену, усвідомити його, але герої їх творів зазвичай були „жертвами" самотності, які не віднайшли способу як із нею впоратися (Г. Гессе, А. Камю, Г.Г. Маркес, Ф. Ніцше, Е.М. Ремарк, І.Г. Фіхте, А. Шопенгауер);

– психологи досліджували самотність в контексті спілкування (К.А. Абульханова-Славська, Н.В. Казарінова, В.М. Куніцина, Ж.В. Пузанова, А.У. Хараш та ін.), сімейних взаємин (А.З. Рубінов, Ю.П. Кошелєва, Г.В. Старшенбаум, О.С. Яхонтова та ін.), соціально-психологічних особливостей (С.Л. Вербицька, В.С. Дробишевський, Н.П. Романова, С.Г. Трубнікова та ін.), культурно-історичних форм (С.А. Ветров, О.В. Данчева та ін.), психологічних особливостей підліткового, юнацького та літнього віку (О.Б. Долгінова, А.Р. Кірпіков, І.С. Кон, О.М. Коротеєва, О.В. Лазарянц, С.В. Малишева, О.В. Неумоєва, Є.Є. Рогова, І.М. Слободчиков, Г.Р. Шагівалеєва та ін.), наслідків розлучень і втрат (Г.С. Гурко, Л.А. Коростильова та ін.), неможливості знайти емоційний відгук (К.А. Абульханова-Славська, Є.І. Головаха, Б.Д. Паригін та ін.), ситуації важкої втрати у літніх людей (О.Ю. Сузая), прояву цього феномену в екстремальних умовах (В.І. Лебедєв, С.Т. Юрських та ін.).

На основі теоретичного аналізу наукових праць з'ясовано, що в сучасному психологічному тезаурусі змістова характеристика самотності розкривається у таких конструктах: „ізоляція", „усамітнення", „відчуження", „аномія", „депресія", що свідчить про розмаїття інтерпретацій, багатогранність і складно структурованість цього феномену (А.Р. Кірпіков, О.Н. Кузнецов, В.І. Лебедєв, Ф.Г. Майленов, О.В. Неумоєва, А.У. Хараш та ін.). Автори наголошували, що основна відмінність ізоляції від самотності полягає в тому, що ізоляція – це об'єктивна, зовнішнє зумовлена ситуація, а самотність – це суб'єктивне переживання. З цього приводу О.М. Коротеєва зазначала, що ізоляція передбачає об'єкт, який людина добровільно або насильно виключає із свого життя: певна група людей, суспільство в цілому тощо [8]. Фізична ізольованість людини від суспільства – це ситуація, яку можна спостерігати та регулювати ззовні, а, отже, яку можна контролювати.

Усамітнення науковці трактували як добровільний відхід від контактів із оточуючими і можливість виходу індивіда із даної ситуації. Його відмінність від самотності пов'язана з позитивною емоційною оцінкою і є необхідною умовою нормального розвитку та існування особистості (О.Б. Долгінова, Є.Є. Рогова, Г.М. Тихонов, Г.Д. Торо, С.Г. Трубнікова та ін.).

Схильність до подібних міркувань віднаходимо в роботах Є.М. Заворотних. Дослідниця розкриває ізоляцію та усамітнення як тимчасову просторову невключеність особистості в соціум (вимушену або добровільну), а відчуження, аномію і депресію відносить до психічних станів, які мають нормальний чи патологічний зміст [6]. Водночас авторка наголошує, що самотність як суб'єктивне переживання, позиціонування особистістю себе на шкалі „я один – я не один", відносно незалежне від обсягу міжособистісних контактів, стану психічного здоров'я, переважаючого емоційного тону і визначається особистісними особливостями людини.

Вивчаючи самотність в просторово-часових рамках, К. Голдберг зазначав, що „… самотність – це відмова від моменту сьогодення, від його можливостей і

вимог. Втрата цього справжнього і призводить до порушеного погляду на час: відчуття того, що справжнє завмерло, воно нескінченно і не має майбутнього. Це порушене сприйняття часу послаблює здатність суб'єкта до міжособистісного спілкування, що ще більше посилює відчуття самотності" [5]. Отже, самотність – це порушене сприйняття часу, внаслідок незадоволеної протягом тривалого часу потреби в турботі. До часових характеристик онтологічного порушення К. Голдберг відносив: провину (минуле), сором (справжнє), побоювання (майбутнє).

У ході наукового пошукування з'ясовано, що одні дослідники (Т.К. Біксон, О.М. Коротеєва, К.І. Кутрон, С.Г. Резніков та ін.) вивчали ситуаційні детермінанти самотності: вдівство, розлучення, розрив стосунків, невисокий рівень соціальних зв'язків, особливості дитинства респондентів (розлучення батьків, взаємостосунки із матір'ю і батьком), зміна місця проживання, роботи, навчання.

Інші науковці (Є.П. Ільїн, І.С. Кон, В.М. Куніцина, Л.Е. Пепло, У.А. Садлер, В. Серма, І.М. Слободчиков та ін.) досліджували особистісні особливості самотніх людей: низька самооцінка, сором'язливість, інтроверсія тощо. За результатами досліджень було виявлено зв'язок між рівнем самотності, як суб'єктивного переживання, і різними психологічними особливостями людей (самопочуття, психологічні захисні механізми, мотивація досягнення успіху та/або уникнення невдач, смисложиттєві орієнтації, особистісні особливості).

У наукових доробках Є.М. Заворотних, О.Н. Мухіярової, Н.В. Хамітова, Ю.М. Черепухіна, Н.В. Шитової висвітлено гендерний аспект самотності [6; 11; 15 та ін]. Автори зазначали, що самотність жінок є результатом взаємодії таких проявів: наявність уразливих особистісних структур, неадекватне самоставлення, підвищена тривожність, сформованість таких стратегій поведінки, в основі яких знаходяться деструктивні механізми ідентифікації та відокремлення, відсутність навичок ефективного спілкування. Констатовано, що жінкам більш властивий такий вид самотності як „негативна самотність". Для представниць із даним видом самотності властиві наступні ознаки: вони екстравертовані, не визнають самотність і вважають її явищем негативним, але їх загальне самопочуття сприятливе.

Щодо чоловічої самотності, то науковці з'ясували, що її поява здебільшого спричинена суб'єктивними факторами життєдіяльності чоловіків. До важливих передумов чоловічої самотності віднесено батьківську сім'ю, в якій виховувався чоловік у підлітковому віці. При цьому у чоловіків, на відміну від жінок, переважає такий вид самотності як „деструктивна самотність". Чоловіки відчувають самотність дуже сильно, але відносяться до неї позитивно, загальне самопочуття недостатньо сприятливе.

У роботах Є.М. Заворотних розкрито роль суб'єктивної оцінки людиною власної самотності, на основі наявного власного досвіду [6]. Дослідниця наголошувала, що самотність, як суб'єктивне переживання, може бути схарактеризована наступними чинниками: емоційна зрілість, суб'єктивний контроль, невротизація особистості, осмисленість життя. Діагностування видів самотності, як суб'єктивного переживання, авторка пропонувала проводити за наступними критеріями: суб'єктивна оцінка сили прояву самотності, ступінь визнання самотності (рівень і характер психологічного захисту) та емоційне забарвлення (характер емоційного забарвлення) самотності. При цьому рівні

самотності відповідно до їх психологічного змісту були схарактеризовані у такий спосіб: „негативна самотність” (низький рівень), „комфортна самотність” (середній рівень) і „деструктивна самотність” (високий рівень).

Комплексний аналіз зарубіжних теорій і підходів до уявлень про самітність описано Н.Е. Покровським [9]. Порівняльний аналіз самотності за віковою ознакою зроблено О.Б. Долгіновою.

У працях С.Г. Трубнікової презентовано самотність як психічний феномен, який являє собою переживання людиною суб’єктивної неможливості або небажання мати адекватний відгук і прийняття себе іншими людьми [14]. Ці переживання можуть мати як негативне (відчуження), так і позитивне (вивільнення, усамітнення) суб’єктивне забарвлення. Також дослідниця запропонувала видову класифікацію самотності (відчужена самотність, самовідчужена самотність, усамітнення). Інтерпретація кожного виду зводилася до наступного [14].

Якщо в особистості переважає тенденція до відокремлення, відмічала С.Г. Трубнікова, то наслідком буде відчуження людини від інших людей і переживатися стан відчуженої самотності. Проявляється даний стан самотності у формі збудливості, тривожності, циклотимності, низької емпатії, нездатності до співпраці у конфліктних ситуаціях і схильності їх уникати, підозрілості і залежності людини у міжособистісних стосунках.

Результатом надмірної ідентифікації людини з іншими людьми, є відчуження від власного "Я", неможливість особистісного відокремлення, що може переживатися як стан самовідчуженої самотності. Цей стан зумовлений відсутністю ідентифікації із самим собою і проявляється через підозрілість у міжособистісних стосунках, поєднанні суперечливих особистісних і поведінкових характеристик: супротив і пристосування у конфліктних ситуаціях, наявність всіх рівнів емпатії, збудливості, тривожності та емотивності характеру.

Негативне переживання самотності (відчужена і самовідчужена) може бути трансформовано в її суб’єктивно позитивний вид – усамітнення засобами цілеспрямованої психокорекційної роботи, в якій за рахунок переструктурування свідомості, зміни переживаємого ставлення до себе і до світу, підвищення емпатії і актуалізації її поведінкових проявів формується психологічна стійкість особистості як динамічна рівновага суперечливих тенденцій ідентифікації і відокремлення.

На підставі аналізу наукової літератури констатовано, що на сучасному етапі розвитку психологічної теорії та практики існують різноманітні підходи до вивчення самотності:

1. як психічного стану або суб’єктивного переживання;
2. як негативної/позитивної спрямованості особистості.

Відтак, з одного боку самотність розглядається як негативне явище, визначається деструктивний вплив самотності на психіку людини, а з іншого боку – як суб’єктивне переживання, яке зумовлює різні позитивні або негативні почуття та емоції. Це, в свою чергу, позначається на неоднозначності визначення критеріїв, за якими слід здійснювати діагностику самотності.

Досліджуючи самотність підлітків, О.М. Коротеєва до критеріїв оцінки їх самотності відносила [8]:

– особистісні змінні. Даний критерій авторка пропонувала визначати за

показниками: 1) особистісні особливості підлітка; 2) вікові новоутворення цього періоду (розвиток самосвідомості, рефлексії, формування образу „Я”, криза ідентичності та самооцінки, сором’язливість, інтроверсія, незадоволена афіліативна потреба, емоційна нестійкість);

– ситуативні змінні. Цей критерій дослідниця пропонувала діагностувати за показниками: 1) труднощі у спілкуванні із однолітками, наслідком чого стає нереалізована потреба в інтимно-особистісному спілкуванні; 2) чинники, пов’язані із сім’єю підлітка (неповна сім’я, алкоголізм, кримінальна або аморальна поведінка батьків, матеріальне неблагополуччя родини, дисгармонічні взаємини у сім’ї); 3) різкі зміни у житті підлітка (переїзд на нове місце проживання, зміна школи, класу, розрив дружніх стосунків, смерть близької людини, розлучення батьків тощо);

– особливості переживання самотності (інтенсивність переживання). Чим більше сфер, в яких підліток відчуває незадоволеність стосунками із значимими людьми (мати, сім’я, товариш, колектив, вчитель, найближче оточення), тим інтенсивніше переживання самотності. При цьому інтенсивне переживання самотності зазвичай супроводжується негативним емоційно-афективним забарвленням (відчуженість; відчуття, що я не такий як усі; депресія; туга за певною людиною; страх; покинутість; непотрібність; гнів; злість; байдужість тощо).

Виявивши зв’язок самотності із основними подіями і завданнями юнацького віку (відокремлення від сім’ї і адаптація до нової соціальної групи, встановлення інтимних стосунків, планування свого майбутнього), а також із основними феноменами самосвідомості (самоставленням, самосприйняттям, поведінкою), О.В. Неумоєва запропонувала визначення самотності проводити за критеріями: 1) особливості сприйняття самотності (позитивне, негативне); 2) причини самотності (особистісний вибір, зовнішні обставини) [12].

На думку Є.М. Заворотних, самотність слід визначати за критеріями [6]:

1) суб’єктивна оцінка сили прояву самотності;

2) ступінь визнання самотності особистістю (рівень і характер психологічного захисту);

3) емоційне забарвлення самотності.

Згідно О.Н. Мухіярової переживання самотності залежить від психологічного типу чоловіків і жінок [11]. Тому його слід визначати за показниками: усвідомлення і поставка конкретних цілей життя; рівень впевненості у собі, самозвинувачення, самооцінка, глибина емоційних контактів із людьми, стратегії вирішення проблемних ситуацій, схильність до роздумів про ставлення до інших і про цінність власного „Я”.

Висновки. Науковці по-різному тлумачили самотність, а, відтак, і пропонували різні критерії для її діагностики.

Суб’єктивне переживання людиною самотності може відбуватися у формі: не усвідомлення, часткового усвідомлення, викривленого усвідомлення. Здебільшого переживання самотності зумовлено наявністю певних особистісних особливостей: емоційна нестійкість, сором’язливість, низька самооцінка, інтроверсія, емоційна зрілість, суб’єктивний контроль, невротизація особистості, усвідомлення життя тощо.

Втім, яким має бути алгоритм заходів щодо зміни оціночної спрямованості індивідом самотності та власного її переживання ще потребують свого вивчення.

Тому *подальші дослідження* можуть бути пов'язані з розробкою показників типології та рівнів самотності.

Література.

1. Абраменкова В.В. Проблема отчуждения в психологии / В.В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 1990. – №1. – С. 5-12.
2. Бакалдин С.В. Одиночество и его связь с функциями „Я": Автореф. дис… канд. психол. н. /19.00.01 – общая психология, история психологии. – Краснодар, 2008. – 23 с.
3. Бердяев Н.А. Опыт философии одиночества и общения. – М.: Республика, 1993. – 390 с.
4. Вербицкая С.Л. Социально-психологические факторы преживания одиночества: Автореф. дис… канд. психол. н. /19.00.05 – социальная психология. – СПб., 2002. – 19 с.
5. Голдберг К. Одиночество как нарушение восприятия времени // Journal of Contemporary Psychotherapy. Vol. 31, 2001. № 4.
6. Заворотных Е.Н. Социально-психологические особенности одиночества как субъективного переживания: Дис… канд. психол. н. / 19.00.05 - социальная психология. – Санкт-Петербург, 2009. – 254 с.
7. Кирпиков А.Р. Позитивные аспекты переживания одиночества в подростковом возрасте: Автореф. дис… канд. психол. н. /19.00.13 – психология развития. – М., 2002. – 22 с.
8. Коротеева Е.М. Личностные типы и социально-психологические детерминанты одиночества в подростковом возрасте // Омский научный вестник. – 2010. – №4 (89). – С. 97-101.
9. Лабиринты одиночества / Сост. Н.Е. Покровский. – М.: Прогресс, 1989. – С.3-20.
10. Молчанов В. Одиночество и коммуникативность знака. М., 2000.
11. Мухиярова Е.Н. Переживание одиночества в зрелом возрасте (гендерный аспект): Автореф. дис… канд. психол. н. /19.00.01 – общая психология, история психологии. – СПб., 2006. – 19 с.
12. Неумоева Е.В. Одиночество как общественно-историческое явление и как явление индивидуальной жизни // Гуманитарный вектор. Вестник Забайкальского отделения Академии гуманитарных наук. – № 1-2 (10-13). –Чита: Изд-во ЗабГПУ. – 2004. – С.23-29.
13. Слободчиков И.М. Переживание одиночества в контексте проблем психологической адаптации студентов психолого-педагогических ВУЗов /И.М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2005. – № 4. – С.15-34.
14. Трубникова С.Г. Психология одиночества: генезис, виды, проявления: Дис… канд. психол. н. /19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – М., 1999. – 195 с.
15. Хамитов Н.В. Одиночество женское и мужское. - К., 1995.
16. Хараш А.У. Психология одиночества /А.У. Хараш // Новый век. – 2000. – № 4. – С.7-16.

УДК 159.922.6: 159.955

Вовк М. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка факультет психології, кандидат психологічних наук, асистент

СПЕЦИФІКА КРЕАТИВНОСТІ В СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

У статті розглядаються основні теоретико-методологічні позиції й результати професійного розвитку креативності як базового й професійно-важливого компонента професійного мислення психолога-практика, позначаються шляхи й технології становлення креативності професійного мислення в сучасних студентів-психологів

Ключові слова: *креативність, психолог-практик, продуктивність, професійне мислення, професійний розвиток, творча діяльність, творче мислення*

В статье рассматриваются основные теоретико-методологические позиции и результаты профессионального развития креативности как базовой и профессионально-важной компоненты профессионального мышления психолога-практика, обозначаются пути и технологии становления креативности профессионального мышления у современных студентов-психологов

Ключевые слова: *креативность, психолог-практик, производительность, профессиональное мышление, профессиональное развитие, творческая деятельность, творческое мышление*

The article considers some basic theoretical and methodological propositions and results of professional development of creativity as a basic and professionally important component of professional thinking of a practical psychologist; outlines ways and technologies of developing creativity of modern students-psychologists' professional thinking

Keywords: *creativity, practical psychologist, productivity, professional thinking, professional development, creative activity, creative thinking*

Актуальність дослідження. У студентському віці закладаються основи професійного мислення, яке доцільно розглядати у категоріях психології професіоналізму та акмеології. Слід зазначити, що протягом останніх років у психології з'явилася низка робіт (О.С.Анісімов, О.А.Бодальов, Н.В.Вишнякова, А.О.Деркач, В.Г.Зазикін, Є.А.Клімов, Н.В.Кузьміна, А.К.Маркова, Л.М.Мітіна, Л.Е.Орбан-Лембрик, Є.І.Степанова та ін.), що присвячені проблемам професіоналізму, враховуючи те, що проблематиці різних видів професійного мислення також присвячена низка досліджень (М.К.Акімова, В.П. Андронов, Р.А.Берулава, Д.М.Завалішина, В.Т. Козлова, Ю.К.Корнілов, Т.В.Кудрявцев, Ю.М. Кулюткін, В.О.Моляко, Г.С.Тарасов та ін.).

Водночас, проблематика професійного мислення психолога-практика, особливостей його становлення в період набуття засад професіоналізму у ВНЗі, залишається ще вкрай недостатньо розробленою.

Психологічні проблеми розвитку та становлення професійного мислення як одного з провідних когнітивних процесів особистості протягом тривалого часу досить широко і поглиблено розглядалися та досліджувалися (Б.Г. Ананьєв, М.Я. Басов, П.П. Блонський, Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, В.В.Давидов, Д.Б. Ельконін, Г.С.Костюк, О.М. Леонтьєв, А.Р.Лурія, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, О.В.Петровський, С.Л. Рубінштейн та ін.). Особливу увагу привертає мислення в контексті становлення професіоналізму, розвитку інтелектуальних та творчих здібностей майбутнього фахівця в системі сучасної вищої школи, що знаходиться

в стані переструктурування й виходу у європейський простір, у межі поширення вимог до рівня професіоналізму і творчого потенціалу мислення.

Враховуючи актуальність й перспективність означеної проблеми у створенні професійного потенціалу України, у підвищенні рівня професіоналізму в наданні психологічної допомоги в країні, а також недостатній стан розробки зазначеної проблеми, основна ***мета статті*** полягає в аналізі теоретико-методологічної сутності та провідних характеристик професійного мислення психолога-практика, зокрема, методологічного розгляду креативності як базової характеристики професійного мислення психолога у його фаховій специфіці, психолого-педагогічних умов становлення креативності професійного мислення в студентський період розвитку особистості майбутнього фахівця.

В останні роки проблематика розвитку мислення виходить за межі загальної й вікової психології та активно поширюється на різноманітні сфери професійної діяльності людини. У зв'язку з цим проблеми розвитку мислення стали активно розроблятися в психології професійного розвитку, професіоналізму та акмеології. У найбільш поширених концепціях професійного розвитку, психології професіоналізму та акмеології О.О. Бодальова, А.О.Деркача, Є.О.Клімова, Н.В. Кузьміної, О.К. Маркової, Л.М.Мітіної, О.О.Реана, В.Д. Шадрикова та ін. відмічається, що характеристики особистості суттєво впливають на процес і результат мислення, на ефективність професійної діяльності в процесі професіоналізації особистості. На думку багатьох дослідників, найбільш перспективним напрямом психологічного вивчення проблеми професіоналізму, є його розгляд у нерозривному зв'язку з розвитком суб'єкта праці й визначення показників та критеріїв професіоналізму. До психологічних показників професіоналізму можна віднести: високий рівень кваліфікації та професійної компетентності, високий рівень особистісних професійно-важливих якостей особистості фахівця, високий рівень мотивації досягнення, низький рівень залежності від зовнішніх чинників, високий рівень працездатності й мобілізованості тощо.

Креативність як здатність до конструктивного нестандартного мислення і поведінки, а також до усвідомлення та розвитку особистісного і професійного досвіду, вкрай необхідна фахівцю в галузі практичної психології як у професійному спілкуванні, так і у вирішенні професійно-психологічних завдань (наприклад, у створенні психотерапевтичного контакту, формулюванні професійних запитів, постановці психологічних діагнозів, прийнятті професійних рішень, прогнозуванні ефективності психокорекційних впливів тощо).

Професійна діяльність психолога значною мірою базується на знанні психологічної сутності процесів та явищ, широкій інтуїції, рефлексії особистісного життєвого досвіду, активному пошуку новаторських підходів й інноваційних технологій, пізнавальній та особистісній ініціативі, високо розвиненому інтелекті, а також – на креативному потенціалі особистості [1; 2; 3]. Концепція креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності набула популярності саме після появи і поширення праць Дж. Гілфорда, який вказав на принципову розбіжність між двома типами мисленнєвих операцій: конвергенцією та дивергенцією [4]. Необхідно відзначити, що в діяльності психолога-практика присутні обидва типи операцій, які виступають як властивості регулятивної культури та потенціалу професійного мислення. У цьому контексті креативність доцільно розглядати як

один з поширених (провідних, але не всеосяжних) показників творчого мислення, один із діючих та досить зручних у тестовому вимірюванні критеріїв рівня його розвитку.

У психологічному плані можна визначити ряд основних напрямів місця та прояву креативності в професійній діяльності та в професійному мисленні психолога-практика, а саме:

- ✓ ще більш показова роль креативності при формулюванні проблеми та професійного запиту для клієнтів, при утворенні професійних цілей та їх формулюванні і прогнозуванні можливостей здійснення, тобто їх реалізації й конструктивності у вирішенні проблеми клієнта.
- ✓ креативність має прояв у продуктивності та якості вирішення професійно-психологічних проблем (наприклад, у вирішенні конфліктів). Ключове вміння психолога – саме в оригінальності мислення, нетрадиційності та інноваційності погляду фахівця, у поєднанні оригінальності, конструктивності і реальності здійснення рішення, та, нарешті, в оригінальності і неповторності "конструктивного бачення" будь-якої, іноді навіть складної й (на перший погляд) безнадійної проблеми.
- ✓ особливу значущість креативність має в інноваційному контексті розв'язування професійно-психологічних завдань, а саме: у постановці професійних діагнозів, їх інтерпретацій, здійсненні збору матеріалу для постановки діагнозу, застосуванні професійних прийомів та психотехнологій психокорекції, їх оновленні та поєднанні, у здатності психолога до пошуку нових рішень, технологій, альтернатив, та, загалом, у наявності потреб у творчості та професійних інноваціях.

Креативність виступає одним із ключових чинників професійного розвитку мислення психолога-практика, є унікальним конституювальним утворенням на межі особистісної та інтелектуальної сфери особистості, що виступає водночас проявом і показником рівня творчого потенціалу особистості.

Визначено основні параметри креативності, що покладені в основу тестування дивергентної продуктивності професійного мислення психолога-практика. Практично усі параметри, на наш погляд, є актуальними і показовими в успішному вирішенні професійно-психологічних завдань, а саме: швидкість мислення; здатність до визначення та постановки проблем (чутливість до проблем); здатність до генерування значного числа ідей; гнучкість як здатність до продукування різноманітних ідей; оригінальність як здатність відповідати на подразники нестандартно; здатність вдосконалювати об'єкт, додаючи деталі; здатність вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу та синтезу.

Численні психологічні дослідження змінили первинні представлення про високий IQ як єдиний критерій видатних досягнень, зокрема і професійних, і продемонстрували важливу роль творчого потенціалу та особистісної сфери, інтересів та спеціальних здібностей суб'єкта, а також значну роль індивідуально-типологічних і генетичних передумов, оточення і научіння як умов розвитку обдарованості, в тому числі і професійної [6; 7; 8].

Професійне мислення завжди пов'язане з використанням як репродуктивних, так і продуктивних, творчих компонент, при цьому треба відзначити, що в залежності від специфіки професійної діяльності й класів завдань, ці співвідношення виглядають дещо по різному. Однією з провідних

характеристик професійного мислення є творча здатність фахівця бачити процеси, явища, ідеї у розвитку, динаміці, яка є провідною характеристикою як творчого мислення, так і творчої особистості. Професійне мислення як вищий рівень фахового мислення, за визначенням багатьох фахівців, відноситься саме до творчого мислення.

Розгляд креативності як процесу та як професійно-важливої якості, надає можливість виявляти як здібності до творчості, так і умови, що полегшують та стимулюють цей процес і розвиток означеної властивості, а також дозволяють оцінювати результати продуктивності професійного мислення в контексті творчого потенціалу особистості майбутнього фахівця.

У циклі досліджень креативності як однієї з провідних складових професійного мислення психолога-практика нами використовувались такі методики: тест "Незавершені фігури" з батареї фігурних тестів творчого мислення Е.П.Торранса, опитувальник креативного потенціалу і тест "Ваш творчий потенціал" в адаптації Г.С.Никифорова.

Результати тестів, що визначають рівень та особливості креативності у майбутніх психологів-практиків, аналізувалися та порівнювалися, по-перше, з результатами деяких шкал тесту інтелекту Р.Амтхауера, а, по-друге, з результатами наших спостережень за особливостями професійного мислення досліджуваних у процесі вирішення ними моделей типових професійно-психологічних завдань різного типу складності. Результати виконання творчих завдань за тестом "Незавершені фігури" з батареї фігурних тестів Е.П Торранса оцінювались за комплексом показників креативності, та визначались як парціальні (окремі) або інтегральні (комплексні за умови представленості високого рівня усіх показників).

В експерименті брали участь 96 досліджуваних, серед яких 64 особи - студенти старших курсів, майбутні психологи різних років випуску та 32 досліджуваних - працюючих практичних психологів.

Стосовно показників креативності, – отримані в дослідженні результати показали, що у студентів-майбутніх психологів-практиків у порівнянні з контрольною групою, дещо по-різному виглядають особливості показників креативності. За результатами теста, порівняно більш високий рівень креативності за деякими показниками в групах студентів, ніж в контрольній групі. Так, високий рівень показника "швидкість" (61% та 70% – у студентів та 56% – а контрольній групі) суттєво відрізняється від низького рівня показнику (16% та 11% – у студентів та 15% – в контрольній групі). Водночас, дещо інший вигляд має ситуація за рівнями показників "гнучкість", "оригінальність", "розробленість", де спостерігається більша представленість низького рівня показника креативності. Причому означена тенденція відзначається практично по всіх групах досліджуваних.

В цілому, особливостями креативності у досліджуваних студентів та працюючих практичних психологів є досить висока розвинутість окремих або парціальних її показників (наприклад, швидкість), при неповноті та недостатньо високому рівні прояву інших показників (гнучкість, оригінальність та розробленість).

Узагальнюючий аналіз представленості рівнів і динаміки професійного розвитку мислення досліджуваних за результатами вирішення фахових завдань,

з результатами за тестом креативності П.Торранса показав, що у досліджуваних з високим рівнем показників креативності спостерігається і високий рівень продуктивності й професійного розвитку мислення. Високі рівні показників креативності тісно пов'язані з підвищенням рівня професійного розвитку мислення та його саморегуляції, а саме, виступають ознакою переходу досліджуваного на різні рівні творчо-актуалізаційної стадії професійного розвитку [6].

Досить неоднозначними виглядають результати визначення творчого потенціалу в різних групах досліджуваних студентів, наприклад, середні - в одній групі, або ж низькі показники в іншій групі, у порівнянні, скажімо, із показниками креативності в контрольній групі.

За тестом творчого потенціалу особистості, виявилося, що у досліджуваних – майбутніх психологів-практиків (як і у представників контрольної групи) має місце середній та низький рівень творчого потенціалу. При цьому потрібно відзначити, що спостерігається суттєва відмінність рівня творчого потенціалу в різних групах студентів: в групі студентів V курсу рівень творчого потенціалу вище на 6 % у порівнянні з групою студентів III курсу; рівень творчого потенціалу студентів останнього курсу на 2 % вищий, ніж у контрольній групі.

Отримані нами результати, узагальнюючий та кореляційний їх аналіз у контексті оцінки рівня продуктивності професійного мислення та його саморегуляції (за результативними показниками) дозволили виявити пряму залежність рівня продуктивності професійного мислення від рівня творчого потенціалу особистості та окремих (парціальних) показників креативності (К= 0,57, за рівнем значущості за критерієм Стьюдента p = 0,05).

Таким чином, дійсно існує пряма залежність між рівнем продуктивності й ґенези професійного мислення та рівнем творчого потенціалу особистості. Однак, наші результати показали, що ця залежність не є визначальною. Виявилося, що креативність як один із системних показників творчого мислення, може бути як продуктивною, так і непродуктивною. Тобто сама по собі креативність не означає обов'язково продуктивність професійного мислення. Крім того, визначилося, що надто висока креативність може навіть знижувати процеси професійного мислення та його саморегуляції за рахунок зосередженості на розробленості та деталізованості рішень, пошуку тільки оригінальних цілей, що ставляться або ж альтернатив рішень, що приймаються. Виявлено, що ці студенти, які мають середній рівень креативності практично за усіма показниками, відзначаються значно більш високими характеристиками продуктивності професійного мислення та його саморегуляції, при тому що стадія та рівень професійного розвитку зростають.

Достатньо неоднозначними виглядають результати аналізу продуктивності за окремими (парціальними) або ж за інтегративними (комплексними) показниками креативності. Найвища продуктивність має місце в умовах інтегральної креативності. В той же час продуктивність професійного мислення в умовах високого рівня розвитку окремих показників креативності визначається досить високою варіативністю.

Різноманітність показників креативності за тестом П.Торранса та їх порівняння з тестом творчого потенціалу, показали, що зміст показників

креативності не завжди може бути аналогічним за різними тестовими методиками.

Досить цікавим, на наш погляд, видається проведення порівняльного якісного та кореляційного аналізу з результатами тестів інтелекту у досліджуваних групах, зокрема за тестом Р.Амтхауера.

Ми не ставили собі за мету досліджувати вплив особливостей інтелекту та інтелектуального потенціалу особистості на рівень професійного розвитку та продуктивності професійного мислення майбутнього психолога-практика. Але достовірне дослідження саме дивергентного мислення або креативності неможливо без порівняння з можливостями та потенціалом конвергентного мислення, яке відносять до рівня IQ. При цьому ми вважали за необхідне подивитися, перш за все, на якому саме інтелектуальному фоні представлений рівень креативного потенціалу досліджуваних, та визначити, чи впливає він на рівень інтелекту майбутнього фахівця.

Не викликає сумнівів, що інтелект і його рівень займають суттєве місце в такій проблемно насиченій та складній професійній діяльності як діяльність психолога-практика. Безсумнівним є і те, що рівень інтелектуального розвитку студента обумовлює глобальну здатність особистості доцільно діяти, розумно мислити та ефективно реагувати на оточення і рівень його складності. Однак дослідження, які визначали б особливості інтелекту психолога-практика та його впливу на професійне мислення та його саморегуляцію в процесі вирішення фахових завдань, практично відсутні.

Деякі автори вважають, що єдиного та загальноприйнятого визначення інтелекту не існує і до сьогоднішнього часу [6]. При цьому, узагальнюючи основні тенденції щодо визначення інтелекту в психологічній літературі, можливо відзначити такі: інтелект – це узагальнена здатність до навчання; інтелект – це здатність до абстрактного мислення; інтелект – це те, що забезпечує ефективність до адаптації, поведінки у складному середовищі, тобто здатність до адаптації; інтелект – це те, що вимірюється тестами інтелекту.

За тест, що дозволяє в комплексі вимірювати інтелект і інтелектуальні здібності, нами був обраний тест Р.Амтхауера, який був запропонований автором ще у 1953 році, і з того часу являється одним з найпоширеніших тестів вимірювання рівня й структури інтелекту для різних вікових груп. Тест Р. Амтхауера був визначально орієнтований розробником на використання для цілей консультування та профвідбору, і тому, на наш погляд, якнайкраще підходить для цілей нашого дослідження. Необхідно відзначити, що інтелект розумівся автором тесту як структурована цілісність психічних здібностей, що має прояв в різних формах діяльності, за рахунок яких людина стає здатною діяти як активний суб’єкт в оточуючому середовищі [9].

За допомогою тесту визначаються такі складники інтелекту: вербальний інтелект (найбільш важливі – індуктивне мислення, абстрактне мислення, комбінативне мислення, формування суджень); математичний інтелект; просторові уявлення; здатність зосередження уваги і збереження в пам’яті засвоєного матеріалу. Для виявлення вищевказаних аспектів інтелекту були утворені дев’ять субтестів: на загальну освіченість; на визначення загальних рис; на встановлення подібності, аналогій; на класифікацію (двом поняттям необхідно знайти загальну категорію); на підрахунок; на знаходження числових

закономірностей; на змогу мисленнєво оперувати зображеннями фігур; завдання з кубиками; на здатність зосереджувати увагу та зберегти в пам'яті засвоєне.

Кореляційний аналіз загальних результатів тесту інтелекту та результатів рівня креативності у досліджуваних студентів показав незначну позитивну кореляцію (К = 0,018 при рівні значущості за критерієм Стьюдента р = 0,05), яка не поширює та не поглиблює наших уявлень щодо взаємозв'язку й "інтелектуального" походження креативності як чинника продуктивності та рівня професійного розвитку мислення студента. При цьому, психологічний аналіз продуктивності та рівня розвитку професійного мислення з окремими показниками креативності за тестом П. Торранса, суттєво помітний (це стосується насамперед показників гнучкості та побіжності).

Порівняння отриманих результатів із стандартизованими шкалами, дозволяє відзначити, що загальна картина результатів за тестом Р.Амтхауера вказує на те, що, по-перше, показники інтелекту в цілому досить високі загалом по всіх групах, а, по-друге, що вони практично ідентичні (з незначною розбіжністю) з показниками інтелекту у контрольній групі. Більш того, спостерігається підвищення рівня інтелекту в досліджуваній групі студентів V-го курсу у порівнянні з групою студентів III-го курсу, що може вказувати і на відмінності групи, і на зростання рівня інтелектуального розвитку у процесі навчання.

Таким чином, креативність виступає суттєвим чинником професійного розвитку та продуктивності професійного мислення, однак цей феномен знаходиться не у прямій залежності від інтелектуального фону та інтелектуальних передумов розвитку особистості, а, в більшій мірі – як конституювальне утворення на межі особистісної та мисленнєвої сфери, що може, в залежності від особливостей взаємовпливу і взаємозв'язків із іншими чинниками, сприяти продуктивності вирішення фахових завдань та професійному розвитку мислення студентів.

Висновки. Таким чином, креативність визначається нами не стільки як дивергентне мислення, скільки як базова та інтегральна характеристика творчого потенціалу особистості, а також як специфічне конституювальне утворення на межі особистісної та інтелектуальної сфери суб'єкта, що суттєво впливає на продуктивність й рівень професійного розвитку професійного мислення майбутніх психологів. Конвергентне мислення (IQ) або традиційно визначальний рівень розвитку інтелекту порівняно в меншій мірі виступає чинником продуктивності та рівня розвитку професійного мислення майбутніх психологів-практиків, а крім того, корелює (але не в значній мірі) з рівнем креативності та рівнем творчого потенціалу особистості. Показники продуктивності професійного мислення при вирішенні фахових завдань потребують використання спеціальних тестових процедур вимірювання не стільки розвитку інтелекту взагалі, скільки розвитку практичного інтелекту або ж рівня розвитку специфічно-інтелектуальних професійно-важливих практичних умінь і навичок вирішення фахових завдань психологічної практики.

Література.

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии /Альфред Адлер – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002 –214 с.

2. Бондар Н. Є. Формування особистісної репрезентації життєвого шляху в юнацькому віці: Дис. …канд.психол.наук: 19.00.07. – К., 1998. – 207 с.
3. Вовк М.В. Психологічні особливості юнацького віку та форми прояву переживань критичних ситуацій у студентський період розвитку // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. Наукових праць. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. - № 17(41). – Част. І. – С. 151 – 155.
4. Вовк М.В. Переживання критичних ситуацій в юнацькому віці як форма соціалізації і ресоціалізації особистості // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т. ІХ. - Част. 1. - К.: Міленіум, 2007.- С. 81 – 86.
5. Сапогова Е.Е. Профессиональная ментальность психолога: постановка проблемы / Е.Е. Сапогова // Развивающаяся психология-основа гуманизации образования. – М. : Российское психологическое общество, 1998. – С. 206-207.
6. Guiford J. P. The nature of human intelligence. - New-York: Mc-Gaw Hill, 1967. - 156 p.
7. Пов'якель Н.І. Психоконсультативний запит: механізми утворення та передумови становлення професійного змісту / Н.І. Пов'якель // Практична психологія в контексті культур: Збірник наукових праць / Відп. ред. З.Г.Кісарчук. – К. : Ніка-Центр, 1998. – С.109-118.
8. Пов'якель Н.І. Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи: монографія / Н.І. Пов'якель. – [вид. 2, випр. і доп.]. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – 298 с.
9. Дружинин В.Н. Экспериментальное исследование формирующего влияния среды на креативность / В.Н. Дружинин, Н.В. Хазратова // Психологический журнал, 1994. – Т.15. – № 4. – С. 83-93.
10. Моляко В.А. Психология творческой деятельности / В.А. Моляко. – К. : Знание, 1978. – 47 с.

УДК 159.9

Заболотна В.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка факультет психології, кандидат філософських наук, викладач

ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ДОВІРИ В КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ В БІЗНЕС ОРГАНІЗАЦІЯХ

В статті розглядається сучасний стан дослідження в соціальних науках такої ціннісної категорії як довіра, який створює можливість не тільки теоретичного, а й практичного посилення ціннісно-орієнтаційних компетенцій співробітників бізнес організацій. Автор аргументовано доводить, що довіра стає критично важливою для успіху в соціальних видах взаємодії, досягнення високої якості відносин, прискорення прийняття правильних стратегічних рішень

Ключові слова: *абстрактні цінності, інструментальні цінності, довіра, компетенції, етика бізнесу*

В статье рассматривается нынешняя ситуация в исследованиях в социальных науках такой ценностной категории как доверие, которая создает возможность не только

теоретического, но и практического усиления ценностно-ориентационных компетенций сотрудников бизнес организаций. Автор аргументированно доказывает, что доверие становится критически важным для успеха в социальных видах взаимодействия, достижениях высокого качества отношений, ускорения принятия правильных стратегических решений

Ключевые слова: *абстрактные ценности, инструментальные ценности, доверие, компетенции, этика бизнеса*

The modern state of research in social sciences of such valued category as trust is examined in the article. The analysis creates possibility of not only theoretical but also practical strengthening of value-directed competencies of employees in business organizations. An author proves, that the trust becomes critically important for the success in the social types of co-operation, in achieving of high quality of interactions, acceleration of acceptance of correct strategic decisions

Keywords: a*bstract values, instrumental values, trust, competencies, business ethics*

Активізація дослідження проблематики довіри в різних соціальних науках створила умови для виникнення междисциплінарних студій, в межах яких даний феномен може бути розглянутий більш повно. Довіра в широкому соціальному контексті почала розглядатись як передумова і основа соціального порядку у працях Ф.Тенніса, Г.Зіммеля, Е.Дюркгейма, М.Вебера. Такий зміст поняття довіри розглядався на фоні зростання економічних трансакцій і взаємозалежностей у відносинах обміну між діючими суб'єктами. Теоретичний поштовх до сучасного комплексного дослідження проблеми довіри пов'язаний із працями А.Селігмена, Ф.Фукуями, Е.Гідденса, Е.Остром, Н.Лумана, С.Касталдо та інш.

Осмислення довіри не тільки як універсальної культурної характеристики, а й як важливої складової частини економічної успішності країни, визначального фактору здійснення економічних реформ та зменшення соціальних витрат призводить до необхідності здійснення на наукових засадах певних організаційних зусиль по розширенню простору соціальної взаємодії на основі довіри.

Метою даної статті є узагальнення і поєднання як внутрішніх, так і зовнішніх чинників побудови людиною відносин довіри та «менеджменту цінностей» на соціально-груповому рівні. Практичною задачею є обґрунтування програми формування ціннісної компетентності організації. Такий аналіз потребує врахування як досвідомої глибинної потреби в довірі, яка досліджується в працях З.Фройда, Е.Фромма, А.Маслоу, Е.Т.Ериксона, К.Роджерса, Ж.Нюттена, Ф.Зімбардо, так і проблематики імплементації цінностей в бізнес-організаціях, які ґрунтовно аналізуються в працях С.Кові, Н.Васильевене. На нашу думку, синтез таких наукових підходів дозволяє більш плідно розробляти плани по корегуванню ціннісно-орієнтаційних компетенцій в організаціях.

Актуальність даної проблематики пов'язана із тим, що в Україні в силу дуже слабкого «соціального капіталу» (Ф.Фукуяма) існує значна потреба та кричуща необхідність цілеспрямованої імплементації цінності довіри на структурно-функціональній основі організаційних процесів, інструментального формування довіри на системному рівні, інституалізації етики.

Феномен довіри створює умови для ефективного функціонування соціально-економічних систем. А.Селігмен вважає, що на сьогодні довіра є атрибутом виключно сучасних суспільств. Довіра постає у різноманітних відносинах, а не є виключно станом внутрішнього світу суб'єкту, дечим особистим, якістю, властивою індивіду. Раніше довіра пов'язувалась з психічним станом людини та

знаходилась в компетенції окремо взятого людського пізнання, про що можна прочитати в Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона [1]. Сьогодні ми говоримо про очікування у різноманітних відносинах довіри, що залежать від конкретної ситуації. В цілому довірчі очікування зосереджені навколо професійної компетентності (рольові очікування), комплексу чеснот, що продукують довіру, передбачуваності соціальних вчинків та ін.. А.Селігмен розглядає довіру в контексті стабілізації очікувань. В ситуації структурно заданих очікувань, що відносяться до рольової поведінки, на думку А.Селігмена, доречніше говорити про упевненість. Упевненість в системі рольових очікувань, на думку вченого, можлива лише за умови довіри на особистісному рівні. Таким чином, носієм певних чеснот в якості центрального фокусу уявлень про довіру є все ж таки індивідуальність.

З сучасним визнанням феномену довіри фундаментом сучасних структур та усвідомлення зростання впливу довіри на ефективність соціально-економічної діяльності та конкурентоспроможності спільнот, проблематика довіри стає предметом зацікавленості серед представників соціальних наук. Дослідження економістів, що довели безпосередній зв'язок між успішністю економічних систем та високим рівнем культури довіри, демонструють, що довіра є нормою, а її недолік – патологією [1].

Відсутність абстрактних цінностей (довіри), на думку багатьох теоретиків та практиків, зокрема Ф.Фукуями, змушує всі форми економічної діяльності потерпати від об'єктивного зниження ефективності, в той час як у суспільствах, де загальний рівень довіри високий, потенціал досягнення піку ефективності не обмежений. Однією з причин згубного впливу відсутності довіри в сучасному світі є входження в глобальну економіку інтелектуального працівника. Т.Фрідман зазначає, що нова, за його визначенням «пласка», полога економіка обертається навколо партнерств і відносин, що суттєво залежать від довіри: «Ось чому я повторюю знов: уміння створювати, вирощувати, розповсюджувати і відновлювати довіру з усіма зацікавленими сторонами – споживачами, бізнес-партнерами, інвесторами і співробітниками – ключова компетенція лідерів в глобальній економіці» [2, с.59]. Діяльність в цьому напрямі, насамперед, вимагає подолання міфу, що збільшення довіри знаходиться поза межами наших можливостей.

При дослідженні цієї проблеми неможливо уникнути аналізу джерел довіри у глибинах внутрішнього світу людини, що потребує переосмислення таких напрацювань в психоаналізі та гуманістичній психології. Так, Е. Фромм вважав, що найбільш глибока потреба людини – це потреба звільнитись з полону самотності: «Людина будь-якої доби і будь-якої культури стикається з одним і тим же питанням: як подолати самотність, як досягнути єднання, як вийти за межі свого окремого життя і оволодіти возз'єднанням» [3, с.115]. Немовля відчуває себе невіддільним від матері і доки мати з ним, він долає тривогу самотності. По мірі відокремленості та індивідуалізації лише фізичної присутності матері не вистачає і єднання досягається за рахунок інших механізмів культури. Психологічні джерела онтологічної безпеки зосереджені в базисних механізмах контролю тривоги. Формування почуття довіри до інших виступає основним елементом системи безпеки, від першопочаткової довіри до батьків до оволодіння взаємністю у довірі (ввічливість, делікатність і т. ін.).

Передбачуваність більшості подій повсякденного життя, яка порушується лише в критичних ситуаціях, підживлює довіру, створює подальший рух до більш складних форм єднання з іншими. А. Маслоу з цього приводу зазначав, що: «Відсутність задоволення базових потреб в безпеці і захисту, в приналежності, в любові, повазі, самооцінці, ідентичності, а також потреба в самоактуалізації призводить до нездоров'я і дефіцитарних хвороб. Разом взяті вони можуть бути названі неврозами і психозами» [4, с.30-31]. Найвищими, на його думку, є буттєві цінності, граничність яких полягає в тому, що вони не можуть бути зведені до будь-яких інших, є метапотребами (істина, добро, краса, цільність, досконалість, справедливість та ін.). Утрата цих ціннісних орієнтирів призводить до патологічних станів, які він називає метапатологіями – хворобами душі: «Така хвороба досягає, наприклад, людину, змушену весь час жити серед брехунів, і нікому не довіряти» [4, с. 51].

Зріла, рефлексивна форма контролю за поведінкою складається набагато пізніше. Власне про практичну свідомість на основі протоморальнісних суджень ми говоримо, починаючи зі старшого дошкільного віку. Весь період до настання цього віку і все подальше життя суттєво ґрунтується на неусвідомлюваних джерелах пізнання і мотивації в повсякденному житті. На відміну від трьох структурних компонентів, виділених в людській психіці З. Фройдом, в стратифікаційній моделі психіки, також здійснений трьохчленний поділ психічного життя, який в більшій мірі, на нашу думку, відповідає дослідженню формування як свідомих, так і неусвідомлюваних джерел довіри. Це – «базисна система безпеки», «практична свідомість» і «дискурсивна свідомість». Практична свідомість відноситься до рефлексивного контролю за своєю поведінкою, дискурсивна свідомість пов'язана зі здібністю артикулювати або виражати все, що відбувається, за допомогою слів. Е. Гідденс наголошує на необхідності: «…розрізняти свідомість як почуттєве сприйняття (перший і самий загальний смисл «свідомості»), пам'ять як конституювання свідомості в часі і пригадування як спосіб повторення минулих досвідів у фокусі неперервної цілісності людської діяльності. Якщо пам'ять співвідноситься з властивою людині владою над часом, то дискурсивна і практична свідомість стосується психологічних механізмів пригадування, яке використовується в контекстах діяльності» [5, с.98]. Практична свідомість актуалізує пригадування в процесі дій, не вербалізуючи це «знання», а дискурсивна свідомість пов'язана з тими формами пригадування, які можна виразити вербально. Довіра як складова частина базисної системи безпеки пов'язана з досвідом за межами дискурсивної свідомості. Цим, очевидно, можна пояснити сильну емоційну реакцію, яку викликає втрата довіри, що провокується негативними соціальними взаємодіями. Вона дуже часто виходить за межі раціонального розуміння конкретної ситуації і включає неусвідомлювані пригадування, до яких зазвичай відсутній доступ: «…внаслідок того, що рефлексивний контроль і особливо дискурсивна свідомість створюють свого роду негативний бар'єр, що чинить опір їх безпосередньому виходу» [5, с.99].

Таким чином, довіра як характерна риса особистісного ставлення до світу відповідає впевненості в поверненні значимого об'єкту, ліквідує симптом «закинутості», «покинутості», укріплюється наявністю взаємності, надійності, яка пов'язана з узагальненим розповсюдженням довіри до інших.

Важливим для розуміння всієї складності функціонування довіри є виділення Е. Т. Еріксоном стадій розвитку особистості від віку немовляти до зрілості на основі клінічних і культурологічних досліджень. Ці три послідовних стадії, ядерних, за його висловом, конфліктів, є важливим соціальним досягненням. Перший конфлікт – це «базисна довіра» проти «базисної недовіри». Еріксон пише: «Передбачуваність, безперервність і тотожність забезпечують "першопочаткове почуття его-ідентичності", яке залежить … від "розуміння" того, що існує внутрішня популяція збережених в пам'яті і передбачуваних відчуттів і образів, які міцно ув'язані з зовнішньою популяцією знайомих і передбачуваних речей і людей» [6, с.247]. Значний заряд недовіри закладається в тих соціальних практиках, які залишають дитину без всіх зовнішніх факторів, що сприяють «базовій довірі» (відлучення від матері при народженні, яслі лагерного типу і такі ж дитбудинки, які були широко розповсюджені в Радянському Союзі, та ще й досі існують). Конфлікт довіри проти недовіри вирішується не оптимально для подальшого життя, коли напруга знімається механізмами проекції і інтроекції. Згідно позиції З. Фройда, інтроекція є приписування собі бажаної доброчинності і внутрішньої переконаності в володінні нею, а проекція – приписування іншим свого внутрішнього зла.

На нашу думку, рух суспільних наук у напрямі дослідження якості спілкування, від якої суттєво залежить його гуманістична наповненість, достатньо активно відбувається останні 50 років. Від цих процесів залежить формування довіри якісно нового типу, яка не буде протистояти всім її попереднім формам, а буде сприяти їх взаємодоповненню і синтезу. Такими є напрацювання в гуманістичній психології і психотерапії, в яких формування довіри стало обов'язковим елементом відносин між психологом і пацієнтом. Поширення цього досвіду на якість спілкування загалом здійснено в працях К. Роджерса. У пошуку методів покращення людських взаємовідносин К. Роджерс на основі своєї клієнт-центрованої терапії створює концепцію конгруентності, яка орієнтована на глибинні закономірності, що лежать в основі взаємовідносин, які обумовлюють або розвиток, збагачення, відкритість і зростання обох учасників, або блокування психологічного розвитку і посилення захисних механізмів обох сторін. Це власне намагання відновлювати ту цілісність між переживанням, свідомістю і спілкуванням, яка властива немовляті у його безпосередньому ставленні до світу. Неконгруентність – це розрив між цими складовими: «Якщо вона є між переживанням і свідомістю, то зазвичай говорять про захисні механізми, або заперечення в свідомості. Коли неконгруентність має місце між свідомістю і комунікацією, то ми розцінюємо це як фальшивість і хибу» [7, с.958]. Загальний закон полягає в наступному: «Чим вища конгруентність переживання, свідомості і комунікації з боку людини, тим більше в наступних відносинах буде присутнім: прагнення до взаємної комунікації, що характеризується збільшенням конгруентності; прагнення до точного взаємного розуміння повідомлень; покращення психологічної адаптації і функціонування обох сторін; взаємного задоволення відносинами» [7, с.963]. Щирість і довіра є, очевидно, необхідними складовими таких взаємовідносин, які суттєво сприяють якості співробітництва. В реальних відносинах вірогідність загрози і відторгнення стримує людей від такої відкритості, адже насправді тут існують певні ризики, страх перед якими веде до «спілкування–роз'єднання».

Об’єктивним фактором, що суттєво скорочує простір довіри, є відсутність у людини такої психологічно-темпоральної характеристики як «реалістична часова перспектива майбутнього» (Ж. Нюттен [8]). Він довів, що психологічно здоровіше жити в сучасному, яке включає в себе і минуле, і майбутнє: сучасне, яке людина переживає як таке, що виростає з минулого і одночасно спрямовано в майбутнє. Для фіксації такої інтеграції минулого, сучасного і майбутнього в психологічному життєвому просторі Ж. Нюттен послуговується поняттям «часова перспектива». В дійсності існують значні індивідуальні особливості часової перспективи, як у вигляді надмірного занурення у минуле, так і у формі відання переваги майбутньому.

У дослідженнях Ф. Зімбардо акцентується увага на тому, що збалансована перспектива майбутнього, компетентність в питаннях часу є необхідним компонентом особистості, що самореалізується. Серед людей, яких він досліджував, ті, які були задоволені своїм минулим, сучасним і своїми шансами в майбутньому, мали значно більшу кількість позитивних особистісних характеристик. Він переформулює золоте правило моральності в наступному вигляді «Використовуйте свій час так, як Ви би хотіли, щоб інші люди використовували свій». Правильне використання часу стає ключовим для побудови взаємовідносин на основі цього правила, яке корелюється з наступним побажанням Далай-лами: «Якщо Ви можете, допомагайте іншим людям, якщо не можете, як мінімум, не перешкоджайте їм» [9, с.314]. У чисельних експериментах доведено, що тиск часу суттєво зменшує вірогідність альтруїстичного вчинку, тому уміння не гаяти час, організовувати його стає моральною чеснотою. Також С.Касталдо при порівнянні наявних визначень довіри: організаційних, стратегічно-управлінських, маркетингових, психологічних та соціологічних дослідженнях зазначає, що переважна кількість дефініцій довіри демонструє її вирішальний компонент – орієнтацію на конструювання майбутнього, тобто довіра містить «тінь майбутнього», вказівку на дії, які ще тільки мають відбутися [10].

За останні тридцять років намітились тенденції до включення традиційно шанованих моральнісних взаємовідносин між людьми до пріоритетів соціального функціонування різної масштабності. При цьому дискурсивні практики з приводу цінностей виявили свою неспроможність посилювати їх впливовість. До таких чеснот, які неможливо відновлювати управлінськими чи пропагандистськими зусиллями, відноситься, насамперед, довіра. Людина як істота соціальна не комфортно почуває себе в умовах ізоляції і прагне до підтримки і визнання оточуючими. В емпіричних, соціально-психологічних дослідженнях, починаючи з Е. Мейо, доведено, що працівники краще себе почувають в колективістських організаціях, ніж в індивідуалістичних. З цього приводу Ф. Фукуяма зазначає, що: «…навіть якби підприємства і заводи з низьким і високим рівнем довіри давали рівну кількість продукції, останні все одно розглядались би як такі, яким віддавалась би більша перевага при виборі місця роботи уже з чисто людської точки зору» [11, с.578]. Проте довіра і солідарність не виникають автоматично, із зменшенням регулюючих впливів держави, що досить часто невиправдано очікують в Україні. Адже «здібність до соціальної взаємодії залежить від уже наявних навичок, заданих традицій і норм, які самі, в свою чергу, багато в чому структурують ринок» [11, с.579]. Коли тоталітарна держава руйнується, осередком цінностей, або псевдоцінностей стає сім‘я, етнічна група або злочинні

об‘єднання. Сприяння відновленню довіри, як на економічному, так і політичному рівні повинно бути зосередженим на розширенні автономії соціальних інститутів «середньої ланки». Про це свідчить досвід таких країн як Японія і Німечина. Ці країни показують достатньо високий рівень довіри, в силу того, що в них існувала децентралізована політична система більшу частину їх доіндустріального минулого.

Ф. Фукуяма зазначає, що широко розповсюджена недовіра в суспільстві обкладає всі форми економічної діяльності своєрідним «податком», який суспільства з високою довірою не платять. Кожній формі спільного життя відповідає свій тип організації господарчої діяльності: сімейний бізнес, корпорація з професійною системою управління і підприємство, що знаходиться або у власності держави, або нею фінансується. У культурах, в яких базовою формою є сім‘я, з великими труднощами створюються великі і стійкі економічні структури, тому вони вимагають сприяння держави. Теорії, що вважали сім‘ю несумісною із сучасним економічним життям, не були підтверджені наступним економічним розвитком в різних країнах і сімейність (приклад сучасного Китаю) не є ані бар‘єром для індустріалізації, ані для швидкого економічного росту. Довіра тільки по відношенню до членів сім‘ї пояснює, чому китайський бізнес так складно переходить до професійного управління. Конфуціанство великою мірою обумовлює характер соціальних відносин в Китаї протягом останніх двох з половиною тисячоліть. Негативні оцінки економічного впливу конфуціанства, що висловлювались у першій половині ХХ ст., не виправдались, а недоліки організації економічного життя сімейного типу виявились не настільки суттєвими в процесі економічного розвитку Китаю.

Окрім макросоціальних глухих кутів, що перешкоджають збереженню і відновленню довіри, важливі напрацювання з приводу залучення духовно-етичної складової в діяльність бізнес-організацій здійснені в сучасній теорії і практиці менеджменту. Особливе місце в цьому ряду займає книга Стівена Кові-молодшого «Швидкість довіри: те, що міняє все», в якій довіра розглядається широкопланово і не тільки як суто етичний фактор. На думку авторів, відсутність довіри уповільнює все – будь-які рішення, комунікації і відносини, а високий її рівень забезпечує стійку якість всіх відносин, включаючи відносини в сім‘ї, між різними виробничими підрозділами, відносинами між постачальниками і споживачами та проявляє себе в роботі команд, якості співробітництва, в делегуванні повноважень і т.д. Всепроникність довіри, яку постулюють автори, та сучасне зниження її рівня ставлять практичне завдання досягти уміння «створювати, розповсюджувати, проявляти та відновлювати довіру» як «ключову компетенцію лідера в новій глобальній економіці» [12, с.18].

Сучасна широкомасштабна криза довіри на всіх рівнях – суспільному, інституційному, організаційному, у відношеннях між людьми і на особистісному рівні здійснює постійний вплив на якість життя, породжує психологічний дискомфорт. Водночас, П.Ебурдін (автор книги «Мегатренди 2010», [12, с.35]) зазначає, що такі абстрактні цінності, як довіра і чесність, безпосередньо перетворюються в доходи, прибутки і процвітання. Варто зазначити, що на управлінському рівні це потребує окремих пояснень, тому що цінності не можна «оцифрувати» і лінія прямої видимісті між цінностями та ефективністю бізнесу не прослідковується. Спробуємо її показати. Сучасний конкурентний ринок

необхідною умовою успіху будь-якого бізнесу визнає наявність місії організації, як того стрижня, навколо якого обертається її діяльність і відповідно до якого вона звіряє всі свої стратегічні плани. Підґрунтям побудови місії організації є ті цінності, які направляють її діяльність, які корегують її рішення. Цінності організації мають бути конгруентними, з одного боку, із цінностями співробітників, а з іншого – із цінностями клієнтів, споживачів. Цінності тих, на кого спрямований той чи інший бізнес залежать від рівня «розвитку мислення» (за теорією емерджентних циклічних рівнів існування (The Emergent Cyclical Levels of Existence Theory), ECLET, К.У.Грейвзом), тому побудова довіри між бізнесом та його клієнтами у великому ступені залежить від відповідності комунікаційних та біхевіоральних паттернів організації цінностям саме цієї соціальної групи. Керуючи бізнесом, управлінець має досягати максимальної відповідності цінностей, які підтримують співробітники із цінностями бізнесу та тих задач, реалізація яких покладається на цих співробітників. Якщо основними інструментальними цінностями співробітників є власний розвиток, реалізація потенціалу, інноватівність, досягнення, не можна очікувати від них великих показників у відділі продажів, де найбільш адекватним буде світосприйняття, орієнтоване на успіх, який можна виміряти матеріально, а цінностями є досягнення сили, влади, слави. Відповідно партнер, який сприймає світ як глобальний осередок, в якому є безліч можливостей, не відчує довіри до партнера із «дефіцитарного світу», де хто сильніший, той і правий. Вони просто розмовляють на різних мовах і їх аргументи, поведінка, пропозиції не зрозумілі іншій стороні.

Визначивши цінності, які є відповідними і сектору бізнесу, і клієнтській групі маємо реальний інструмент для відбору персоналу, реалізація задач бізнесу, для якого не буде викликати когнітивного дисонансу та фрустраційних реакцій. Більш того, оскільки «розвиток мислення» процес неуникненний і постійний, менеджмент має дієвий інструмент для ціннісно-орієнтаційного розвитку професійно компетентного персоналу. Для цього бажані цінності транслюються в ціннісно-орієнтаційні компетенції, після чого відбувається їх декомпозиція в поведінкові паттерни – критерії наявності чи відсутності компетенції. Наприклад, термінальна для бізнесу цінність – професіоналізм та ефективність співробітників, інструментально підтримується здібностями та результатами. Здібності є нашими можливостями, які підтримують до нас довіру. Це наші таланти, знання, уміння, атитюди – інструменти досягнення результатів. Результативність пов’язана із спроможністю доводити справи до кінця, що формує позитивну репутацію. Однією з континуумних шкал для виміру результативності є оцінка того на якому з полюсів (чи до якого ближче) знаходиться співробітник – зосередження зусиль на тому, щоб робити те, що сказали чи фокусування зусиль на досягненні результатів, а не на виконанні дій. Розробка шкал поведінкових паттернів відповідної компетенції, яка конгруентна бажаній цінності дає можливість не лише побачити відповідність співробітника посаді, обраній сфері діяльності, а й розробити план індивідуального розвитку для інтерналізації бажаних цінностей. Звичайно, що такий розвиток має підкріплюватись системою мотиваційних заходів.

Висновки. Сучасний світ, із раптовими змінами, більш прозорої, глобальної реальності, відкриттям нових можливостей, одночасним існуванням людей із

різним рівнем розвитку світоглядного мислення все більше потерпає від аномії, ціннісної дезорієнтації, світоглядної фрустрації. Саме тому довіра стає більш критичною для успіху, високої якості відносин, прискорення прийняття правильних стратегічних рішень. Довіра як базова потреба індивідуально-психологічного рівня складає фундамент соціально-функціонального виміру довіри. Водночас, системно-організаційний рівень довіри ґрунтується на соціально-рольовій діяльності, в якій довіра створюється процедурними механізмами менеджменту цінностей. З метою підвищення рівня довіри важливо інтенсифікувати процеси інструментального розвитку ціннісно-орієнтаційної компетенції людей в організаціях, створювати моделі бажаних компетенцій, послідовного формування таких факторів і процедур, які здатні інтерналізувати відповідні інструментальні цінності, які, в свою чергу, здатні детермінувати етичні рішення, ефективні дії, соціально відповідні, гідні вчинки. Шляхом управління відповідними процесами та процедурами (зокрема, оцінкою персоналу не лише за показниками результативності, а й за ціннісно-орієнтаційною компетентністю) можна сформувати потрібні фактори для успіху, будувати моделі взаємодії, змінювати поведінку людей, вимірюючи їх потреби та мотивуючи їх на дії, які відповідні належному (бажаним цінностям).

Дослідження феномену довіри важливе не лише з точки зору концептуалізації або на що акцентують увагу економісти, соціологи, соціальні психологи, але й задля формування моделей для аналізу процесів формування довіри в конкретних ситуаціях, специфічних умовах, певних інституціональних контекстах і розроблення інструментів оцінки та імплементації тих ціннісно-орієнтаційних компетенцій, які створюватимуть довіру між індивідами, групами та інституціями. Можливості гуманітарних наук в цьому контексті ще не достатньо досліджені, як і інструментарій спрямований на підтримку, відновлення, імплементацію ще потрібно розробляти, але актуальність цієї проблематики вже не заперечна.

Література

1. Селигмен А. Проблема доверия. / Селигмен Адам– М., Изд–во:Идея–Пресс, 2002г., 256 стр.
2. Фридман Т. Плоский мир. Краткая история XXI века. / Фридман Томас, переводчик: Максим Колопотин – М.: АСТ, 2006. – 608с. ISBN 5-17-035683-8
3. Фромм Э. Душа человека. / Фромм Эрих – М., 1992. – С. 115.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. / Маслоу Абрахам – М., 1999. – С. 30–31.
5. Гидденс Э. Устроение общества. Очерк теории структурации. / Гидденс Энтони, 2-е изд. — М.: Академический Проект, 2005. — 528 с.— («Концепции»). ISBN 5-8291-0629-9
6. Эриксон Э. Г. Детство и общество. / Эриксон Эрик – СПБ., 1996. – С. 247.
7. Роджерс К. Искусство консультирования и терапии. / Роджер Карл – М., 2002. – С. 958.
8. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего. / Нюттен Жозеф – М., 2004.
9. Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь. – СПб., 2010. – С. 314.
10. Castaldo S. Trust in Market Relationships / Sandro Castaldo. – Edward Elgar, Cheltenham, K,2007. – 304 p.;
11. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фукуяма Френсис – М., ООО «Издательство АСТ 2004.– С. 578. ISBN 5-17-024084-8
12. Кови С., мл. Скорость доверия: То что меняет всё. / Кови Стивен младший – М., 2010. –С. 424. ISBN 978-5-9614-1040-2
13. Sztompka P. Trust: a sociological theory. – Cambridge, 1999.

14. Ostrom E. A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action // American Political Science Review. – 1998. – Vol. 92. – N. 1. – P. 1 – 22.

УДК: 159.9.078

Леонова І.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології , здобувач

АНАЛІЗ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ ПІДЛІТКІВ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТ

У статті проаналізовано результати емпіричного дослідження дитячо-батьківських стосунків школи-інтернат. Виявлено характеристики, які відображають реальну, об'єктивну подвійність батьківської позиції у ставленні до підлітка, та їх зв'язок із суб'єктивним чинником − образом, який створив для себе підліток про це ставлення під впливом усвідомлюваних і неусвідомлюваних чинників

Ключові слова: *батьківське виховання, батьківське ставлення, стиль сімейного виховання, персоніфікація, предметний початок, емоційний фактор прийняття-відкидання, поведінковий фактор контроль, суперечливе виховання, домінуюча та потуральна гіперпротекція, підвищена моральна відповідальність, авторитаризм*

В статье проанализированы результаты эмпирического исследования детско-родительских отношений учащихся школы-интернат. Выявлены характеристики, которые отражают реальную, объективную двойственность родительской позиции в отношении к подростку и их связь с субъективным фактором – образом, который создал для себя подросток об этих отношениях под влиянием осознаваемых и неосознаваемых факторов

Ключевые слова: *родительское воспитание, родительское отношение, стиль семейного воспитания, персонификация, предметное начало, эмоциональный фактор принятие-отвержение, поведенческий фактор контроль, противоречивое воспитание, доминирующая и потворствующая гиперпротекция, повышенная моральная ответственность, авторитаризм*

The paper analyzes the results of an empirical study of child-parent relationship boarding schools and public schools. Identified characteristics that reflect the real objective duality with respect to the position of a parent to a teenager and their relationship to the subjective factor - the way that has created for himself a teenager about the relationship under the influence of conscious and unconscious factors

Keywords: *parental education, parental attitude, style of upbringing, a personification, a substantive start, emotional factor decision-rejection, behavioral control factor, controversial upbringing, dominant and abetting giperprotektsiya, increased moral responsibility, authoritarianism*

Актуальність проблеми. Сімейні відносини як одна з найбільш значущих сфер у функціонуванні суспільства, завжди була в центрі уваги дослідників. Ф. Енгельс, М. Вебер, П.А. Сорокін, К. Маркс, пояснювали сім'ю як соціальну структуру, що є першоосновою суспільства. Сім'я – це інститут соціалізації особистості дитини, саме в сім'ї він отримує свій перший досвід взаємодії із соціумом. Дослідники визнають, що виховна функція є одною з головних її призначень, яка відбивається на формуванні особистісних якостях дитини-підлітка, а порушення дитячо-батьківських стосунків веде до формування різних психологічних проблем і комплексів та порушень у соціалізації [1, 2].

Особливості батьківського виховання являють собою єдність трьох основних компонентів – ставлення до дитини, уявлення про неї та засоби впливу: контроль, заохочення, покарання тощо. Складність дитячо-батьківських стосунків, також знаходить своє відображення в тому, що підліток потребує особливої уваги і пошук адекватних методів виховання, де особливе значення набуває проблема застосування заохочення і покарання по відношенню до підлітка.

Актуальність дослідження підтверджується також тим, що в психологічних дослідженнях сім'ї ключовим значенням є проблема міжособистісних відносин між дітьми та батьками в підлітковому віці, тому що саме в цей період перебудовується і структурується вся система внутрішньо сімейних відносин підлітка та його батьків. Це обумовлено не тільки віковими ознаками, але й тими соціальними процесами та умовами, в яких перебуває підліток.

*Аналіз джерел***.** У працях таких вітчизняних науковців, як М. Алексєєва, Г. Бевз, В. Васютинський, І. Гоян, Л.І. Божович, Л. С. Виготський, Т. Карабін, З. Кісарчук, І.В. Дубровін, О. Лютак, Л. Міщіха, В. Семиченко, М.І. Лісіна, А.Н. Леонтьєв, В.С. Мухіна, Д . Б. Ельконін, Н. Максимова, Г. Карго, С. Ковальов, В. Дружинін, Л.Божович, В. Титаренко та ін., активно приділялась належна увага питанням присвяченим проблемам дитячо-батьківських відносин, де вони підкреслювали, що розвиток особистості зумовлено ставленням до неї з боку батьків.

Сучасні дослідники, Ковальова С.В., С. Броді, О. Шарган, В. Століна, Л. Шіпіціної, О. Бодальова, Е.Г. Ейдеміллера, О. Захарова, Г. Варга, А.Я. Лічко, О. Насонової, А. І. Захаров, М. Боришевського, В. Гарбузова, Т. Говоруна, А. Співаковскої, І. Добрякова та ін.., в своїх роботах переконливо представляють залежність психічного розвитку та формування особистості дитини від батьківського ставлення до неї, стилю виховання, батьківської позицій, стратегій і стилів сімейної комунікації взаємодій.

Вітчизняними та зарубіжними науковцями активно приділялась увага питанням відносно стилю відношення до дитини, вважаючи одним з головних факторів, особистісні властивості батьків, які впливають на їх вибір (Адлер А., Варга А.Я., Захаров А. І, Навайтіс Г.А., Ейдеміллер Е.Г., Юстицкис В. та інші).

Значна кількість вчених в зарубіжній психології стверджували, що особливо велике значення для розвитку дитини має характер взаємин з матір'ю (Дж. Боули, Е. Еріксон, Д. Віннікот, І. Валітова, Е.С. Шефер і Р.К. Белл).

Дослідники М.І. Буянов, Л.А. Регуш, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, М.Ю Кондратьєв, Н.В. Владимирова, Х. Спаньярд, В.Н. Ослон, показали стан і психічні розлади, що виникають у дитини, що живе в неблагополучній сім'ї, а також учня у школі-інтернат.

Представники психоаналітичного підходу (Е. Берн, Ф. Дольто, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Бютнер та інші), гештальтпсихології (В. Келер, К. Левін, К. Коффка і т.д.), гуманістичного спрямування (Т. Гордон, В. Сатір, К. Роджерс, А. Фромм, А. Адлер та ін) і бихевиорального підходу (А. Бандура, Р. Сірс, Б. Скінер) приділяли увагу проблемам взаємовідносин батьків і дітей.

***Мета статті*:** аналіз дитячо-батьківських стосунків підлітків школи-інтернат, а також представлення підлітків про методи виховання, які застосовують їхні батьки.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося нами в загальноосвітній школі-інтернат № 23 для дітей малозабезпечених та інших пільгових категорій (м. Київ). До основної групи увійшли батьки (45 осіб) і підлітки школи-інтернат (125 осіб). Така кількість батьків в нашому дослідженні пояснюється великою зайнятістю їх на роботі, від'їздом у відрядження, а також відмовою деяких з них брати участь у дослідженні, пояснюючи свою позицію небажанням обговорювати сімейні питання.

Дослідження дитячо-батьківських стосунків включало два блоки: дослідження батьківського ставлення до підлітків та його особливості, в якому використовувалися наступні методики: батьківське ставлення Г. Варга, В. Століна, «аналіз сімейних взаємин» АСВ, «Типи виховання дітей», PARI «Сімейне життя очима матері» Е. Шеффер і Р. Белла. Ставлення підлітків до батьків ми досліджували за допомогою опитувальника ADOR (підлітки про батьків) [3].

Наше дослідництво батьківського ставлення ґрунтується на двох протилежних полюсах: персоніфікація (прагнення до злитості) і уречевлення (прагнення до індивідуалізації); на двох засадах: особистісному, в якому підліток виступає як самоцінна і цілісна особистість, і предметному, коли підліток стає об'єктом виховання, оцінки, управління, а вважаючи, що у батьківському ставленні до підлітків вбачається подвійність і поляризація, ми охарактеризували ставлення батьків до підлітків за двома чинниками: емоційним (прийняття-відкидання) і поведінковим (автономія-контроль).

Результати дослідження батьківського ставлення за опитувальником Г. Варга, В. Століна представлені у таблиці 1.

Таблиця 1. - Середні значення показників результатів батьківського ставлення батьків підлітків школи-інтернат

Середні значення показників батьків школи-інтернат				
Прийняття-відкидання	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	«Маленький невдаха»
54,84	39,95	76,86	77,56	74,41

Дані таблиці вказують на те, що середні значення показників «кооперація» та «авторитарна гіперсоціалізація» характеризуються високим рівнем даного батьківського відношення. Середні значення показника «симбіоз» знаходиться у нормі, а показник «маленький невдаха» визначається нижче середнього рівня, а «прийняття-відторгнення» має низький рівень показника.

Виходячи з отриманих результатів ми можемо зробити висновок, що батьківське ставлення до підлітків школи-інтернат ґрунтується на приймаюче-авторитарному типі батьківського виховання, де прийняття підлітка супроводжується з вимогами до соціальних успіхів і досягнень при тотальному контролі в цих галузях. Ці показники вказують на змішаний тип батьківського ставлення, а також на те, що батьки здебільшого сконцентровані на контролюванні поведінки підлітка, вимагаючи від нього беззастережної слухняності, тим самим також пригнічують самостійність і автономність підлітка.

Отримані результати за методикою Г. Варга, В. Століна підтверджує кореляційний зв'язок за Пірсоном, а саме, показник прийняття має прямий кореляційний зв'язок із показником кооперація ($p < 0,643$ $t < 0,001$), який вказує на те, що соціально бажаний образ батьків явно взаємозалежний із емоційним фактором прийняття, показник авторитарна гіперсоціалізація негативно корелює із прийняттям ($p < - 0,465$ $t < 0,005$), та кооперацією ($p < - 0,446$ $t < 0,001$), це вказує на поведінковий фактор контроль та емоційний фактор відкидання. Також є негативний зв'язок між показником кооперація та симбіоз ($p < - 0,475$ $t < 0,005$), який вказує на міжособистісну дистанцію в спілкуванні між батьками та підлітками.

Далі ми представимо результати, отримані за опитувальником «Типи виховання дітей» у таблиці 2.

Таблиця 2. - Середні значення показників типів виховання дітей батьками підлітків школи-інтернат

Шкали «Типи виховання дітей»	Середні показники батьків підлітків школи-інтернат
Кумир сім'ї	1,86
Гіперопіка	2,31
Гипоопіка	0,44
Бездоглядність	1,26
Попелюшка	0,444
Їжакові рукавиці	0,36
Підвищена моральна відповідальність	4,5
Культ хвороби	1,82
Кронпринц	0,77
Суперечливе виховання	0,97
Зміна зразків виховання	0,53

З таблиці видно, що показник «підвищена моральна відповідальність» (4.5) характеризується високим показником у даній таблиці батьківського виховання. А середні показники «їжакові рукавиці» (0.36) та «гіпоопіка» (0.44), мають низькі показники.

Таким чином, надочікування та надвимогливість батьків від підлітків, являються джерелом негармонічного суперечливого типа виховання – підвищена моральна відповідальність з проявом гіперопіки (домінуючої гіперпротекції) з наявністю психологічних проблем батьків, які вони вирішують за рахунок дитини. Також можливо стверджувати, що поведінковий фактор батьківського ставлення – контроль, де чітко проглядається авторитаризм та директивність, що пригнічує самостійність і автономність підлітків. Ці показники також вказують на те, що батьківське ставлення ґрунтується на предметному початку.

Отримані результати за опитувальником «Типи виховання дітей» підтверджує кореляційний зв'язок за Пірсоном, а саме, показник підвищена моральна відповідальність має прямий кореляційний зв'язок із показником суперечливе виховання ($p < 0,418$ $t < 0,005$), зміною зразків виховання ($p < 0,340$ $t < 0,005$) та гіпоопікою ($p < 0,320$ $t < 0,005$), що вказують на непослідовне батьківське виховання із забороннними та дозвільними підходами, а також на нерозуміння батьками власної позиції. Також пряма залежність виявлена між показником гіперопікою та суперечливим вихованням ($p < 0,313$ $t < 0,005$), культом хвороби ($p < 0,311$ $t < 0,005$), що вказують на непослідовну батьківську позицію, де присутня понадопіка та поведінковий фактор – контроль. Негативний кореляційний зв'язок виявлений між показником підвищена моральна відповідальність та кумиром сім'ї ($p < - 0,529$ $t < 0,001$), гіперопікою та гіпоопікою ($p < - 0,419$ $t < 0,005$), бездоглядністю ($p < - 0,388$ $t < 0,005$), це вказує на несумісність типів батьківського виховання.

На наступному етапі ми досліджували досвід батьків у вихованні підлітка і пошук різних порушень цього процесу за допомогою опитувальника «Аналіз сімейних відносин» (АСВ), розробленого Е.Г. Ейдеміллер і В. Юстицкіс. Отримані результати ми розділили на дві частини: 1 − способи виховання дитини; 2 −

причини такого виховання. Результати по першій частині представлені в таблиці 3.

Таблиця 3. - Середні значення показників способів батьківського виховання за опитувальником АСВ

Середні показники шкал											
	Г+	Г-	У+	У-	Т+	Т-	З+	З-	С+	С-	Н
Батьки підлітків школи-інтернат	5.57	3.48	3.68	1.62	2.2	1.06	1.44	1.4	1.9	1.66	1.93

Аналіз представлений у таблиці даних дає можливість стверджувати, що середні значення показника Г+ (гіперпротекція) (5.57 при максимальному значенні 7), характеризується високим рівнем, що вказує на те, що для батьків головною справою у вихованні є предметне ставлення. Середнє значення Т+ (надмірність вимог-обов'язків) (2.2. при максимальному значенні 4), характеризується показником вище середнього рівня.

Отже, результати дослідження вказують на те, що в основі порушення процесу виховання батьків підлітків школи-інтернат, знаходиться понадопіка (гіперпротекція) та негармонічний тип виховання «підвищена моральна відповідальність» з поведінковим чинником контроль.

Середні значення показників щодо причин порушення процесу виховання надані в таблиці 4.

Таблиця 4. - Середні значення показників способів батьківського виховання за опитувальником АСВ

Середні значення шкал									
	РБП	ПДЯ	ВН	ФВ	НБП	ПНЯ	ВК	ПЖЯ	ПЧЯ
Батьки підлітків школи-інтернат	3.33	0.13	1.82	2.13	1.97	1.8	2.46	3.13	0.4

У цій таблиці показники шкал РБП (розширення батьківських почуттів) (3.33 при максимальному значенні 6), ВК (винесення конфлікту у сферу виховання) (2.46 при максимальному значенні 4) та ПЖЯ (перевага жіночих якостей) (3.13 при максимальному значенні 4) характеризуються як показники вище середнього рівня. Показники шкал ПДЯ (перевага у підлітка дитячих якостей) (0.13) та ПЧЯ (перевага чоловічих якостей) (0.4), характеризуються як низький рівень значень.

Результати дослідження щодо особистісних проблем батьків підлітків школи-інтернат, які вони вирішують за рахунок дитини, продемонстрували, що до них відноситься, насамперед, порушення подружніх стосунків, їхня конфліктність на ґрунті протилежних поглядів на питання виховання (поєднання потуральної гіперпротекції з відкиданням або з домінуючою гіперпротекцією), також відноситься бажання задовольнити хоча б частину потреб у взаємній винятковій прихильності, які повинні задовольнятися у стосунках подружжя, а також ставлення батьків до підлітка, яке зумовлюється не дійсними особливостями дитини, а рисами, які батьки приписують її статі.

Підводячи висновок по опитувальнику АСВ «Аналіз сімейних відносин», варто зазначити, що із-за порушення подружніх стосунків заснованих на протилежних поглядах на виховання підлітка, та перевага у підлітка жіночих якостей, несвідомо відкидаючи дитину чоловічої статі, батьківське ставлення засновано на суперечливих тенденціях, а саме: потворної та домінуючої

гіперпротекції із підвищеною моральною відповідальністю, що робить виховання нестійким. Ці показники вказують на предметний початок коли підліток стає об'єктом виховання, оцінки, управління, на емоційний фактор − прийняття та відкидання і поведінковий чинник − контроль. Отриманий висновок підтверджує кореляційний зв'язок за Пірсоном,який представлений у таблиці 5.

Таблица 5. - Якісні показники залежності батьківського ставлення від засобів виховання дітей та причин такого виховання, батьків підлітків школи-інтернат.

	ВК	У+	У-	РБП	ФВ	Т+	З+	ВН	ПНЯ	Г-
Г+	0,83**	0,81**	-0,64**	0,78**	0,72**	0,60**	0,52**	0,35**		-0,57**
Т+	0,46**						0,32*		0,48**	
У+	0,73**		-0,67**	0,64**	0,66**	-0,62**	-0,35*	0,37*	-0,39**	-0,59**
РБП	0,74**	0,64**	-0,54**		0,61**		0,38**			-0,52**
ВК		0,73**			0,54**		0,43**	0,33*	0,49**	-0,58**
Т-	-0,48**			-0,37*						
С+	0,51**	-0,48**								

Значення коефіцієнтів кореляції значущі на рівні t<0,001 **та Т<0,005 *.

Крім цього, в нашому дослідженні ми досліджували сімейну роль очима матері за опитувальником «Сімейне життя очима матері» (PARI) Е. Шеффер і Р. Белла. У зв'язку з тим, що методика стосується різних сторін ставлень матері до підлітка і до життя в сім'ї, ми вважали за необхідне описати результати дослідження, розділивши їх на дві частини: 1 − ставлення матері до сімейної ролі; 2 − материнсько-дитячі стосунки, які розділені на три групи: 1 − оптимальний емоційний контакт; 2 − надмірна емоційна дистанція з дитиною, 3 − надмірна концентрація на дитині. Середні значення показників оцінки ролі матері, материнської поведінки та деяких аспектів сімейного життя підлітків школи-інтернату, представлені в таблиці 6.

Таблиця 6. - Середні значення показників ставлення матері до сімейної ролі за опитувальником «Сімейне життя очима матері» (PARI) Е. Шеффера і Р. Белла

Основні показники	Середні значення показників (Т-бали) матерів підлітків школи-інтернат
Залежність від сім'ї	10.288
Відчуття самопожертви	13.68
Сімейні конфлікти	14.31
Понад авторитет батьків	12.00
Незадоволеність роллю господині	12.266
Байдужість чоловіка	11.28
Домінування матері	11.82
Несамостійність матері	15.64

Результати дослідження показують, що всі середні показники знаходяться у межах норми (при максимальному значенні 20). Але показники «несамостійність матері» (15.64), «сімейні конфлікти» (14.31) та «відчуття самопожертви» (13.68) можна характеризувати як прояв даних ознак – вище середнього рівня.

Отже, можна стверджувати, що мати несамостійна, залежна від сім’ї та незадоволена роллю господині. Сімейні конфлікти ґрунтуються на поганої інтегрованості сім’ї, напруженні стосунків між батьками із-за проблем домінування у сім’ї та суперечливими поглядами на виховання підлітка. При цьому дитина

стає центром батьківських конфліктів. Материнське нереалізоване очікування від чоловіка переноситься на підлітка, який концентрує на собі емоційне напруження батьків. Для того, щоб зберегти свій вплив на дитину, мати приймає роль самопожертви та через неї домінує над чоловіком та підлітком.

Такі показники як почуття самопожертви, залежність від сім'ї, сімейні конфлікти говорять про авторитарність у вихованні, а у комбінації з незадоволеністю роллю господині - про гіперопіку.

Середні значення показників материнсько-підліткових стосунків у обох групах представлені в таблиці 7.

Результати дослідження вказують, що середні значення показника «вербалізація» (17.57) характеризується високим рівнем, а показник «прагнення прискорити розвиток дитини» (7.86) низьким рівнем прояву даної ознаки. Всі останні шкали знаходять у межах норми, але показники «побоювання образити» (14.77), «придушення волі» (13.88), «партнерські відносини» (13.35), можливо віднести до показників вище середнього рівня.

Таблиця 7. - Середні значення показників ставлення матерів до підлітків за опитувальником «Сімейне життя очима матері» (PARI) Е. Шеффера і Р. Белла

Групи	Загальні ознаки	Середні значення показників матерів підлітків школи-інтернат
1.	Вербалізація	17.57
	Партнерські відносини	13.35
	Розвиток активності дитини	12.73
	Рівняння відносин	12.33
2.	Дратівливість	11.68
	Зайва строгість	10.08
	Ухилення від контакту з дитиною	10.50
3.	Надмірна турбота	11.75
	Придушення волі	13.88
	Побоювання образити, створення безпеки	14.77
	Виняток позасімейних впливів	12.15
	Придушення агресивності	9.80
	Придушення сексуальності	10.93
	Надзвичайне втручання у світ дитини	11.66
	Прагнення прискорити розвиток дитини	7.86

Таким чином, материнське ставлення до підлітків школи-інтернат засноване на домінуючій позиції, емоційному факторі – прийняття, поведінковому чиннику контроль, її ставлення до підлітка засновано на персоніфікації і предметному початку. Отже, можна стверджувати, що у матерів підлітків із школи-інтернат по відношенню до підлітка існує як оптимальний емоційний контакт (прийняття підлітка), так і надмірна концентрація на дитині − гіперопіка (домінуюча гіперпротекція) та авторитаризм.

Підводячи підсумок дослідження за опитувальником «Сімейне життя очима матері» (PARI) Е. Шеффера і Р. Белла, важливо відзначити, що материнське ставлення до підлітків школи-інтернат засноване на домінуючій позиції матері, в якій простежується змішаний тип виховання: гіперопіка (домінуюча гіперпротекція) і авторитарність. Материнське ставлення до дитини супроводжує емоційний фактор – прийняття, поведінковий фактор – контроль, персоніфікація

(бажання до злиття) та предметний початок, де підліток стає об'єктом виховання, оцінки тощо. Наш висновок підтверджує зроблений нами кореляційний аналіз за Пірсоном, який представлений у таблиці 8.

Таблиця 8. - Якісні показники, що віддзеркалюють взаємозв'язок відношення матерів до сімейної ролі та відношення матерів до підлітків учнів школи-інтернат.

	Відчуття самопожертви	Сімейні конфлікти	Придушення волі
Придушення волі	0,84**	0,59**	
Роздратованість	0,75**	0,56**	
Побоювання образити	0,62**	0,40**	
Придушення сексуальності	0,56**		
Надмірна турбота	0,53**		
Придушення агресивності	0,42**		
Виняток позасімейних впливів		0,56**	
Зайва строгість		0,43**	
Залежність від сім'ї			
Понад авторитет батьків			0,80**
Доминирование матери			0,75**
Байдужість чоловіка			0,63**
Незадоволення роллю господині			0,61**
Рівняння відносин	-0,65**		

Значення коефіцієнтів кореляції значущі на рівні t<0,001** та T<0,005*.

Підводячи підсумок дослідження батьківського ставлення до підлітків школи-інтернат та особливостей виховання, можна стверджувати, що всі методики вказали на нестійкий суперечливий стиль виховання, де гіперпротекція (домінуюча і потуральна) поєднується з тотальним контролем, підвищеною моральною відповідальністю та авторитаризмом. Емоційний чинник батьків підлітків школи-інтернат – прийняття та епізодичне відкидання, який виявляється в одного з батьків, на що вказують шкали ВК і ПЖК. Важливо відзначити, що батьківське виховання ґрунтується на предметному початку, який супроводжує поведінковий фактор – контроль, а чинник персоніфікація спостерігається тільки у матерів підлітків із школи-інтернат.

Таблиця 9. - Середні значення показників ставлення підлітків школи-інтернат до батьків за опитувальником ADOR (підлітки про батьків)

Загальні показники	Середні показники підлітків школи-інтернат
Позитивний інтерес (матір)	3.05
Позитивний інтерес (батько)	2.92
Директивність (матір)	2.08
Директивність (батько)	2.65
Ворожість (матір)	2.43
Ворожість (батько)	2.76
Автономність (матір)	3.11
Автономність (батько)	2.63
Непослідовність (матір)	2.87
Непослідовність (батько)	3.22

Далі ми представимо результати дослідження ставлення підлітків школи-інтернат до батьків. Результати дослідження представлені в таблиці 9.

Результати дослідження показали, що показники «непослідовність батька» − NED (3.22), «автономність матір» − AUT (3.11) та «позитивний інтерес матір» − POZ (3.05), характеризуються вище середнього рівня показниками при максимальному значенні «5».

Таким чином, результати дослідження показали, що змістом образу ставлення батьків у підлітків із школи-інтернат є суперечливе ставлення обох батьків до них. Це вказує на нестійкий стиль виховання, за якого потуральна гіперпротекція змінюється домінуючою в поєднанні з контролем і авторитаризмом. Емоційний чинник також вказує на зміну батьківської позиції від прийняття підлітка до емоційного відкидання, що також вказує на нестійкий стиль виховання. Ці підсумки підтверджує зроблений нами кореляційний аналіз за Пірсоном, який представлений у таблиці 10.

Таблиця 10. - Якісні показники відношення підлітків школи-інтернат до батьків та їх образ, який вони створили про ці стосунки і виховну позицію батьків.

	NED(батько) (непослідовність)	POZ(матір) (позитивний інтерес)
POZ (матір) (позитивний інтерес)	0,34*	
DIR (батько) (директивність)	0,23**	
NED (матір) (непослідовність)		0,51**
POZ (батько) (позитивний інтерес)	-0,29*	0,35*
AUT (батько) (автономність)		0,33*
DIR(матір) (директивність)		0,28**
HOS(матір) (ворожість)		-0,40**
AUT(матір) (автономність)		-0,34*

Значення коефіцієнтів кореляції значущі на рівні t<0,001** та T<0,005*

Висновки. Виявлені кореляційні зв'язки вказують на те, що непослідовність батька підлітки школи-інтернат сприймають з недовірою та директивним відношенням до них у формі тенденції до лідерства, шляхом завоювання авторитета, який ґрунтується на домінантному стилі спілкування з наявністю жорстокості та авторитарності по відношенню до підлітків. Мати сприймається підлітком також непослідовною, залежною від нього з емоційним фактором прийняття, понад опікою із обмеженням самостійності та контролем, вважаючи підлітка малим і залежним від неї.

Важливо відзначити, що об'єктивний чинник − дійсні ставлення і виховна позиція батьків збігаються з суб'єктивним чинником підлітків із школи-інтернат.

Перспективи подальших досліджень. Факт того, що батьківське ставлення впливає на міжособистісні стосунки з дітьми-підлітками, зумовлює необхідність подальших досліджень, спрямованих на виявлення, як батьківське ставлення впливає на особистісні особливості підлітків, а також на розробку спеціальної диференційної корекційної та психореабілітаційної програм для роботи з батьками та підлітками школи-інтернату, спрямованих на подолання труднощів у міжособистісних стосунках.

Література

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Учеб. для вузов. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 373 с.
2. Майерс Д. Социальная психология. – 7-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 794 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии)

3. Райгородский Д.Я. Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика детей. Самара: издательский Дом «Бахрах-М», 2008. – 624 с.

УДК 159.9.072/23:316.75

Романюк Л.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат психологічних наук, доцент, докторант

ЕМПІРИЧНІ ЕФЕКТИ У СТАНОВЛЕННІ ЦІННОСТЕЙ: З АНАЛІЗУ ЗАХІДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті аналізуються цінності з точки зору західних досліджень, їх особливості, ефекти у динамічній і взаємодіючій системі особистості. Зроблено спробу виявити їх значущість у вирішенні психологічних, соціальних і екологічних питань

Ключові слова: *цінності, становлення цінностей, мотиви, структура цінностей, внутрішні цінності, зовнішні цінності*

В данной статье анализируются ценности личности с позиций западных исследований, а также их особенности, эффекты в динамической системе личности. Сделана попытка выяснить их значимость в решении психологических, социальных и экологических вопросов.

Ключевые слова: *ценности, становление ценностей, мотивы, структура ценностей, внутренние ценности, внешние ценности*

In given article values of the personality, and also their features, effects, functions in dynamic system of the person are analyzed from positions of the western researches. Attempt to find out their importance in the decision psychological, social and ecological problems is made

Keywords: *values, formation of values, motives, structure of values, internal values, external values*

Актуальність. У більшості західних досліджень цінності представляються переважно керівними принципами широкого спектру мотивів, що впливають на ставлення, погляди і дії людей. На думки і дії людей також впливають минулий досвід, культурні та соціальні норми, а цінності являють собою потужну керівну силу, формуючи відносни і поведінку протягом життя. Вони, як було показано Ш.Шварцем [39, 307-319], впливають на політичні переконання, готовність брати участь у політичній діяльності, вибір кар'єри, ставлення до екології, кількість грошей, які можна витрачати, а також на відчуття особистого благополуччя .

Метою статті є розгляд цінностей, їх особливостей, ефектів і функції у динамічній і взаємодіючій системі особистості та виявлення їх значущості у вирішенні психологічних, соціальних і екологічних питань.

Після десятиліть і сотень крос-культурних досліджень психологи виявили ряд людських цінностей, що постійно зустрічаються у всіх людей [37; 30]. Уже перші дослідники людської мотивації відкрили дивовижну послідовність того, що люди визначили цінним у житті. Цей висновок підтвердився після багаторазового тестування у багатьох країнах і культурах, що дозволило дослідникам скласти список з цінностей, які неодноразово зустрічаються [37, p. 1-65]. Цінності виявилися не випадковими, а пов'язаними одна з одною, а деякі з них – пріоритетними [37, p. 1-65]. Дослідження відображають ціннісні відношення відповідно наступним чином: універсалізм (рівність, мир, єдність з природою,

мудрість, краса, соціальна справедливість, відкритість, захист екології), доброзичливість (вірність, чесність, корисність, відповідальність, здатність пробачати), конформність (ввічливість, самодисципліна, повага до батьків і старших, слухняність), традиція (повага до традицій, стриманість, скромність, прийняття життя, благочестя), безпека (соціальний порядок, національна безпека, повага думок інших людей, безпека сім'ї, охайність), влада (соціальна сила, багатство, авторитет, імідж), досягнення (цілеспрямованість, впливовість, здібності, успішність), гедонізм (задоволення, насолода життям, потурання своїм бажанням), стимуляція (життя повне вражень, мінливе життя, сміливість), самостійність (свобода, креативність, самостійність, вибір власних цілей, цікавість).

.

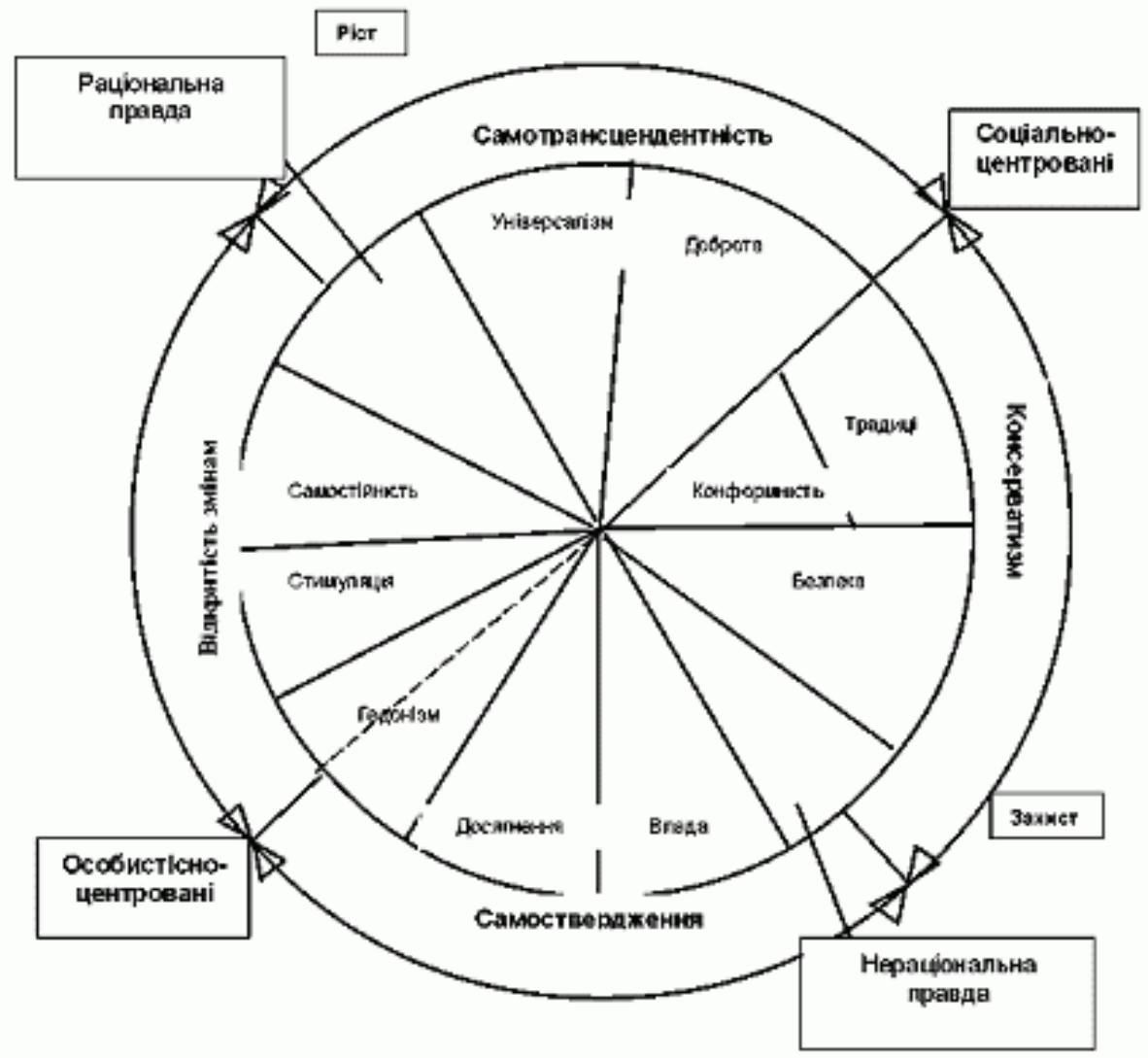

Рис. 1. Модель структури цінностей S. Schwartz переглянута M. Wach і B. Hammer (2003)

В теорії динамічних відношень між ціннісними типами описується концептуальна організація системи цінностей. Стверджується, що, чим ближчими є «точки» дотику цінностей, тим ймовірніше, що вони пріоритетні в людини, взаємодоповнюються за ступінню близькості, утворюючи коло (рис. 1). З іншого боку, чим далі розміщуються цінності одна від іншої, тим менша ймовірність їх важливості й це виступає показником конфліктності між ними. Це не означає, що люди не цінують одночасно, наприклад, чистоту і свободу – швидше за все, вони

в цілому, як правило, надають пріоритет одному над іншим. Можна сказати, що цінності таким чином узгоджуються, або конкурують між собою [37, p. 1-65.] На основі цих моделей об'єднання цінностей, а також їх загальних рис, вони були розділені на десять груп, які описуються наступним чином: універсалізм (розуміння, толерантність і захист благополуччя всіх людей і природи), доброзичливість (сприяння добробуту близьких людей), конформність (стримання дій і спонук, які виправдовують соціальні очікування), традиція (повага і відповідальність за релігійні традиції та ідеї), безпека (гармонія і стабільність суспільства, стосунків і самого себе), влада (соціальний статус і престиж, контроль і домінанування над людьми і ресурсами), досягнення (особистий успіх через демонстрацію компетентності відповідно до соціальних стандартів), гедонізм (чуттєве задоволення і насолода життям), стимуляція (хвилювання, новизна і мінливе життя), самостійність (незалежність в думках, діях, творчості і прийнятті рішень). [37, p. 1-65.] Ці групи можуть бути представлені в круговій діаграмі, про яку говорилося в наших попередніх дослідженнях [1, с. 288-296; 2, с. 467-473]

У діаграмі десять груп цінностей були розділені за двома основними вісями, як показано вище: самоствердження (на основі досягнення особистого статусу і успіху), на протилежній вісі чого самотрансценденція (як правило, пов'язана з благополуччям); відкритість до змін (з центром на самостійності і готовності до змін), що протистоїть консерватизму (охорона природи, порядок, самообмеження, збереження минулого і опір змінам).

Більшість відомих досліджень про цінності просто підтримує деякі інтуїтивні уявлення здорового глузду, що вказує на зв'язок цінностей і мотивів. Ці уявлення припускають, що коли люди найбільше піклуються про благополуччя інших, то навряд чи вони будуть сильно зацікавлені в їх статусі або фінансовому успіхові (і навпаки). Коли люди шукають гедоністичних чи гострих відчуттів, то навряд чи одночасно будуть сильно мотивовані повагою до традицій. Дослідження також показують, що ці відношення між цінностями не є унікальними для нашої культури й суспільства. Схоже на те, що вони послідовно повторюються у всьому світі.

До найважливіших особливостей цінностей належить їх універсальність (в різній мірі кожна людська особистість керується тими чи іншими цінностями), залученність (через повідомлення чи досвід цінності впливають на ставлення і поведінку, наприклад, доброзичливість швидше за все спрямовує людей позитивно відгукнутися на прохання про допомогу, або пожертву) [25, p. 699-715; 6, p. 1091-1092; 40, p. 1154-1156]. Тому цінності не тільки змінюються на різних етапах людського життя, але й щоденно.

Цікавим є відмічений ефект виснаження. Цінності, які з'являються одна поруч з іншою у циркульному комплексі (як зображено у діаграмі вище), швидше за все будуть мати рівний пріоритет для людини (вони однакові за значущістю). Більше того, коли одна цінність переважає протягом певного часу, то вона тяжіє до деякого виснаження, втрати своєї значущості, зміцнюючи тим самим сусідні цінності і пов'язану з ними поведінку. Такий зв'язок може привести до несподіваних результатів, наприклад, було встановлено, що люди, які згадують про щедрість, самостійність та сім'ю, ймовірніше підтримуватимуть проекологічну політику, ніж ті, хто дбає насамперед про фінансовий успіх і статус [34].

Ще одним ефектом є коливання цінностей, коли одночасно сусідні цінності є сумісними, то на протилежних вісях кола цінності рідко сильно виділяються тою ж особою. Коли цінність активна, то протилежні їй цінності (і поведінка, пов'язана з ними), як правило, придушується. Своєрідний ефект гойдалки, коли зростає одна цінність, інша має тенденцію до падіння. Цей ефект було послідовно показано в експериментах, зокрема, коли людей просили порівняти слова, пов'язані з цінностями досягнення (наприклад, «амбіції» і «успіх») з іншими словами, то виявлялося менш ймовірним те, що люди добровільно жертвують своїм часом, щоб допомогти досліднику (поведінка, пов'язана з цінністю доброзичливості) [25, p. 699-715.]

Ефект характеристик спостерігається у термінах, що часто використовуються у повсякденній мові й за допомогою яких описують цінності. При цьому важливо знати, що цінності не є характеристиками особистості людини й розрізняти їх. При цілковитій кореляції між деякими мотивами і пов’язаними з ними рішеннями не завжди є взаємозв’язок між ними. Приємні заняття, не обов'язково мотивовані гедонізмом (люди відчувають задоволення, наслідуючи будь-які цінності), а потужний громадський рух може бути мотивованим у більшій мірі соціальною справедливістю і рівністю (універсалізмом цінностей), ніж владою. Існують навіть деякі свідчення того, що художники мотивовані їх роботою, а не славою, нагородами, або у кінцевому рахунку бажанням «показати себе», як правило, найбільш успішні [7; 16]. В цьому та подібних випадках, досягнення як мотивація може перешкодити досягненню як результату. Крім того, важливо мати чітке уявлення про досить часто специфічні визначення кожної з цих цінностей. Бажання «досягнення» в сенсі особистого успіху за рахунок демонстрації компетенції відповідно до соціальних стандартів, наприклад, досить сильно відрізняється від бажання «досягнення» у досягненні рівності, миру в усьому світі і охорони навколишнього середовища (універсалізм).

Цінності особистості тісно повязані з її цілями. Цілий ряд авторів доводить, що цінності відносяться до цілей, які дозволяють виміряти та класифікувати життєві прагнення. Цілі таким чином можуть бути згруповані у комплекс за циркульною структурою сумісності та конфліктності між ними [20, p. 800–816]. Встановлено дві групи цілей – внутрішні і зовнішні, що повторюються у багатьох культурах [20, p. 800–816].

Відмінність між внутрішніми і зовнішніми цілями аналогічна до того як відрізняються цінності самотрансценденції і самопідвищення. Зрозуміло, що ці дві категорізації не є повністю взаємозамінними, але для простоти розуміння ми будемо поєднувати ці два поняття у «внутрішніх цінностях» і «зовнішніх цінностях». Зовнішні цінності зосереджені на зовнішньому схваленні, або нагородах; внутрішні ж за своєю природою є кориснішими.

Різні цінності, психологічні відношення між ними здійснюють істотний вплив на поведінку і ставлення особистості. Деякі з них свідчать про глибокий зв'язок між багатьма питаннями, над якими працює особистість.

Пріоритети внутрішніх цінностей, таких як свобода, творчість і почуття власної гідності (цінності самостійності), або рівності та єдності з природою (цінності універсалізму) тісно пов'язані з політичною заангажованістю, турботою про соціальну справедливість, екологічну поведінку і нижчий рівень втрат [36; 10, p. 353–364; 29, p. 745-767; 32, p. 64–77; 23, p. 1469-1481; 12, p. 757-782]. Більша

значущість зовнішнішніх цінностей, як правило, пов'язана із вищим рівнем шкоди від них, оскільки визначає низький рівень занепокоєння про навколишнє середовище і відповідальну поведінку; слабку (або ж відсутню) заклопотаність з приводу прав людини, більш маніпулятивну поведінку і загалом некорисність [18, p. 126–139;38, p. 711-728; 9, p. 583-599; 13, p. 3–12; 33, p. 498–521; 12, p. 757-782; 31, p. 155-168; 14, p. 387–404; 28, p. 267–283].

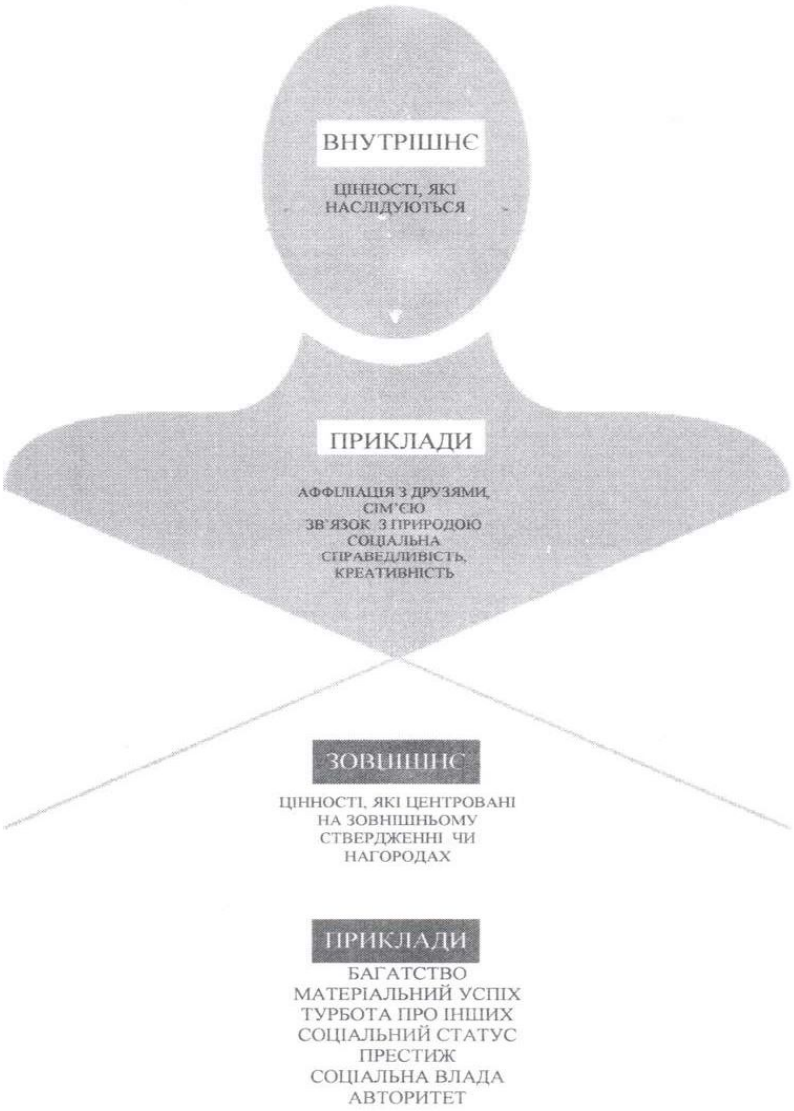

Рис. 2. Внутрішні та зовнішні цінності особистості

В пошуках відповіді на питання про те, що рухає людьми і, здається, впливає на їх рівень добробуту виявлено, що зовнішні цінності – такі, як багатство, або збереження іміджу, як правило, підривають рівень особистого благополуччя [35, p. 387-404; 20, p. 64-77]. Загалом, гонитва за матеріальними благами, видається ненадійним джерелом задоволення в житті. Більш корисним

заняттям за своєю суттю виявилася реалізація того, що пов’язане із цінностями самостійності для забезпечення міцного фундаменту [19]. Нечасто людей можна розділити на окремі групи або дихотомії (вправо / вліво, за / проти, добре / погано). Припускається, що люди набагато складніші за своїми цінностями, й малоймовірно приписати комусь якийсь тільки один, або інший набір цінностей. Швидше за все, кожна особистість людини містить всі цінності і цілі, але надає більшого значення лише деяким з них. Кожне із наданих значень, таким чином, впливає на поведінку людини і відносини в різний час. Надані цінностям значення є важливою рушійною силою поведінки (але існують й інші чинники). Наші цінності сильно пов'язані з різними видами поведінки. Люди, які цінують традицію, швидше за все, старанно дотримуються національних св’ят і звичаїв. Переважання цінностей досягнення пов'язані зі стресом і відповідальною поведінкою (наприклад, приймати на себе занадто багато зобов'язань); сильно виражені цінності гедонізму впливають навіть на вживання їжі [3, p. 1207-1220]. Ясно, однак, що цінності не єдиний чинник, який визначає поведінку особистості: насправді, дії можуть іноді бути досить відмінні від наших домінуючих цінностей. Відомим прикладом може бути відмова свідка втручатися в надзвичайних ситуаціях, таких як, акт насильства, або нещасний випадок [22]. Менш відомі приклади поведінки в напрямку реалізації проекологічних та просоціальних цінностей, оскільки людина не завжди може діяти так, щоб захищати людей і навколишнє середовище (ми, наприклад, не завжди можемо купити органічну продукцію) [41; 11, p. 3-320]. Внутрішньо-орієнтована людина може бути мотивована на зовнішні винагороди, такі як особисте визнання. Деякі дослідження підтверджують і пояснюють розрив між цінностями і діями, що важливо розуміти в сфері управління (релевантність поведінки і цінностей) [27, p. 104–117]. Можна вірити в рівність для жінок, наприклад, але не визнавати цієї цінності як актуальної в реакціях по відношенню до інших груп [24, p. 598-614]. Цінність не повинна бути в конкуренції з іншою, строго дотримуватися, або розглядатися як більш актуальна в часі [27, p. 104–117.] Особистісний рівень самоуправління також має значення, коли людина не в силах допомогти іншій, або виявляє, що повинна подолати величезні перешкоди для того, щоб зробити правильний вибір. Тоді ясно, що різні аспекти суспільного життя можуть обмежити людей у вираженні їх справжніх цінностей. Освіта, засоби масової інформації та соціальні чинники можуть вплинути на ті види цінностей, що розглядаються як ставлення до конкретної ситуації, нормалізують споживчу культуру, формують соціальні норми та очікувану поведінку. Високий рівень особистісного обов’язку також істотно обмежує можливості людей щодо дії.

Використання цінностей у прийнятті рішень все ж таки вагоме, хоч є й інші чинники, але судження, наприклад про підтримку політичної партії, політика, виникають у людей часто у зв'язку з їх цінностями. Відношення між цінностями здійснює істотний вплив на прийняття особистісних рішень. Через напруження у відношеннях між ними, коли протилежні цінності мають одночасно однакову вагу, люди схильні реагувати суперечливо. У разі боротьби з тероризмом «заходи безпеки», людина може ціннувати «свободу», (цінність самостійності), і «національну безпеку» (цінність безпеки), відчуваючи амбівалентність, коли задіяні суперечливі відношення між цінностями [8, p. 285-301]. Показано також було в деяких людей неоднозначне ставлення до гомосексуальності та прав

гомосексуалістів, політичних кандидатів, груп меншин, м'яса, ожиріння тощо – там, де існує два протилежних набори цінностей виявлено два конфліктуючих аттитюди [5, p. 1208-1220; 15, p. 417-440; 21, p. 893-905; 4, p. 71-78; 17, p. 30-37]. Ці відношення також, здається, впливають на політичну риторику. Люди, які дотримуються протилежних цінностей, часто реагують зі змішаними почуттями – навіть якщо, одні з них дуже близькі особистості, а схвалюються обидві [26, p. 1-43].

Висновки. Використання цінностей виявляється незаперечним у прийнятті рішень, ставленнях, поглядах і діях людей. Підтверджується непрямий зв'язок між мотивами і цінностями особистості, структура яких включає внутрішні (істинні) та зовнішні цінності, а вплив на соціальне життя є очевидним.

Враховуючи вплив цінностей на поведінку та особистість в цілому, корисно поглянути на те, що і яким чином впливає на самі цінності, як відбувається їх становлення і як вони змінюються з часом. Це і є перспективою наших подальших розвідок.

Література:

1. Романюк Л.В. Емпіричний аналіз загальних цінностей, цінностей освіти і праці у світлі західного вчення / Л.В. Романюк // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський: Аксіома. – 2008. – С. 288-296.
2. Романюк Л.В. Психологія соціального впливу на становлення цінностей у контексті їх структурної еквівалентності / Л.В. Романюк // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології / За ред. С.Д.Максименка. – Т. XI, част. 1. – К., 2009 – С. 467-473.
3. Bardi A. Values and behavior: Strength and structure of relations / A. Bardi and S.H. Schwartz // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2003. – № 29 (10). – P. 1207-1220.
4. Berndsen M. Ambivalence towards meat / M. Berndsen and J. van der Pligt // Appetite. – 2004. – № 42 (1). – P. 71–78.
5. Brewer P. R. The shifting foundations of public opinion about gay rights / P. R. Brewer // Journal of Politics. – 2003. – № 65 (4). – P. 1208–1220.
6. Burgoyne C.B. Money is material / C.B. Burgoyne and S.E.G. Lea // Science. – 2006. – № 314 (5802). – P. 1091-1092.
7. Carney J.K. Intrinsic Motivation and Artistic Success / J.K. Carney Unpublished dissertation. University of Chicago. – 1986.
8. Craig S. C. Sometimes you feel like a nut, sometimes you don't: citizens' ambivalence about abortion / S. C. Craig , J. G. Kane and M. D. Martinez // Political Psychology. – 2002. – № 23 (2). – P. 285–301.
9. Davidov E. Values and support for Immigration: a cross-country comparison / E. Davidov, B. Meuleman, J. Billiet and P. Schmidt // European Sociological Review. – 2008. – № 24 (5). – P. 583-599.
10. Dietz T. Gender, Values, and Environmentalism / T. Dietz , L. Kalof, and P.C. Stern // Social Science Quarterly. – 2002. – № 83 (1). – P. 353–364.
11. Dovidio J. F. On the nature of contemporary prejudice: The causes, consequences, and challenges of aversive racism / J. F. Dovidio and S. L. Gaertner // J. L. Eberhardt S. T. Fiske, eds. Confronting racism: The problem and the response. – Thousand Oaks: Sage, 1998. – P. 3-320.
12. Duriez B. The social costs of extrinsic relative to intrinsic goal pursuits: their relation with social dominance and racial and ethnic prejudice / B. Duriez, M. Vansteenkiste, B. Soenens and H. De Witte // Journal of Personality. – 2007. – № 75 (4). – P. 757-782.
13. Feather N.T. Value correlates of ambivalent attitudes toward gender relations / N.T. Feather // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2004. – № 30 (1). – P. 3–12.

14. Feather N.T. Values and prejudice: predictors of attitudes towards Australian Aborigines / N.T. Feather and I.R. McKee // Australian Journal of Psychology – 2008. – № 60 (2). – P. 80-90.
15. Feldman S. Structure and consistency in public opinion: The role of core beliefs and values / S. Feldman // American Journal of Political Science. – 2003. – № 32 (2). – P. 417–440.
16. Getzels J.W. The Creative Vision: A Longitudinal Study of Problem-Finding in Art / J.W. Getzels and M. Csikszentmihalyi. – New York: Wiley. – 1976.
17. Crandall C. S. An attribution-value model of prejudice: Anti-fat attitudes in six nations / C. S. Crandall, S. D'Anello, N. Sakalli, E. Lazarus, G. Wieczorkowska and N. T. Feather // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2001. – № 27 (1). – P. 30–37.
18. Hall D.L. Why don't we practice what we preach? A meta-analytic review of religious racism / D.L. Hall, D.C. Matz and W. Wood // Personality and Social Psychology Review. – 2010. – № 14 (1). – P. 126–139.
19. Kasser T. The High Price of Materialism / T. Kasser // London: MIT Press. – 2002.
20. Kasser T. The Structure of Goal Contents Across 15 Cultures / T. Kasser, A. Ahuvia, J.M. Fernandez-Dols, F.M.E. Grouzet, Y. Kim, S. Lau, R.M. Ryan, S. Saunders, P. Schmuck and K.M. Sheldon // Journal of Personality and Social Psychology. – 2005. – № 89 (5). – P. 800–816.
21. Katz I. Racial ambivalence and American value conflict: Correlational and priming studies of dual cognitive structures / I. Katz and R.G. Hass // Journal of Personality and Social Psychology. – 1988. – № 55 (6). – P. 893–905.
22. Latané B. Help in a crisis: Bystander response to an emergency / B. Latané, and J. M. Darley – Morristown: General Learning Press. – 1976.
23. Lönnqvist J.-E. Conformism moderates the relations between values, anticipated regret, and behavior / J.-E. Lönnqvist, S. Leikas, S. Paunonen, V. Nissinen and M. Verkasalo. Personality and Social Psychology Bulletin. – 2006. – № 32 (11). – P. 1469-1481.
24. Maio G. R. Applying the value of equality unequally: Effects of value instantiations that vary in typicality / G. R. Maio, U. Hahn, J. Frost and W. Cheung // Journal of Personality and Social Psychology. – 2009. – № 97 (4). – P. 598-614.
25. Maio G.R. Changing, priming, and acting on values: effects via motivational relations in a circular model / G.R. Maio, A. Pakizeh, W.Y. Cheung and K.J. Rees // Journal of Personality and Social Psychology. – 2009. – № 97 (4). – P. 699-715.
26. Maio G.R. Mental Representations of Social Values / G.R. Maio // M.P. Zanna, ed. Advances in Experimental Social Psychology. – Vol. 42. – Burlington: Academic Press. – 2010. – P. 1–43.
27. Maio G. R. Addressing discrepancies between values and behavior: The motivating effect of reasons / G. R. Maio, J. M. Olson, L. Allen and M. M. Bernard // Journal of Experimental Social Psychology. – 2001. – № 37 (2). – P. 104–117.
28. McHoskey J. W. Machiavellianism, intrinsic versus extrinsic goals, and social interest: A self-determination theory analysis / J. W. McHoskey // Motivation and Emotion. – 1999. – № 23 (4). P. 267–283.
29. Milfont T. L. A Cross-Cultural study of environmental motive concerns and their implications for pro-environmental behaviour / T. L. Milfont, J. Duckitt and L. D. Cameron // Environment and Behavior. – 2006. – № 38 (6). – P. 745-767.
30. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach. – New York: The Free Press. – 1973.
31. Roets A. Does materialism predict racism? Materialism as a distinctive social attitude and a predictor of prejudice / A. Roets, C.Van Hiel and I. Cornelis // European Journal of Personality. – 2006. – № 20 (2). – P. 155-168.
32. Sagiv L. To compete or to cooperate? Values' impact on perception and action in social dilemma games / L. Sagiv, N. Sverdlik and S. Schwarz // European Journal of Social Psychology. – 2011. – № 41 (1). P. 64–77.
33. Sawyerr O.O. Individual value structure and diversity attitudes: the moderating effects of age, gender, race, and religiosity / O.O. Sawyerr, J. Strauss and J. Yan, // Journal of Managerial Psychology. – 2005. – № 20 (6). – P. 498–521.
34. Sheldon K. M. People recommend smaller ecological footprints for the average American after being primed with an America identity based on intrinsic values / K. M. Sheldon, C. P. Nichols and Kasser T. – Manuscript under review. – 2011.

35. Sheldon K.M. Prosocial values and group-assortation within an N-person prisoner's dilemma / K.M. Sheldon, M.S. Sheldon and R. Osbaldiston // Human Nature. – 2000. – № 11 (4). – P. 387–404.
36. Schwartz S. H. Basic Human Values: An Overview / S. H. Schwartz. – Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem. – 2006.
37. Schwartz S.H. Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries / S. H. Schwartz M.P. Zanna, ed. // Advances in Experimental Social Psychology. – Orlando: Academic Press. – 1992. – № 25. – P. 1-65.
38. Schwartz S. H. Universalism values and the inclusiveness of our moral universe / S. H. Schwartz // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2007. – № 38 (6). – P. 711-728.
39. Schwartz S. Studying Values: Personal Adventure, Future Directions / S. H. Schwartz // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2011. – № 42(3). – P. 307-19.
40. Vohs K.D. The psychological consequences of money / K.D. Vohs, N.L. Mead and M.R. Goode // Science. – 2006. – № 314 (5802). – P. 1154-1156.
41. Webster P. The green divide: Times poll shows the gulf between words and action on the environment / P. Webster and P. Riddell // The Times. – 8. November 2006. – Режим доступу // http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/health/article629238.ece.

УДК: 159.9.078

Соснюк О.П.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології кандидат психологічних наук, доцент

ПСИХОЛОГІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ДЛЯ РОЗРОБКИ ТА ФОРМУВАННЯ БІЗНЕС-СТРАТЕГІЙ

В статті аналізуються можливості використання психологічних інструментів для формування маркетингових стратегій. Розглянуто приклади з реальних досліджень, визначено потенціал якісних та кількісних методів для розробки стратегій корегування позиціонування та прогнозування розвитку брендів

Ключові слова: *якісні та кількісні методи, брендінг, маркетингові стратегії*

В статье анализируются возможности использования психологических инструментов для формирования маркетинговых стратегий. Рассмотрены примеры из реальных исследований, определен потенциал качественных и количественных методов для разработки стратегий коррекции позиционирования и прогнозирования развития брендов

Ключевые слова: *качественные и количественные методы, брендинг, маркетинговые стратегии*

The article analyzes the ways of using psychological tools for development and creation of marketing strategies. It considers some examples of real research; it reveals the potential of qualitative and quantitative methods for creation, management and forecast of brands' positioning and development

Key words: *qualitative and quantitative methods, branding, marketing strategy*

Актуальність. В сучасних умовах зростання конкуренції в діловій сфері все більшої актуальності набувають проблеми застосування психологічних інструментів для розробки і формування бізнес-стратегій. Необхідність розв'язання цих проблем за рахунок пошуку нових підходів є особливою відчутною в сфері брендінгу та маркетингу.

При цьому, доволі часто практики і науковці задаються простим питанням: «Де живуть бренди?». Якщо ми поставимо за мету знайти відповідь на це, зовсім не риторичне для усіх тих, хто займається практичним маркетингом питання,

досить швидко виявиться, що набагато легше сказати, де вони народжуються. Але і в цьому випадку знайдеться місце для поліваріативності думок.

Хтось припускає, що бренди народжуються в головах їх батьків-засновників. Так би мовити, є продуктом їхньої індивідуальної творчості. Як приклад, часто згадують таких неординарних постатей, як H.J. Heinz або Zino Davidoff. Один з них – H.J. Heinz – скористався домашнім рецептом томатного соусу зі спеціями, щоб запропонувати споживачам дещо нове – кетчуп. Методично просуваючись до мети й неухильно притримуючись власного девізу: «Робіть звичайні речі надзвичайно добре», H.J. Heinz перетворив свою компанію в лідера світового ринку. Інший – Zino Davidoff – показав яскравий приклад того, як можна скористатися вдалим геополітичним статусом своєї країни (Швейцарія) та трансформувати невелику торгову мережу в процвітаючу компанію світової тютюнової, а потім парфумерної та кавової індустрії. Їх шлях до успіху був різним. Але обидва потурбувались про те, щоб дати своєму творінню власне ім'я. І є всі підстави вважати, що зовсім не заради марнославства. Або не тільки через це. «Просто їм не було соромно за те, що вони робили, щоб на довгі роки наперед пов'язати це зі своїм прізвищем», – вважають маркетологи-практики, розкриваючи «секрет» батьків-засновників відомих брендів [6;8].

Не менш популярною серед фахівців є думка про те, що по-справжньому великі торгові марки народжуться в головах геніїв брендінгу, таких як David Ogilvy чи Leo Burnett. Дійсно, завдяки їхнім зусиллям багато не самих відомих до того марок набули популярності. Компанії, засновані легендарними рекламістами, стали лідерами ринку маркетингових послуг разом зі своїми клієнтами. При цьому обом майстрам також не доводилось відчувати сором за власну роботу, їм завжди було як мінімум цікаве те, чим вони займались. Саме так, на думку маркетологів-практиків David Ogilvy і Leo Burnett самі перетворились на бренди [5;7].

Існує й третя точка зору, згідно якої відтепер бренди народжуються в головах креативників, що обслуговують незліченну кількість компаній-виробників. Найбільш успішним з них вдається повторити досягнення великих попередників. Більшість же вдовольняється малим – локальними успіхами в конкурентній боротьбі за споживача. Для почуття гордості за зроблене сучасним креативникам достатньо й цього. До речі, цілком виправдано. Брендів стає все більше, а ідей, здатних привабити споживача, все менше [4;6;7;8].

Розглянуті нами думки колег відображають динаміку ситуації на ринку маркетингових послуг. Але не тільки це. Є дещо, що об'єднує прибічників кожної з розглянутих точок зору. Якщо у визначенні «місця народження брендів» між ними існують розбіжності, то у відношенні того, чому вони (бренди) народжуються, всі одностайні: щоб товари (чи послуги) могли бути відомими, впізнаваними, такими, що запам'ятовуються, привабливими для споживачів, і, найголовніше - краще продавалися й приносили прибуток [4;6].

Цей момент наближає нас до розуміння того, де живуть бренди. Звісно, в «душах» споживачів, в їхніх головах, в їхніх емоціях, почуттях та переживаннях. Звучить дещо пафосно, але ситуацію відображає досить адекватно. При цьому, знання того, де живуть бренди, дозволяє нам сконцентруватися на тому, як вони там живуть. Виходячи з цього й розробляються маркетингові стратегії.

Тут своє вагоме слово можуть сказати дослідники, котрі визначають «якість життя бренда» у свідомості споживача з допомогою широкого набору стандартних інструментів та процедур. Але чи завжди ми знаємо, як вони будуть жити далі, чи можемо спрогнозувати їхню долю? Більш-менш певно відповісти на це питання виходить не завжди. Але хочеться, а іноді - просто необхідно.

Саме тому, ***мета*** нашої роботи полягає у визначені можливостей використання психологічних інструментів для розробки і формування бізнес-стратегій, на прикладах, напрацьованих в сфері маркетингу.

Case 1. «Чи є життя в шоколаді?»

Декілька років тому саме виробнича необхідність змусила нас шукати нестандартні психологічні інструменти, здатні допомогти в розробці маркетингової стратегії. До нас звернулось одне з провідних рекламних агентств, що представляє інтереси компанії-виробника шоколаду. Маючи на руках результати масштабних якісних та кількісних досліджень, які були надані різними дослідницькими організаціями, вони відчували певні труднощі в формуванні стратегії розвитку марки на ринку. Відомостей, зібраних з допомогою стандартних дослідницьких процедур, було недостатньо для того, щоб вирішити основні питання: 1) яке продуктове позиціонування (плитка, батончик чи обидва продукти) повинно стати приорітетом; 2) яке позиціонування слід обрати для марки? При цьому, отримати відповіді на них було необхідно в найкоротші терміни (2 тижні).

Знаючи про те, що стандартні методики не дають бажаного для клієнта результату, ми запропонували провести глибинні інтерв'ю із застосуванням проективних технік ТАТ (Тематичної Аперцепції Теста) [3;9], для того, щоб вирішити дослідницькі завдання: 1) визначити місце плитки шоколаду в житті споживачів; 2) визначити місце шоколаду цієї марки в житті споживачів.

Запропанована методика була названа нами «Креативний простір». Методика передбачає проведення глибинного інтерв'ю із використанням ТАТ і відноситься до різновиду інтерпретаційних проективних технік [1;2]. В основу дослідницької процедури закладений принцип подвійної проекції. Основні етапи: 1) попередній (виявлення набору марок, які споживаються, категорій або різновидів продукту); 2) створення історій за малюнками ТАТ; 3) імплементація марок та продуктів в історії. Загальна схема аналізу результатів передбачала виділення в отриманій інформації 4-х обов'язкових елементів, що описують особливості споживацької поведінки: внутрішні та зовнішні мотиви, ситуації споживання та емоції, що їх супроводжують.

В ході аналізу з'ясувалось, що ці елементи і свідомості споживачів складаються в типові й достатньо стійкі ментальні паттерни, які були названі нами територіями.

Всього для марок шоколаду було виділено шість територій: «Дитинство», «Сім'я», «Кохання», «Дружба», «Догляд за собою», «Статус». Про те, як вони виглядають, можна судити за описом території «Кохання»:

- романтичні ситуації (побачення, інтимне спілкування, зустрічі та розлучення, очікування);
- сильні емоції (пристрасть, ревнощі, радість, спокуса, страждання, екстаз);
- внутрішні мотиви (гедоністичні – отримання задоволення, насолоди, відчуття свободи, егоїстичні – потішити себе);

- зовнішні мотиви (продемонструвати оточуючим, що в тебе в особистому житті все добре, бажання відповідати гендерним стереотипам життєвого успіху).

Згідно дослідницьких завдань, окремо нами було виявлено п'ять продуктових територій: «Десерт», «Натуральність», «Подарунок», «Відпочинок та релаксація», «Престиж». Задля наочного представлення їх змістовного наповнення пропонуємо ознайомитися з описом території «Десерт»:

- ситуації (романтичні побачення, дружнє спілкування, світське спілкування тет-а-тет з вживанням напоїв);
- емоції (радість, закоханість, задоволення, приязність);
- внутрішні мотиви (гедоністичні – бажання поласувати, насолодитися смаком, підкріпити позитивний настрій);
- зовнішні мотиви (підкреслити значущість моменту, продемонструвати спільність смаків, продемонструвати культуру споживання їжі та напоїв).

Для кожної з територій були визначені марки, що їх займають та відповідні різновиди продукту. Це дозволило уточнити позиціонування марки, що досліджувалася, в порівнянні з конкурентами.

В результаті для марки було рекомендовано рухатися одночасно в 2-х продуктових напрямках: з плиткою та батончиком.

Стратегія позиціонування з плиткою передбачала: утримання позицій на території «Кохання»; розвиток позицій на території «Статус»; експансію на територію «Догляд за собою».

Стратегія позиціонування з батончиком передбачала: розвиток позицій на територіях «Сім'ї» та «Дитинства», експансію на територію «Дружба».

Між територіями для марок та продукту були зафіксовані перетини. Тому при розробці позиціонування марки було рекомендовано використати «м'язи» з продуктового позиціонування:

- для території «Кохання» з територій «Десерт», «Відпочинок», «Подарунок»;
- для території «Статус» з територій «Престиж», «Десерт», «Натуральність»;
- для території «Догляд за собою» з території «Натуральність»;
- для території «Сім'я» з територій «Натуральність», «Відпочинок», «Подарунок»;
- для території «Дружба» з територій «Відпочинок», «Подарунок».

Цей досвід не тільки допоміг нам впоратися з поставленими клієнтом завданнями, але й суттєво розширив уявлення про можливості інструментів, що використовуються в психології.

Зокрема, ми на практиці переконалися в тому, що, застосовуючи цю методику, можна: виявляти емоційні території для різних марок та продуктів, створювати аналітичні моделі поведінки різних груп споживачів, а також портрети споживачів різних марок та продуктів.

Case 2. «Нам до красивих чи до ділових?»

Цей досвід став у пригоді в роботі з іншим нашим клієнтом, який має об'ємний портфель марок, орієнтованих на масового споживача. З однією з них, причому з самою успішною, виникла проблема. Частка марки-лідера в сегменті дорогих продуктів для жінок протягом декількох років зменшувалась. Спочатку в межах звичайних ринкових коливань, потім більш суттєво. Тому виникла потреба сформувати нову стратегію розвитку марки, з урахуванням того, яке місце вона займає в житті споживачів та як позиціонується в порівнянні з конкурентами.

Для вирішення цих завдань нами була використана описана раніше методика «Креативний простір». З її допомогою вдалось отримати детальне уявлення про території жіночих марок галузевого сегмента: «Статус», «Бізнес», «Відпочинок» («Розваги/Світське життя»), «Задоволення», «Романтика», «Будні» («Дім/Робота»), «Творчість» («Активна/Пасивна»).

Також було встановлено, що марка нашого клієнта переважно представлена на території «Відпочинок» та частково на територіях «Статус» та «Романтика». А марки конкурентів, що методично «відшматовували» її частку ринку, були локалізовані в інших, причому полярних між собою просторах: одна група – на територіях «Романтика», «Задоволення», інша група – на територіях «Статус» та «Бізнес». Марки-конкуренти з першої групи в уявленнях споживачів були агресивно жіночні й набагато доступніше/дешевше, а конкуренти з іншої групи – мали імідж більш маскулиних та престижних.

Першим бажанням клієнта було боротися з конкурентами на двох фронтах одночасно. Однак скоро стало зрозуміло, що здобуття симпатій з боку одних споживачів неминуче призводить до їх втрати з боку інших. Але ж були ще й лояльні споживачі марки (і не мало!), втрачати яких не хоче жоден виробник.

Підсумком роздумів над дилемою «Нам до красивих чи до ділових?» стало несподіване, але, як виявилось, правильне рішення «Нам до креативних!». Ця стратегія була зорієнтована на розвиток позицій марки на територіях «Романтика», «Задоволення» та «Бізнес» за рахунок експансії на територію «Активна творчість». Як виявилось, ця територія була однаково привабливою для гламурних дівчат та бізнес-леді. А основним маркетинговим інструментом став редизайн упаковки. При цьому не були забуті й споживачі марки, так як другою складовою нової стратегії стало утримання позицій на территорії «Відпочинок» («Світське життя/Розваги») – за рахунок спеціальної комунікації в місцях харчування та відпочинку.

Case 3. «Що робити, якщо відображення не подобається?»

Розглянуті нами приклади показують те, як можна оперативно вирішувати проблеми формування маркетингової стратегії з допомогою якісних методів. Але так буває не завжди. В дослідницькому середовищі добре відомо, що до результатів якісних досліджень клієнти ставляться з деякою недовірою. Особливо в тих випадках, коли висуваються підвищені вимоги до надійності інформації, на основі якої приймаються відповідальні рішення.

В таких ситуаціях ми рекомендуємо клієнтам використовувати комбінацію якісних та кількісних досліджень, застосовуючи комплексну модель оцінки потенціалу марки (в рамках методології TargetView™ або BrandView™). Даний підхід дозволяє враховувати при розробці маркетингової стратегії фактори ринкового успіху (реклама та промо, дистрибуція, ціна, упаковка, думки споживачів про марки etc) та долю бажаності марки (релевантність, преференції, ефект). Із розрахунку цих інтегральних показників й складається загальна оцінка потенціалу марки.

Саме дослідження складається з двох етапів: якісного та кількісного.

На першому, з допомогою якісних методів (в т.ч. з використанням методики проведення глибинних інтерв'ю із застосуванням проективних технік – ТАТ), визначаються території позиціонування марок (або продуктів). Їх опис дозволяє

змістовно наповнити анкету для кількісного дослідження. В першу чергу – блоку оцінки частки бажаності марки.

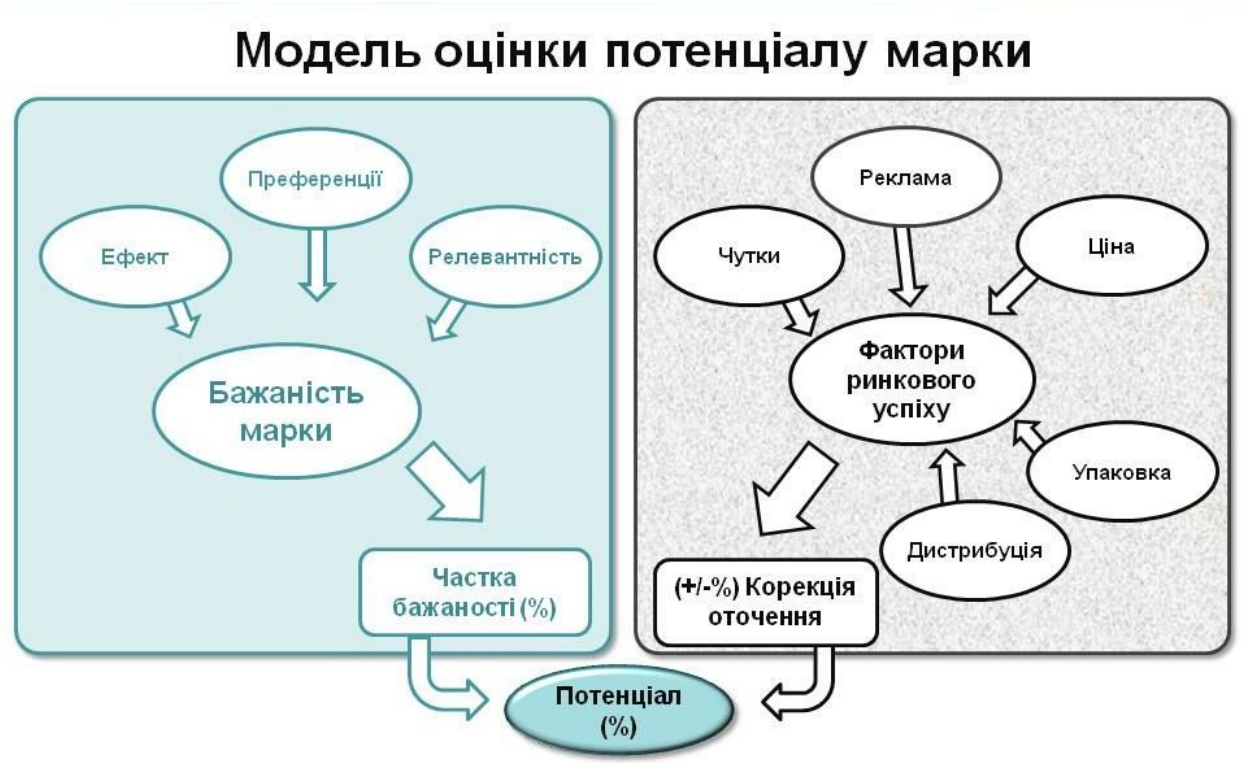

Схема 1. Модель оцінки потенціалу марки.

На другому етапі проводиться кількісне дослідження і за його результатами розраховується підсумкова оцінка потенціалу марки. Перевагою цього підходу є те, що на його основі можна не тільки оцінювати актуальний стан марки, але й прогнозувати перспективи її розвитку в конкурентному оточенні.

Ілюстрацією може послужити дослідження, проведене нами на ринку мінеральних вод. Наш клієнт був стурбований стабільно невеликою ринковою часткою марок, які були в його портфелі. Самі марки на ринку мінеральних вод достатньо відомі. Але цього для зростання їх привабливості в очах споживачів було недостатньо. І як рухатися далі в такій ситуації, клієнт не знав.

Результати проведеного нами комплексного дослідження дозволили виділити п’ять територій, на яких в уявленні споживачів позиціонуються марки мінеральних вод.

При цьому було з’ясовано і те, які марки домінують на кожній з них. Так, на території «Повага» домінує ТМ «Миргородська», на території «Престиж» – ТМ «Боржомі», на території «Універсальність» – ТМ «Моршинська», на території «Сучасність» – ТМ «Бонаква», на території «Лікування та Здоров’я» – розташувалась більшість інших ринкових гравців (в т.ч. і марки нашого клієнта).

Аналіз результатів кількісного дослідження показав, що на актуальний момент найбільш високий потенціал ТМ «Моршинська», ТМ «Бонаква» и ТМ «Миргородська», що забезпечується вдалим позиціонуванням на вказаних вище територіях, підкріпленим відповідною ринковою активністю.

Однак в цьому є й певний ризик для даних марок. Вони майже досягли свого піку й мають обмежені можливості для подальшого зростання. В той же час ТМ «Боржомі», що має високу частку бажаності (за рахунок позиціонування на

території «Престиж»), має найкращі можливості для нарощування своєї частки на українському ринку з допомогою ринкових факторів. Зараз є усі ознаки того, що марка докладає необхідних зусиль в даному напрямку. Й правильно робить, бо є всі підстави вважати, що на цій території позиціонування у ТМ «Боржомі» можуть з'явитися гідні конкуренти.

Графік 1. Результати оцінки потенціалу марок.

Таким чином, побоювання нашого клієнта підтвердились. Позиціонування в уявленнях споживачів на території «Лікування та Здоров'я» не забезпечує його маркам бажаного результату. Більш того, на цій території сконцентровано надто багато дрібних гравців (регіональних брендів). Виходячи з цього, для марок клієнта нами були розроблені декілька сценаріїв розвитку, що дозволяють повністю реалізувати їх потенціал. І зараз нам лишається сподіватися, що вони будуть успішно реалізовані клієнтом.

Висновки. Спираючись на досвід власних досліджень, ми можемо з великою мірою впевненості говорити про те, що презентовані психологічні інструменти довели свою ефективність та практичну придатність в тих випадках, коли в процесі розробки маркетингової стратегії необхідно:

- глибше зрозуміти споживача, особливості його мотивації, емоційного ставлення до брендів, виявити й систематизувати ситуації споживання. Нами це було перевірено на ринках кондитерських виробів, соків та соковмісних напоїв, мінеральних вод, в фармацевтичній галузі, на ринку тютюнової продукції etc.
- визначити особливості позиціонування марок та продуктів у свідомості споживачів в порівнянні з позиціонуванням конкурентів. Застосування цих інструментів дозволяє виявити потенційно вільні ніші для марок або продуктів, де вони зможуть більш успішно конкурувати з іншими гравцями ринку, вигідно використовуючи власне USP (Unique Selling Proposition).

Крім того, за умови використання тільки якісних методів дослідники та їх клієнти реально заощаджують час та гроші. При цьому отримані результати можуть бути використані у якості достатньо надійної інформації для розробки маркетингових стратегій у стислі терміни. Як самостійна платформа для розробки стратегії, або як допоміжна інформація для проведення креативних WorkShops.

В комбінації з кількісними методами з допомогою розглянутих інструментів можна розробляти маркетингові стратегії на основі деталізованої та високонадійної інформації, що дозволяє не тільки оцінити актуальний потенціал брендів, але й спрогнозувати перспективи їх розвитку в майбутньому.

Література:

1. Беллак Л. О проблемах концепции проекции // Проективная психология / Л.Беллак. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 10-29.
2. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психодиагностику / Л.Ф.Бурлачук. – Киев: Ника-Центр: Вист-С, 1997. – 126 с.
3. Леонтьев Д.А. Тематический Апперцептивный Тест (ТАТ) / Д.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 2000. – 254 с.
4. Сергеев А.М., Бойченко Е.А. Поведение потребителей / А.М.Сергеев, Е.А.Бойченко. – М.: Eksmo Education, 2006. – 230 с.
5. Огилви Дэвид. Огилви о рекламе / Дэвид Огилви. – М.: Эксмо, 2007. – 232 с.
6. Энджел Д., Блнекуелл Р., Минард П. Поведение потребителей / Д.Энджел, Р.Блнекуелл, П.Минард. – СПб.: Питер, 2007. – 944 с.
7. Broadbent Simon. The Leo Burnett book of advertising/ Simon Broadbent. – Indiana University: Business Books, 1984. – 199 p.
8. Fox Stephen. The Mirror Makers: A History of American Advertising and Its Creators / Stephen Fox. – The University of Illinois Press, 1997. – 416 p.
9. Murray H. Thematic Apperception Test: Manual / H. Murray. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971. – 137 p.

УДК 159.942

Льошенко О.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, асистент кафедри загальної психології, аспірант

СОЦІАЛЬНА ТА ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

В статті подано загальний аналіз поняття компетентності особистості. Представлені два види компетентності – соціальна та емоційна. Подано їх коротку історичну довідку та порівняльний аналіз

Ключові слова: *компетентність, соціальна компетентність, емоційна компетентність*

В статье рассмотрен общий анализ понятия компетентности личности. Представлено два вида компетентности – социальная и эмоциональная. Предложена их краткая историческая справка и сравнительный анализ

Ключевые слова: *компетентность, социальная компетентность, эмоциональная компетентность*

The global analysis of competence of personality is considered in the article. Two types of competence are presented – social and emotional. Their short historical certificate and comparative analysis is offered.

Keywords: *competence, social competence, emotional competence*

Актуальність. Сьогодення демонструє нам необхідність зробити крок у напрямку диференціації понять. Усі феномени, з якими працює психологія, повинні бути ясними та зрозумілими. Спекуляції, ототожнення, підвищений інтерес та неточні визначення понять соціальної та емоційної компетентності ставлять перед нами завдання розкрити змістову наповненість феноменів. Важливість такого кроку підкреслюється тим, що емоційна та соціальна компетентність мають справу із особистісно важливою для людини інформацією.

Метою статті є визначення змісту соціальної та емоційної компетентності, їх співвідношення між собою.

Компетентність розглядається як інтегральне поняття, яке в широкому значенні слова можна розуміти як здібність виробляти та координувати гнучкі, адаптивні відповіді до поставлених вимог. Проблема компетентності не є новою, до неї ще раніше зверталися як зарубіжні, так і радянські вчені. Так, у кінці 1960 – на початку 1970 рр. у західній науці зароджується напрям – компетентний підхід у освіті, який досконалому вивченню піддає доктор психологічних наук Зимня Ірина Олексійовна і, на основі аналізу, виокремлює три етапи його розвитку. Для першого етапу характерним є введення понять “компетенція” та “комунікативна компетентність”, створення передумов для розмежування категорій “компетенція” та “компетентність” (1960-1970 рр.). Другий етап відмічається тим, що розпочинається активне використання понять компетенція та компетентність. Дж.Равен надає перше та розгорнуте трактування феномена компетентності, який, на його думку, складається із великого числа компонентів, які відносно незалежні один від одного. Деякі він відносить до когнітивної сфери, інші – до емоційної. Усі разом вони є запорукою ефективної поведінки. Усі компоненти, на думку Дж. Равена, є “мотивованими здібностями” [5]. Окрім того, науковець виокремлює 37 видів компетентностей, серед яких впевненість в собі, адаптивність, емоційне відношення до діяльності та ін. (1970-1990 рр). Третій етап пов’язується з виходом праці Меліти Капітоновни, де розгляду піддається професійна компетентність з позицій психології праці. Маркова А.К. виокремлює в структурі професійної компетентності 4 складові: професійні психологічні та педагогічні знання; професійні педагогічні вміння; професійні психологічні позиції; особистісні властивості. У більш пізніх працях Маркова А.К. виокремлює спеціальний, соціальний, особистісний та індивідуальний види професійної компетенції.

Можна відмітити, що іноді категорія “компетенція” ототожнюється із “поняттям” компетентність, іноді рахується як його частина, або як родове поняття [6]. Словник Д.М.Ушакова дає нам наступне розходження у інтерпретації даних двох понять. “Компетентність – поінформованість, авторитетність”, а “компетенція – коло питань, явищ, у яких особа має авторитетність, досвід” [7]. Цікаву інтерпретацію поняття компетентність дає А.В.Хуторський, який зауважує, що компетентність – це володіння людиною певною компетенцією, що включає особистісне відношення до неї й предмету діяльності [6]. Найчастіше, поняття компетентності намагаються пов’язати із кваліфікацією. Звернувшись до дефініцій розглянутих понять, слід зауважити, що значення даних понять на сьогодні ще продовжується формуватися. Нам доречно буде звернутися до більш детального розгляду поняття компетентність, яке в перекладі з латинської мови (competeus) – означає поінформованість, обізнаність. Аналіз літератури із даного

проблемного питання дозволяє виділити чотири підходи у визначенні поняття компетентності: по-перше, як здатність, здібність (О.Холостова, Д.Кун та ін.), по-друге, як сукупність досвіду (М.Рибаков, Т.Коновалова), по-третє, як набір умінь, навичок (С.Макаров, В.Цветков), по-четверте, як єдність психічних властивостей (О.Кононко, С.Беденко), по-п'яте, як ефективна модель дії (В.Слот, Х.Спанярд) [3]. Більшість науковців приходить до думки, що компетентність представляє собою комплекс знань, навичок та умінь, самовдосконалення, поглиблене розуміння себе, творчий підхід до проблем, які виникають, а також вміння застосовувати отримані теоретичні знання в практичному житті. Потрібно наголосити на специфічності питання компетентності. Це ґрунтується на тому, що даний термін є загальним для цілої низки наук. Так, соціологія, психологія, філософія розуміють компетентність як вищий рівень майстерності, глибоке розуміння поставлених проблем, творчий підхід та уміння навчатися [4].

Нині широкого вжитку та обговорення набули соціальна та емоційна компетентність. Ці поняття викликали у аудиторії підвищену цікавість та увагу і, у той же час, чимало неточних, метафоричних визначень цих понять.

Проблема щодо сутності, змісту та структури соціальної компетентності нині ще й досі залишається не достатньо розробленою. Кінець ХХ ст.. знаменує початок дослідження поняття "соціальної компетентності". Вклад у вивчення цього феномена здійснили такі науковці, як: Ю. Меля, К. Рубин, Р. Хінтч, В. Ядов, А. Корнілова, І. Тетаренко, Л.Шабатура, С.Бахтєєва, О.Гиндина, Д.Єгоров, В.Цвєтков. В Україні досліджень з приводу аналізу "соціальної компетентності" замало. Більше уваги українські науковці приділяють поняттям "професійна компетентність", "комунікативна компетентність". Гідної уваги на українських теренах позбавлені соціальна, особистісна, емоційна види компетентності. Для того, щоб більш детально розглянути та проаналізувати поняття, потрібно звернутися до аналізу понять "компетентність", яке було вже розглянуто вище, та "соціальний".

"Соціальний" найчастіше розуміють як суспільний, пов'язаний із життям та відносинами людей у суспільстві. Тобто, соціальна компетентність – це поінформованість, знання у сфері суспільних відносин. Виходячи з того, що компетентність трактується як уміння навчатися, творчий підхід тощо, ми можемо дати наступне визначення соціальної компетентності, як адаптаційного явища. А саме, рівень адаптації людини до ефективного виконання соціальних ролей. Таким чином, соціальна компетентність має велике значення для поведінки людини. Її можна представити у вигляді відношення "Я" - "суспільство", включає в себе уміння правильно організовувати свій соціальний простір і, відповідно до цього, свою діяльність в цілому. Єдиного погляду щодо структури соціальної компетентності не існує. Так, виокремлюють наступні її складові: когнітивна, операційно-технологічна, мотиваційна, етична, поведінкова, соціально-ціннісна (Свірська Л.В.); індивідуально-особистісна, соціологічна, життєво-футурологічна (Шабатура Л.Н.). Ці складові надають можливість вважати соціальну компетентність комплексною характеристикою особистості, яку дуже складно обмежити, оскільки усі знання, якими володіє особистість, можна віднести до даної сфери.

Соціальна компетентність – це складне переплетення умінь, знань та дій, орієнтованих та організованих у відповідності до оточуючої соціальної

реальності, які відкривають та забезпечують можливість самореалізації у заданій системі [3]. Це відображення відносин “Я”-“суспільство”.

Достеменне розуміння емоційної компетентності потрібно здійснити також через розуміння понять “емоції”, “емоційний”. Найскладнішим питанням сучасної психології виступає проблема емоцій. Більшість науковців розглядає емоції як каркас духовного життя людини та її психічного розвитку. Проте, розкриття категорій емоційної сфери особистості нині є недостатнім. Це зумовлено важкістю дослідження емоційної сфери загалом. Людські емоції і почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності. К.Д. Ушинський писав, що “ні слова, ні думки, навіть вчинки наші не виражають так ясно нас самих і наше ставлення до світу, як наші почування” [8]. Емоція - це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Емоції виступають специфічною формою переживання, що відображає значення об’єктів для суб’єкта. Емоційний – це той, хто насичений емоціями, виражає їх. Енциклопедичне визначення емоційної компетентності, шляхом зіставлення понять “емоційний” та “компетентність”, може звучати як поінформованість у емоційній сфері особистості. Тобто, рівень емоційної компетентності може свідчити про ступінь цілісності емоційного життя. Ввівши поняття “емоційна компетентність”, наближуємось до спроби діагностики емоційної сфери особистості.

Вперше на зарубіжних теренах поняття емоційної компетентності з’являється у працях Д.Гоулмана. На його думку, емоційна компетентність включає дві складові: особистісна компетентність, куди входять розуміння себе, саморегуляція та мотивація, і соціальна компетентність, яка охоплює емпатію та соціальні навички.

Стисло охарактеризуємо представлені блоки:

1. Розуміння себе - знання власних станів, переваг, ресурсів та інтуіції: емоційне розуміння себе (розуміння власних емоцій та їх наслідків); адекватна самооцінка (знання власних сил та меж); впевненість в собі (правильна оцінка власних достоїнств та здібностей).

2. Саморегуляція - управління власними внутрішніми станами, імпульсами, ресурсами: самоконтроль (контроль над руйнівними емоціями та імпульсами); надійність (відданість нормам честі та чесності); сумлінність (відповідальність за свої дії); пристосованість (гнучкість за необхідності змін); відкритість новому (готовність працювати з новою інформацією та новими підходами).

3. Мотивація - емоційні тенденції, які управляють чи полегшують досягнення цілей: мотив досягнення (прагнення до поліпшення чи до вдосконалення); обов'язковість (відданість цілям групи чи організації); ініціатива (готовність використовувати всі можливості); оптимізм (завзятість у досягненні мети, незважаючи на перешкоди та невдачі).

4. Емпатія - чутливість до почуттів, потреб та турбот інших: розуміння інших (сприйнятливість до почуттів та поглядів інших, активний інтерес до їх турбот); сприяння розвиткові інших (сприйнятливість до потреб інших людей у розвитку і підтримка їхніх здібностей); орієнтація на обслуговування (розуміння та задоволення потреб інших); використання різноманіття (забезпечення сприятливих можливостей для різних людей); політична чутливість (розуміння відносин влади та емоційних переваг у групі).

5. Соціальні навички - вміння викликати бажані реакції у інших: переконання (володіння ефективними тактиками переконання); комунікація (відкрите сприйняття та переконливий зворотній зв'язок); розв'язання конфліктів (обговорення та розв'язання суперечностей); лідерство (надихання та управління індивідами і групами); каталізація змін (ініціювання чи управління змінами); створення зв'язків (формування ділових взаємовідносин); співробітництво та кооперація (спільна робота заради спільної мети); здатність працювати в команді (забезпечення групової взаємодії у досягнення спільної мети).

Як бачимо, так як і у випадку із соціальною компетентністю, усі здібності, представлені Д.Гоулманом, у якості структурних компонентів емоційної компетентності, відносяться не лише до емоційної сфери особи. Більш пізніми є дослідження емоційної компетентності Керолін Саарні. Дослідниця представляє емоційну компетентність у вигляді набору з восьми видів здібностей чи вмінь: усвідомлення власних емоційних станів; здатність розрізняти емоції інших людей; здатність використовувати словник емоцій та форми вираження, прийняті в данній культурі; здібність симпатичного та емпатичного включення в переживання інших людей; здібність розуміти, що внутрішній емоційний стан не обов'язково відповідає зовнішньому вираженню як у самого індивіда, так і у інших людей; здібність справлятися зі своїми негативними переживаннями; усвідомлення того, що структура та характер взаємовідносин в значній мірі визначається тим, як емоції виражаються у взаємовідносинах; здібність бути емоційно адекватним, тобто приймати власні емоції, якими би унікальними чи культурно детермінованими вони не були. К.Саарні, яка представляє ідею соціокультурної концепції, наголошує, що кожна людина природно прагне до самореалізації: у кожного з нас є бажання-інтенції до розвитку, до прагнення стати людиною сильною та цілісною [1]. Отже, ціль емоційної компетентності – це перетворення та прогресивний розвиток емоційної сфери суб’єкта з метою самовдосконалення, самореалізації, становлення суб’єкту зрілою особистістю, яка творить себе та сприяє творенню інших. Доцільно пам’ятати, що особистість – це мінлива істота, і, саме, конструкт емоційна компетентність дозволяє нам постійно та активно вибудовувати власний внутрішній світ, а також, навколишню взаємодію.

Існують також інші визначення емоційної компетентності. Так, її розуміють як здатність діяти із внутрішнім середовищем своїх почуттів та бажань, та ще, як здібність особистості здійснювати оптимальну координацію між емоціями та цілеспрямованою поведінкою.

Погляди на природу емоційної компетентності, як і на її визначення, також різняться. Думки розходяться. Одні науковці вважають, що природа емоційної компетентності має визначально генетичний характер. Представниками даної течії є К.Скайє та О.Гиндина. Інші науковці, у представництві О.О.Бодальова, Л.Лепіхової та Н.Бєлоцерковець вважають, що емоційна компетентність формується під впливом соціуму. Слід сказати, що на наш погляд, генетичний фактор повністю відкидати неможливо. Проте, найбільшу питому вагу у розвитку емоційної компетентності несе “соціальна ситуація розвитку особистості”. Отже, емоційна компетентність може і повинна виступати аспектом спеціального тренування. Орієнтація у власному емоційному світі, а звідси, адекватна поведінка надає можливість гармонійно взаємодіяти із оточуючими та світом загалом.

Аналізуючи поняття “соціальна компетентність” та “емоційна компетентність” можемо побачити, що у випадку із соціальною компетентністю людина повинна вміти правильно організовувати свій соціальний простір, використовуючи знання, вміння та дії. Ціль – успішна соціальна адаптація. Емоційна ж компетентність передбачає цілісний та прогресивний розвиток емоційної сфери особистості з метою самореалізації. Емоційна компетентність представляє собою набір знань, вмінь та навичок, які дозволяють адекватно діяти на основі обробки зовнішньої та внутрішньої емоційної інформації. ЕК заснована на співвідношенні генотипічних та соціальних факторів, які дозволяють збагачувати досвід особистості, сприяти швидкому аналізу емоціогенних ситуацій. На основі категоризації, запропонованої С.П.Дерев’янко, для понять соціальної та емоційної компетентності спільною може виступити категорія адаптація [2]. Обидва феномени можемо розглядати як сприяючі ефективному соціальному функціонуванню. Категорією, яка поєднує ці два поняття, може виступити категорія пізнання. До понять емоційна компетентність та соціальна компетентність слід застосовувати схему: отримання – обробка – організація – застосування.

Висновки. Соціальна та емоційна компетентність орієнтовані на спільну ціль – здійснення процесу пізнання з метою самоактуалізації особистості. Виокремлення окремих видів соціальної, емоційної, особистісної, комунікативної компетентностей обумовлено вимогами сьогодення, а саме колом завдань, з якими людина зіштовхується кожного дня і, які повинна вирішувати максимально продуктивно. Прогрес сьогодення ставить перед людиною завдання не лише запам’ятовувати інформацію та оперувати нею, але й вміти швидко адаптуватись до умов, які щохвилинно змінюються.

Література:

1. Бреслав Г.М. Психология эмоций / Г.М.Бреслав. – М.: Смысл, 2007. – 544 с.
2. Деревянко С.П. Развитие эмоционального интеллекта в тренинговых группах / С.П. Деревянко // Психологический журнал. – 2008. – №2. – С. 79-84.
3. Докторович М.О. Соціальна компетентність як наукова проблема / М.О. Докторович // Психологія і суспільство. – 2009. - №3. – С.144-147.
4. Лазуріна Н. П. Толерантність як складова соціальної компетентності / Н. П. Лазуріна // Вісник Житомирського державного університету. – 2008. – № 39. - С. 19–22.
5. Равен Джон. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация / Джон Равен. — М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.
6. Ренке С.О. Теоретичні підходи до дослідження психологічної компетентності / С.О. Ренкке // Проблеми сучасної психології. – 2011. - №13. – С. 300-315.
7. Толковый словарь русского языка: в 4 томах / [Под ред. Д.Н.Ушаков]. – М.: ООО “Издательство Астрель”, 2000. – 848 с.
8. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в шести томах / Константин Дмитриевич Ушинский. – М.: Педагогика, 1990. – 528 с.
9. Шадриков В.Д. Введение в психологию: эмоции и чувства / В.Д. Ушинский. – М.: Логос, 2002. – 156 с.
10. Якобсон П.М. Чувства, их развитие и воспитание / П.М. Якобсон. - М.: Знание, 1976. – 61с.

УДК 371.13 (09)

Волинець Ю.О.

Київський університет імені Бориса Грінченка, педагогічний інститут, викладач кафедри дошкільної освіти

ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДНЗ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І МЕТОДИКА

У статті висвітлено проблему дослідницької діяльності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, проаналізовано теоретичні основи та методику проведення дослідницької діяльності

Ключові слова: *професійна підготовка майбутніх вихователів ДНЗ до дослідницької діяльності; дослідницькі знання; дослідницькі вміння; готовність до дослідницької діяльності*

В статье освещена проблема исследовательской деятельности будущих воспитателей дошкольных учебных заведений, проанализированы теоретические основы и методика проведения исследовательской деятельности

Ключевые слова: *профессиональная подготовка будущих воспитателей ДУЗ к исследовательской деятельности; исследовательские знания; исследовательские умения, готовность к исследовательской деятельности*

In the article the problem of research of future educators of preschool education, analyzes theoretical a basis and methodology for conducting research

Keywords: *professional training of future educators preschool educational institutions to research activities, research knowledge, research skills, a willingness to research*

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку освіти важливим завданням постає організація дослідницької діяльності майбутнього педагога в навчально-виховному процесі. Визначальну роль у вирішенні цього завдання відіграє дошкільна освіта, ефективність якої залежить від професійної готовності майбутнього вихователя ДНЗ до проведення експериментально-дослідницької діяльності з дітьми дошкільного віку, що ґрунтується на вміннях поєднувати сучасні наукові підходи у навчальній та практичній діяльності. Особлива увага держави надається вищій освіті: коледжам і університетам як основним генераторам інтелектуального та професійного зростання майбутніх фахівців. Саме тому перед сучасними вітчизняними вищими навчальними закладами постає потреба до запровадження нових технологій здійснення дослідницької діяльності майбутнього педагога в навчально-виховному процесі.

Становлення особистості як фахівця тісно пов’язане зі здатністю майбутнього вихователя дошкільного навчального закладу не лише спиратися у своїй роботі на вже зроблені відкриття, але й самому проводити активну дослідницьку роботу, адже якість і успішність навчально-виховного процесу залежить від різноманітних чинників, що мотивують до експериментально-дослідної роботи і допомагають формувати творчу діяльність майбутнього педагога. Важливим, на що ми звертаємо увагу, – це психологічна

характеристика людини, яка вимальовує образ творчого педагога-дослідника. Однак, ґрунтуючись на вимогах до випускника педагогічного вищого навчального закладу, можна стверджувати, що чинниками, які визначають якість процесу професійної підготовки у вищому навчальному закладі, є сформовані професійні знання, вміння і навички.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та дисертаційних досліджень засвідчив про посилену увагу науковців до вивчення проблеми формування дослідницьких знань і вмінь, творчого зростання молодих фахівців в умовах інноваційної діяльності, підвищення їхньої творчої активності та потенціалу в фаховій підготовці. Зростає увага вищої школи до формування дослідницьких умінь у майбутніх фахівців, удосконалення їх педагогічної майстерності, готовності до сприйняття нововведень і творчої діяльності.

Формуванню професійних умінь у майбутніх педагогів приділяли увагу в своїх дослідженнях О. Абдулліна, Д. Мазоха, А. Міщенко, О. Савченко, Д. Тхоржевський, В. Шутяк, Н. Яковлєва та інші. Питанням готовності педагога до виконання своїх професійних обов'язків надавали увагу В. Бондар, М. Дяченко, С. Мартиненко, Л. Мороз. В останні роки активізацією дослідницької діяльності активно займалися В. Андрєєв, А. Іоголєвич та інші. Окремі автори акцентують увагу на виявленні чинників умов, дидактичних і виховних засобів, що дають змогу керувати становленням і розвитком педагога. Психологи орієнтуються на встановлення зв'язків і залежностей між станом готовності та ефективністю діяльності.

Нами встановлено, що проблема формування дослідницьких умінь у працівників педагогічної сфери має різні аспекти і була у свій час об'єктом вивчення багатьох науковців, серед яких К. Абульханова-Славська, К. Макагон, Є. Орлова, З. Шершньова, Т. Шипілова, Л. Федоряк та ін.

З огляду на зазначене, ***метою*** статті є висвітлення теоретичних основ та методики проведення дослідницької діяльності майбутніми вихователями ДНЗ.

Для підготовки майбутнього педагога-дослідника, компетентного фахівця в галузі педагогічної освіти на рівні вимог сьогодення, необхідно формувати дослідницькі знання та вміння у вихователів ДНЗ. Все це можливо лише за умов доцільно організованої навчально-дослідницької роботи зі студентами вищого навчального закладу.

Наукові джерела свідчать, що вивченню проблеми професійної підготовки щодо формування дослідницьких умінь майбутніх педагогів у фаховій підготовці, присвячено дослідження Л. Артемової, А. Богуш, В. Бондаря, О. Запорожець, І. Зязюна, Н. Лисенко, Г. Люблінської, С. Рубінштейна, О. Савченко, О. Сисоєвої та ін. На сьогодні цією проблемою зацікавлені вищі педагогічні навчальні заклади, тому що вища педагогічна школа покликана готувати професійні педагогічні кадри, здатні забезпечити всебічний розвиток особистості, впровадити систему цінностей в освіту.

Під час начальної праці студенти здобувають знання, уміння, навички, опановують загальнолюдський досвід. В психологічному словнику зазначається, що «вміння – використання суб'єктом наявних знань і навичок для вибору і здійснення прийомів дій відповідно до поставленої мети. Терміном уміння позначають і володіння складною системою психічних і практичних дій, необхідних для доцільної регуляції діяльності наявними у суб'єкта знаннями та

навичками»[5, с. 196]. Для проведення кваліфікованих досліджень потрібні фахівці з відповідною підготовкою, тому поліпшення підготовки майбутніх вихователів ДНЗ до дослідницької діяльності передбачає навчання студентів педагогічних навчальних закладів формуванню дослідницьких умінь з проблем навчання і виховання дітей. Коли йдеться про парадигму особистісно орієнтованої освіти, то увага найчастіше акцентується на взаємодії педагога та учня, педагога та дошкільника, внаслідок якої створюються умови, що сприяють творчому розвитку вихованця, школяра. Проте дедалі більше уваги, на наше глибоке переконання, варто приділяти питанням особистісно орієнтованого підвищення кваліфікації, особистісно орієнтованого управління освітою, адже успішність і якість навчально-виховного процесу визначає саме екзистенція педагога, його внутрішній світ, особистісні якості, уміння, знання, творчі здібності, які допомагають формувати, розвивати креативні якості маленької особистості.

Зупинимося на тлумаченні сутності та змісту поняття «готовність студентів – майбутніх вихователів ДНЗ до дослідницької діяльності з дітьми дошкільного віку» у процесі професійної діяльності. Вже саме загальне, формальне вивчення готовності має декілька значень. Дуже складними і суперечливими є рівні готовності, які використовуються в науках. У нашій роботі ми виходимо з положення про «індивідуальний розвиток» і з того, що категорія «готовності» припускає об’єктивний, зовнішній вимір (це система компонентів), а також із того, що існує суб’єктивна готовність особистості, яка має внутрішню систему відрахування і має прояв у переживаннях відносно власного «Я». Йдеться про суб’єктивне сприймання ступеня самореалізації майбутнього вихователя.

Сучасні дослідження фахової підготовки майбутніх вихователів ДНЗ відображено в працях Л. Артемової, Г. Бєлєнької, О. Богініч, А. Богуш, Н. Гавриш, Г. Кловак, Ю. Косенко, М. Машовець, Т. Поніманської, Т. Шкваріної та ін. Вивчення стану проблеми в науковій літературі свідчить про те, що найбільшу увагу дослідники приділяли змісту та специфіці дослідницької діяльності загалом. У багатьох працях аналізувались якості і властивості особистості, притаманні і дослідникові, але розробка змісту готовності до педагогічної дослідницької діяльності не стала предметом вивчення дослідників. Розуміючи актуальність формування готовності педагога до вивчення особистості дитини, узагальнення досвіду і перевірки власних методичних розробок вимагають визначити структуру і конкретизувати зміст цього складного особистого утворення, виходячи із специфіки дослідницької діяльності і вимог, які висунуті сьогодні до особистості педагога.

З метою подальшого вивчення проблеми навчально-дослідницької роботи як засобу формування дослідницьких умінь у вихователів ДНЗ було проведено обговорення окресленого питання зі студентами ОКР «бакалавр» дошкільної освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка. Нами було опитано 189 студентів І-ІІІ курсів денної форми навчання. Всі отримані дані вказували на недостатню сформованість професійних умінь у студентів – випускників вищого педагогічного закладу.

Аналіз анкетування студентів засвідчив, що значна кількість осіб (83% з 180 респондентів) мало обізнані з сутністю поняття «дослідницькі вміння». Результати дослідження довели, що підготовка студентів до дослідницької діяльності гальмується низьким рівнем готовності майбутніх вихователів ДНЗ до

експериментально-дослідницької діяльності. Коли ми розробляли методику дослідження, то керувалися даними, отриманими в результаті досліджень істориків, педагогів, філософів, а також вимогами до підбору програмового матеріалу для дошкільників.

Результати нашого експерименту дозволили зробити висновок, що формування дослідницьких умінь майбутніх вихователів ДНЗ у процесі фахової підготовки в умовах вищого навчального закладу приділяється недостатня увага. Під час педагогічного оцінювання рівня сформованості дослідницьких умінь нами було встановлено, що у студентів ІІІ курсу ОКР «бакалавр» напряму «Дошкільна освіта» найбільш розвинені аналітико-синтетичні (51,6%) та інформаційні (64,2%) вміння і найменш розвинені креативні (15,1%) і прогностичні (26,8%) вміння. Така залежність спостерігається на початку експериментальної роботи в студентів ІІІ-ІV курсів. Аналіз опитування серед викладачів (15 респондентів) з навчальних предметів за навчальним планом довів, що вони не спрямовують свою діяльність на формування і розвиток дослідницьких умінь, що негативно позначається на професійній підготовці майбутніх вихователів ДНЗ.

Аналіз навчальних планів підготовки фахівців дошкільної освіти виявив тенденцію зменшення кількості годин, що відводиться на самостійну наукову роботу. Таким чином, ґенеза питання організації навчально-дослідницької роботи, визначили проблему пошуку шляхів удосконалення процесу формування дослідницьких умінь у вихователів ДНЗ.

Основою нашої статті є дослідження Н. Литовченка, який класифікує дослідницькі вміння на чотири групи, а саме:

- операційні дослідницькі вміння, до яких відносить розумові прийоми і операції, які застосовуються в дослідницькій діяльності; порівняння, аналіз і синтез, абстрагування та узагальнення, висунення гіпотези, співставлення та узагальнення та інші розумові операції;
- організаційні дослідницькі вміння, що охоплюють застосування прийомів самоорганізації в науково-дослідній діяльності, планування науково-дослідної роботи, проведення самоаналізу та самоконтролю, регуляції своїх дій в процесі дослідницької діяльності;
- практичні дослідницькі вміння: опрацювання літературних джерел, проведення експериментальних досліджень, спостереження фактів, подій та обробка даних спостережень, впровадження результатів в практичну діяльність;
- комунікативні дослідницькі вміння, необхідні для застосування прийомів співробітництва в процесі дослідницької діяльності, для здійснення взаємодопомоги, взаємоконтролю обговорення результатів.

Аналізуючи праці вчених з окресленої проблеми, ми дійшли висновку, що дослідницька діяльність як творчий процес сприяє внутрішньому руху і саморуху суб’єктів творчої взаємодії і розвитку якостей особистості, що забезпечують успіх у творчій діяльності. За таких умов формування дослідницьких умінь майбутнього педагога розглядається як процес створення сприятливих умов для такої професійної підготовки педагога, яка забезпечувала б розвиток особистісних якостей і професійних умінь, що сприяють педагогічній пошуково-перетворюючій діяльності, результатом якої є подальший професійний розвиток та саморозвиток педагога як дослідника.

Ми виходимо з того, що дослідницькі вміння майбутніх педагогів забезпечують його пошуково-перетворюючу педагогічну діяльність у навчально-виховному процесі, спрямованому як на особистісний розвиток і саморозвиток , так і на саморух дитини. На підставі психолого-педагогічного аналізу літератури *дослідницькі вміння* майбутніх вихователів ДНЗ ми розглядаємо як, з одного боку, властивість особистості, яка характеризує його здатність до пошуково-перетворюючої діяльності в освітньому процесі, а з іншого, як його здатність здобувати нові знання, вміння та навички, що сприяють його професійному розвитку і саморозвитку.

Серед провідних мотивів, які сприяють спрямованості педагога на дослідницьку діяльність, ми виділяємо допитливість та інтерес до вирішення педагогічної проблеми. Серед особистісних якостей, які сприяють його успішній дослідницькій діяльності, працелюбність, готовність до інтелектуального ризику, цілеспрямованість і наполегливість.

Сьогодення висуває нові вимоги не тільки до наукової компетенції фахівця – людини, яка творчо мислить, свідомо орієнтується в інформаційному та науковому просторі. Отже, на нашу думку, педагогам вищої школи необхідно сформувати у студентів уміння аналізувати й прогнозувати педагогічні процеси і явища, творчо використовувати набуті знання, досвід, оволодівати навичками самоосвіти.

Порівняння вимог до професійної і наукової підготовки фахівця дозволило зробити висновок про те, що основною умовою реалізації зазначених вимог може бути навчально-дослідницька робота як засіб формування дослідницьких умінь у вихователів ДНЗ, а саме: аналітична та практична робота з літературою, вміння спостерігати, аналізувати, узагальнювати, творчо застосовувати отримані знання та вміння.

Висновки. Основними формами навчально-дослідницької роботи, що сприяють формуванню дослідницьких умінь у майбутніх вихователів ДНЗ є: робота з інформаційними джерелами; проблемна лекція; викладання-діалог; метод проблемного викладу; евристичний пошук (евристична бесіда-пошук); дослідницький метод (метод колективного пошуку оригінальних ідей, метод розв'язування творчих завдань і задач, лабораторний експеримент); навчально-рольові ігри (мікровикладання, рольові диспути, рольові ігри). Основними формами викладання, які сприяють формуванню таких умінь, є: урок дослідження; факультатив; проблемний семінар; пошукова самостійна робота (індивідуальні завдання, творчі задачі, творчі роботи); лабораторно-практична робота; нестандартні уроки (урок-мандрівка, урок-конференція, урок-змагання, урок-загадка тощо); навчальна конференція; контрольне тестування; педагогічна практика.

Література:

1. *Бєлєнька Г. В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу : монографія / Ганна Володимирівна Бєлєнька. – К. : Університет, 2011. – 320 с.*

2. Кловак Г.Т. Дослідницька діяльність як важлива складова роботи вчителя сучасної школи / Г.Т. Кловак //Вісн. Житомир.пед. ун-туім. І. Франка / гол. ред. П.Ю.Саюх. – Житомир, 2003. – Вип. 12. – С.253–256.

3. Мартиненко С.М. Формування готовності студентів педагогічного університету до особистісно орієнтованої взаємодії / С.М. Мартиненко // Педагогічна освіта: теорія і практика:

зб. наук. пр. «Психологія і педагогіка». – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2005. – №2. – С.180-185.
4. Підготовка фахівців з дошкільної освіти за кредитно-модульною системою організації навчального процесу: навч. посіб. / за ред. Т.І. Пониманської. – 2-е вид., доп. – К.: Видавн. Дім «Слово», 2010. – 304 с.
5. Психологічний словник : [ред. – В.І.Войтко]. – К.: «Вища школа», 1982. – 216 с.
6. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посібник / Ред. Рада: В.М.Доній (голова), Г.М. Несен (заст. голови), Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков (наук.ред.) та ін. – К., 1996.-792с.
7. Савченко О. Я. Удосконалення професійної підготовки майбутніх вчителів початкових класів / О. Я. Савченко // Початк. шк. – 2000. – № 7. – С. 1–4.

УДК 37.629.73-057.86

Лаврухіна Т. В

Національний авіаційний університет, аспірантка

ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ АВІАЦІЙНИХ ДИСПЕТЧЕРІВ ЯК УМОВА ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто ключові компетентності майбутніх авіаційних диспетчерів, сформованість яких визначає готовність до професійної діяльності.

Ключові слова: *компетентність; ключові компетентності; авіаційний диспетчер; професійна діяльність.*

Рассмотрены профессиональные компетентности будущих авиационных диспетчеров, сформированность которых определяет готовность к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *компетентность; ключевые компетентности; авиационный диспетчер; профессиональная деятельность.*

The key are considered the competence of future aviation controllers the formed of which is determined by readiness to professional activity.

Keywords: *competence; key a competence; aviation controller; professional activity.*

Актуальність дослідження. Відповідно до тенденцій процесу модернізації сучасної освіти, головним завданням сучасної вищої освіти є формування в майбутніх фахівців професійної компетентності. Освітній процес має задовольняти потреби соціального замовлення, зокрема, «виховання самостійних, ініціативних і відповідальних членів суспільства, здатних ефективно взаємодіяти у розв'язанні соціальних, виробничих і економічних завдань» [1, с. 21]. Стрімкий розвиток сучасного глобалізованого суспільства зумовлює постійне зростання вимог до молодого спеціаліста. У контексті євроінтеграції України перед вітчизняними педагогами постали нові завдання з удосконалення і трансформування системи вищої освіти, провідними серед яких є такі: формування в майбутнього спеціаліста особистісних якостей, необхідних для належного здійснення професійної діяльності, психологічної готовності до професійної діяльності; ефективне інтегрування фахових знань, умінь і навичок. Ці складники є визначальними для формування ключових професійних компетентностей у майбутніх фахівців різних професійних галузей, зокрема авіаційної.

Авіаційна галузь постійно розвивається й оновлюється, що вимагає від вищої освіти зазначеного профілю безперервного пошуку нових підходів до якісної підготовки висококласних фахівців, зокрема, формування особистісних і професійних якостей у майбутніх авіаційних диспетчерів. Підготовка авіаційного

диспетчера у вищих навчальних закладах має на меті сформувати компетентного фахівця в авіаційній галузі. Професійна діяльність авіаційного диспетчера пов'язана з підвищеним рівнем ризику, тому становлення його як професійної особистості має починатися з усвідомлення відповідальності, яку згодом буде покладено на нього. Серйозне ставлення до навчання сприятиме належному подальшому виконанню професійних обов'язків.

З огляду на зазначене, актуальним є дослідження процесу формування ключових компетентностей майбутніх авіаційних диспетчерів як умови готовності їх до професійної діяльності.

Мета статті – вивчити ключові компетентності авіаційного диспетчера. Крім того, необхідно проаналізувати педагогічні та психологічні умови формування в майбутнього авіаційного диспетчера зазначених компетентностей.

Основні аспекти компетентнісного підходу в освітньому просторі досліджували відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, серед яких: У. Бек, Н. Бібік, Ф. Вайнерт, Д. Валь, Е. Кліме, Д. Кур, Д. Мартенс, Х. Мендель, О. Овчарук, О. Пометун, Ф. Фрідріх та ін. У сучасній психолого-педагогічній літературі чимало досліджень (О. Локшиної, Л. Паращенко, О. Савченко, С. Трубачевої, Г. Фрейман) присвячено питанням теорії та практики формування ключових компетентностей фахівців різних галузей. Водночас проблема формування ключових компетентностей у майбутніх авіаційних диспетчерів лишається недостатньо дослідженою.

Аналіз праць провідних вітчизняних науковців у цій сфері (О. Петращук, О. Пітель, В. Харченко, С. Щербіна) підтверджує необхідність дослідження проблеми формування ключових компетентностей майбутніх авіаційних фахівців, зокрема, авіаційних диспетчерів. Крім того, потребують ґрунтовного вивчення педагогічні чинники, що впливають на формування цих компетентностей у майбутніх спеціалістів зазначеної галузі.

Стрімкий розвиток науки та сучасних технологій зумовлює безперервне оновлення теоретичних засад підготовки фахівців різних галузей, зокрема й авіації. Саме тому молодий спеціаліст, приступаючи до професійної діяльності, має подолати низку проблем, пов'язаних із: невпевненістю в правильності власних дій; нездатністю використовувати набуті знання й досвід; несформованістю психологічної готовності до початку професійного життя. Зазначені проблеми набувають особливої гостроти, з огляду на те, що від правильності виконання авіаційним диспетчером професійних обов'язків повсякчас залежить життя інших людей.

Підготовка авіадиспетчерів у вищих навчальних закладах має забезпечити отримання системних знань, напрацювання фахових умінь і навичок, що будуть становити основу компетентної підготовки майбутнього авіаційного диспетчера до виконання професійних обов'язків.

Головне призначення авіаційного диспетчера – забезпечити безпечний, регулярний і впорядкований рух повітряних судів у межах зони його відповідальності. Це один з видів професійної діяльності, у якій фахівець не може дозволити собі припуститися помилки. Крім того, від успішності трудової діяльності авіаційного диспетчера, як і будь-якого спеціаліста в інших сферах діяльності, залежить його кар'єрне зростання. У цьому контексті успішність трудової діяльності слід трактувати як здатність працівника поєднувати

теоретичні знання та практичні вміння з досвідом роботи й ефективно використовувати їх під час виконання професійних обов'язків. З приводу даного питання, у багатьох державах світу здійснено перехід від «знаннєвої» моделі навчання до «компетентнісної», що спрямована на формування соціально й професійно компетентної особистості. Таким чином, засвоєння готових знань стає не метою, а одним з допоміжних засобів у підготовці фахівця [2, с. 7]. Результатом такого процесу є формування загальної професійної компетентності, що є сукупністю ключових компетентностей, тобто інтегрованою характеристикою особистості. Зазначена характеристика має сформуватися у процесі навчання, поєднавши в собі знання, уміння, навички, досвід діяльності й поведінкову модель особистості.

Похідним поняття ключових компетентностей є наукова категорія «компетентність». Загалом у науці є різні підходи до визначення поняття «компетентність» (від лат. competence), однак більшість дослідників сходяться на думці, що це здатність та готовність особистості до виконання певної діяльності [О. Бергмус, С. Боднар, В. Кальней, Б. Кенжебеков, С. Шишов]. Компетентна особистість володіє знаннями та досвідом в певній галузі та здатна застосовувати свій професійний потенціал на практиці. Тобто це особа, яка має власне компетенцію. Компетенція – суспільні вимоги до засвоєння сукупності знань, способів діяльності, досвіду ставлень з певної галузі знань, якостей особистості, яка діє в соціумі. [3, с. 49]

На нашу думку, компетентність – це здатність людини виконувати: а) професійні обов'язки на основі отриманих під час професійної підготовки у вищих навчальних закладах теоретичних знань і практичних умінь; б) складні завдання та певні дії шляхом мобілізації психологічних ресурсів.

Упродовж тривалого часу розгортається дискусія між сучасними науковцями та педагогами-практиками (А. Хуторський, Н. Бібік та інші) стосовно ключових компетентностей, якими має володіти людина для повноцінного життя в суспільстві та зростання у професійній діяльності.

Водночас у програмі Європейської комісії «Ключові компетентності для навчання протягом життя. Європейська довідкова система» цей термін потрактовано як комбінацію вмінь, знань, здібностей і ставлень, що визначає схильність до навчання й набуття практичного досвіду. Відповідно до зазначеної програми, ключові компетентності – це змінний багатофункціональний набір знань, умінь і навичок, що необхідний індивіду для особистісної реалізації й розвитку, соціальної інтеграції та працевлаштування. Ключові компетентності мають важливе значення, передусім, для таких сфер життя, як: особистісна реалізація і розвиток людини протягом життя (культурний капітал); активне громадянство та інтеграція (соціальний капітал); зайнятість (людський капітал) [4, с. 23–24].

Дослідник О. Прометун пропонує поняття «ключові компетенції» визначати як здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи певні проблеми [5, с. 62].

У контексті нашого дослідження поняття «ключові компетентності» доцільно трактувати як змінні, багатогранні компетентності, що ґрунтуються на інтегрованих знаннях і вміннях, формуються в людині й визначають її як

соціальну та професійну особистість. Ключові компетентності, що формуються в людині, сприяють її соціальному розвитку, водночас саме професійна компетентність допомагає становленню професійної особистості. Успішна професійна діяльність є невід'ємним складником повноцінного життя та самореалізації людини.

Слід зазначити, що словосполучення ключові професійні компетентності не зустрічається у сучасній літературі. Зазвичай науковці використовують термін «ключові компетентності» та «професійна компетентність». Але ключові компетентності є загальними умовами для успішного соціального життя особистості, які необхідно формувати вже під час навчання особистості у середніх навчальних закладах. Професійна компетентність особистості формує професійну особистість, визначає ключові елементи, якими має оволодіти особистість відповідно до професійного напрямку підготовки майбутнього фахівця. Дослідник В. Слабко професійну компетентність трактує як «вищий рівень своєї якості – професіоналізм» [6, с. 207].

На наш погляд, ключові професійні компетентності майбутнього авіаційного диспетчера – це сформовані під час професійного навчання компетентності, які будуються на знаннях та вміннях; професійний досвід, який особа здатна за необхідності активізувати. Професійний досвід слід розуміти як складну систему, що передбачає сукупність знань, умінь, навичок, способів виконувати завдання та розв'язувати проблеми, що виникають у процесі підготовки та професійної діяльності майбутнього авіаційного диспетчера [7, с. 387].

Несформованість ключових компетентностей у майбутніх авіаційних диспетчерів актуалізує одну з головних проблем цивільної авіації – безпеку польотів. Формування ключових компетентностей – це складний багатогранний процес, що здійснюють під час навчання у вищому навчальному закладі чи професійному училищі.

Сучасна підготовка майбутніх авіаційних диспетчерів спрямована на накопичення знань, набуття професійних навиків і передбачає:

початкову підготовку, що входить у програму освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр за напрямом підготовки «Аеронавігація» (передбачає загальні курси класичних вищих навчальних закладів і спеціальні дисципліни, серед яких: авіаційна метеорологія, технологія роботи авіадиспетчера, організація повітряного руху, авіаційна англійська мова та ін.);

відбір кандидатів за професійними якостями (після початкової підготовки кандидати, які бажають стати авіадиспетчерами, мають успішно пройти спеціалізовані тести для оцінювання наявності професійно необхідних якостей);

отримання ліцензії студента-авіадиспетчера (державна сертифікація авіаційного персоналу та перевірка теоретичних знань);

професійна підготовка в тренажерних центрах [8].

Завершальним етапом перед початком професійної діяльності є стажування безпосередньо на робочому місці й отримання ліцензії авіадиспетчера.

Слід зауважити, що традиційна система підготовки майбутнього авіаційного диспетчера формувалася протягом тривалого часу, накопичила ґрунтовний досвід, однак, зважаючи на постійні зміни у сфері аеронавігаційній, нині вона не цілком відповідає сучасним потребам галузі [9, с. 84]. Початкова підготовка майбутнього авіаційного диспетчера у вищих навчальних заклад авіаційного

профілю передбачає два етапи: теоретичний – отримання та продукування необхідних знань; практичний – заняття на тренажерах для формування компетентностей, необхідних умінь і навичок.

Дослідники О. Петрушак і С. Рудаш у своєму дослідженні [10] визначають певні недоліки сучасної професійної підготовки майбутнього авіаційного диспетчера. Передусім це розрив між теорією та практикою. Для усунення його науковці пропонують запровадити три етапи навчання, а саме:

отримання теоретичних знань (знання, що є основою професійної діяльності авіаційних диспетчерів);

передтренажерний етап (формування практичних умінь і навичок);

практичні заняття на тренажерах.

На думку зазначених учених, саме на передтренажерному етапі відбувається поетапне оволодіння необхідними компетентностями [10, с. 179].

С. Щербіна у науковому дослідженні [11], присвяченому формуванню професійних умінь у майбутніх авіаційних диспетчерів, наголошує, що у процесі професійної підготовки майбутнього авіадиспетчера слід сформувати:

- активність пізнання причин нештатної ситуації;
- здатність працювати як з перенасиченим інформаційним полем, так і за умов дефіциту інформації;
- уміння будувати на основі розрізненої та різнопланової інформації концептуальну модель образу польоту;
- уміння приймати та реалізовувати рішення з переданням його на борт повітряного судна [11, с. 7].

Зазначеним зумовлено актуальність визначення та вивчення ключових компетентностей майбутнього авіаційного диспетчера, які фахівець зможе надалі поєднати з отриманими знаннями й досвідом, що забезпечить належний рівень професійної підготовки та подальшої діяльності.

В. Харченко та Ю. Чинченко [12] розробили методику експертної оцінки керівників польотів, схарактеризували організаторську та соціально-психологічну компетентність керівника польотів. У дослідженні взяли участь керівники польотів, старші авіаційні диспетчери та авіаційні диспетчери-інструктори.

Ураховуючи отримані результати дослідження, науковці визначили основні складові професійної компетентності майбутнього керівника польотів (авіаційного диспетчера):

- особистісна компетенція;
- соціально-психологічна компетенція;
- ділова компетенція.

Так, особистісна компетентність майбутнього авіаційного диспетчера визначає психологічні та фізичні можливості особистості диспетчера, рівень вимогливості до себе, здатність нести відповідальність за власні дії та їх наслідки. Соціально-психологічна компетентність – здатність до взаємодії з іншими людьми. Ділова компетентність охоплює певні якості авіаційного диспетчера, серед яких: швидка реакція в разі виникнення певних професійних проблем, своєчасне виконання виробничих завдань, проблемних завдань у мінімальний час, з урахуванням фінансових і моральних збитків [12, с. 34].

Професійна діяльність авіаційних диспетчерів передбачає постійний зв’язок із членами екіпажу. Так, радіообмін вимагає від авіаційного диспетчера

розвинених комунікативних умінь, які необхідно формувати під час професійного навчання, що визначає комунікативну компетентність, як ключову професійної компетентності авіаційного диспетчера. Дослідник О. Пітель визначає такі лінгвістичні аспекти ведення радіообміну в сучасній авіації:

- лаконічність;
- однозначність;
- відносна свобода побудови висловлювання;
- типова фразеологія;
- максимальне використання стандартних слів і фраз;
- чітка та зрозуміла вимова;
- уникнення багатослів'я в стандартних умовах;
- використання нестандартних мовних одиниць у нестандартних ситуаціях [13, с. 192].

У нормативних документах Міжнародної організації цивільної авіації англійська авіаційна мова є основною мовою радіообміну. Вивчення англійської авіаційної мови є обов'язковою умовою професійної діяльності майбутнього авіаційного диспетчера. Доходимо висновку, що комунікативна компетентність також є важливим елементом професійної компетентності авіаційного диспетчера, що визначає готовність і здатність вести діалог як на рідній, так і на англійській авіаційній мовах, передусім, у стресових ситуаціях.

Отже, формування ключових компетентностей майбутнього авіаційного диспетчера є актуальною і складною проблемою системи вищої освіти авіаційного напряму, ступінь розв'язання якої визначає безпеку польотів на повітряних трасах. Це тривалий багатоаспектний процес, що вимагає формування професійно важливих якостей, умінь, навичок і є завданням вищої професійної освіти авіаційного профілю.

Висновки. 1. Ключові компетентністі майбутнього авіаційного диспетчера, на нашу думку, – це система компетентностей, які дають змогу професійно виконувати певні обов'язки, використовуючи теоретичні знання та практичні вміння, які фахівець отримав під час навчання у ВНЗ.

2. Професійна компетентність авіаційного диспетчера охоплює необхідні професійні вміння, навички, компетентності, серед яких визначальне місце посідають комунікативні вміння.

3. Успішна професійна діяльність безпосередньо залежить від рівня теоретичних знань, напрацювання практичних умінь, досвіду їх застосування в роботі, що є елементами професійної компетентності, яку формують під час навчання у вищому навчальному закладі відповідного профілю.

Література.

1.Забарна А. П. Компетентнісний підхід як основа організації профільного навчання інформатики / А. П. Забарна // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2009. – № 2 (74). – С. 21.

2.Бібік Н. М. Компетентнісна освіта – від теорії до практики / [Н. М. Бібік, І. Г. Єрмакова, О. В. Овчарук та ін.]. – К. : Плеяди, 2005. – 120 с.

3.Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики) / [За заг. ред. О. В. Овчарук]. – К.: "К.І.С.", 2004. – 112 с.

4.Зеер Э. Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход : [моногр.] / Зеер Э. Ф. – М. : Моск. психол.- соц. ин-т, 2005. – 211 с.

5.Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питання запровадження компетентнісного підходу в українській освіті / О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній

освіті: світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С, 2004. – 112 с.
6.Слабко В. М. Роль і місце технічної компетентності у підготовці майбутнього викладача дизайну / В. М. Слабко // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 13 : «Проблеми трудової та професійної підготовки». – 2010. – Вип. 7. – С. 208.
7.Стовба Н. І. Когнітивний досвід як складова професійного досвіду / Н. І. Стовба // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ. – 2011. – Т. XIII, ч. 2. – С. 387.
8.Як стати авіадиспетчером? [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://controller.uksatse.ua/index.php?s=deff886e9a32044bdbccbde4c559529f&act=Part&CODE=251.
9.Харченко В. П. Застосування еталонних моделей компетенції диспетчерів керування повітряним рухом як засобу оптимізації витрат провайдера аеронавігаційних послуг / В. П. Харченко, В. П. Колотуша, І. В. Колотуша // Вісник НАУ. – 2010. – № 1. – С. 84.
10.Петращук О. П. Предтренажерний етап – єднальна ланка теоретичної та практичної підготовки диспетчерів керування повітряним рухом / О. П. Петращук, С. І. Рудас // Вісник НАУ. – 2010. – № 4. – С. 170–173.
11.Щербіна С. В. Науково-дослідна робота майбутніх диспетчерів міжнародних авіаліній як засіб формування професійних умінь : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання з технічних дисциплін» / С. В. Щербіна. – Х., 2001. – 18 с.
12.Харченко В. П. Автоматизація процесу професійного відбору авіаційного персоналу цивільної авіації / В. П. Харченко, Ю. В. Чинченко // Вісник НАУ. – 2006. – № 2. – С. 34.
13.Пітель О. М. Формування готовності майбутніх авіаційних диспетчерів до введення радіообміну англійською мовою / О. М. Пітель // Вісник НАУ. – 2010. – № 2. – С. 192.

УДК 378.147

Лисенко О.Ю.

Національний медичний університет імені О.О.Богомольця асистент кафедри організації та економіки фармації

СПЕЦКУРС ПОЗААУДИТОРНОЇ ПРАКТИКИ З ОСНОВ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПРОВІЗОРІВ

У науковій статті розглянуто проблему удосконалення організації навчального процесу підготовки провізорів, на прикладі профільної дисципліни "Організація та економіка фармації", зокрема, запропоновано механізм практично-поглибленого вивчення засад фінансово-економічної діяльності підприємств для студентів фармацевтичного факультету; розроблено тематичний план практичних занять до варіативно-вибіркового спецкурсу позааудиторної практики з основ фінансово-економічної діяльності.

Ключові слова: *професійно-орієнтовані компетентності провізорів, позааудиторна практика, практично-поглиблене вивчення фінансово-економічних засад діяльності підприємства.*

В научной статье рассмотрена проблема усовершенствования процесса организации обучения провизоров, на примере профильной дисциплины "Организация и экономика фармации", предложен механизм практически-углубленного изучения основ финансово-экономической деятельности предприятий для студентов фармацевтического факультета; разработан тематический план практических занятий вариативно-выборочного спецкурса внеаудиторной практики по изучению основ финансово-экономической деятельности.

Ключевые слова: *профессионально-ориентированные компетентности провизоров, внеаудиторная практика, практически-углубленное изучение финансово-экономических основ деятельности предприятия.*

In the scientific article there is some information about problem of pharmacist's educational process improving on the example of discipline "Pharmacy organization and economics"; the mechanism of practical in-depth study of financial and economic activities principles proposed; a plan for variant-selective special course of extracurricular practice on basics of the financial-economic activity presented.

Key words: *professionally oriented competence of pharmacists, extracurricular practice, in-depth study of financial and economic foundations of the enterprise.*

Актуальність дослідження. Сучасний етап державотворення в Україні, що характеризується активними розбудовчими процесами у сфері суспільно-економічних відносин, глобалізацією знань, посиленням конкуренції на ринку праці висуває принципово нові вимоги до генерації сучасних фахівців. Невід'ємними постають здатність особистості до саморозвитку, самовдосконалення, співпраці та взаємодії, усвідомлення відповідальності за долю власної країни [2].

Проблемам удосконалення організації навчального процесу, як цілісної системи забезпечення знань, умінь і навичок, із використанням принципів педагогічної інноватики присвячено роботи вчених І. Беха, І. Булах, М. Бургіна, В. Давидова, Л. Зоріної, В. Журавльова, М. Кларіна, Б. Лихачова, С. Максименка, В. Монахова, В. Москаленка, З. Решетової, Н. Тализіної, Я. Цехмістера, Н. Юсуфбекової, І. Якиманської та інших.

Мета роботи: дослідити проблему формування професійно-орієнтованих компетентностей майбутніх провізорів, розробити механізм практично-поглибленого вивчення засад фінансово-економічної діяльності підприємств для студентів фармацевтичного факультету вищих медичних (фармацевтичних) навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

Система охорони здоров'я як індикатор розвитку громадянського суспільства, потребує першочергового забезпечення сучасними висококваліфікованими компетентними кадрами, що зумовлює необхідність модернізації системи медичної (фармацевтичної) освіти, її інтелектуалізації та інформатизації у відповідності з провідними стандартами світу [3].

Особливої уваги вимагає процес підготовки кадрів для фармацевтичного сектору галузі охорони здоров'я, як одного з найбільш комерціалізованих та економічно-значущих компонентів, зокрема, актуальними постають питання його гуманізації та забезпечення відповідності фахівців професійним компетенціям [1].

З метою реалізації означених завдань щодо кадрового удосконалення та відповідно до положень Концепції розвитку фармацевтичного сектору галузі охорони здоров'я України на 2011-2020 роки, оновлення потребують підходи та методи організації навчання майбутніх провізорів у вищих медичних (фармацевтичних) навчальних закладах [5].

У контексті формування професійно-орієнтованих компетентностей провізорів, особливого значення набуває удосконалення методики навчання дисциплінам економічного спрямування, адже навички щодо планування, ведення та складання фінансової звітності являють невід'ємний базис провадження успішної фармацевтичної діяльності в умовах ринкових відносин [4].

У Національному медичному університеті імені О.О. Богомольця майбутні провізори здобувають означені навички у процесі вивчення дисципліни “Організація та економіка фармації”, викладання якої здійснюється відповідно до Навчального плану підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “спеціаліст” кваліфікації “провізор” у вищих навчальних закладах України IV рівня акредитації, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров’я України від 07.12.2009 р. № 930 (зі змінами), впродовж двох навчальних семестрів.

Загальна кількість академічних годин, відведених на вивчення дисципліни, становить 342 (9,5 кредитів), з них: лекцій – 40, практичних занять – 150, самостійної роботи – 152.

Таблиця 1. Структура дисципліни “Організація та економіка фармації”

№ з/п	Назва модулю	Кількість		
		Кредитів	Змістовних модулів	Тем
1.	Організація фармацевтичного забезпечення населення	3	4	11
2.	Системи обліку у фармації	3	2	7
3.	Основи економіки у фармації	3,5	4	16
Всього:		9,5	10	34

Відповідно до Робочої навчальної програми з дисципліни “Організація та економіка фармації” для студентів 4 курсу фармацевтичного факультету за спеціальністю 7.12020101 – “фармація”, інформація представлена до засвоєння, структурована за трьома модулями, що підрозділяються на змістовні модулі та окремі теми (табл. 1), 68 % яких – безпосередньо пов’язані із провадженням фінансових операції у фармацевтичній сфері.

Незважаючи на значну кількість навчальних годин, відведених на опанування дисципліни, результати анкетування, проведеного серед 71 студента фармацевтичного факультету Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, свідчать про психо-практичну складність засвоєння тем, що стосуються економічної сфери діяльності фармацевтичних підприємств (рис. 1).

Рис. 1. Відношення суб'єктивного показника підготовленості студентів до практичного заняття до кількості часу на самостійну підготовку

Отримані дані підтверджуються зниженням показників академічної успішності майбутніх провізорів під час опанування Модулю 2. “Системи обліку у фармації” з дисципліни “Організація та економіка фармації” (рис. 2), що у значній мірі обумовлено незвично новою, суспільно-політичною, спрямованістю навчальних матеріалів, представлених до засвоєння, у порівнянні із іншими профільними фармацевтичними дисциплінами.

Рис. 2. Результати порівняльного аналізу академічної успішності студентів з дисципліни “Організація та економіка фармації”

З цією метою нами запропоновано *механізм практично-поглибленого вивчення засад фінансово-економічної діяльності підприємств* (рис. 3) для студентів фармацевтичного факультету на базі планово-фінансового відділу Національного медичного університету імені О.О. Богомольця.

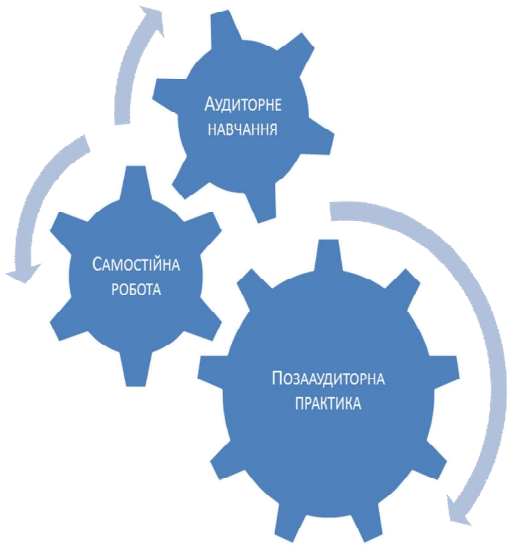

Рис. 3. Механізм практично-поглибленого вивчення засад фінансово-економічної діяльності підприємств

Відповідно до цілей і завдань вивчення дисципліни “Організація та економіка фармації” нами розроблено тематичний план до *варіативно-*

вибіркового спецкурсу позааудиторної практики з основ фінансово-економічної діяльності для студентів фармацевтичного факультету за спеціальністю 7.12020101 – “фармація” (табл. 2), що, на нашу думку, забезпечить оптимізацію процесу засвоєння теоретичних знань та опанування практичних навичок щодо обліку господарських операцій у системі бухгалтерських рахунків, здійснення та документального оформлення інвентаризації товарно-матеріальних цінностей, засвоєння принципів обліку основних засобів та нематеріальних активів підприємства, застосування методів економічного аналізу, використання сучасних інформаційних технології й автоматизованих систем управління та обліку у процесі господарської діяльності тощо, що значною мірою сприятиме формуванню професійно-орієнтованих компетентностей майбутніх провізорів.

Таблиця 2. Тематичний план до спецкурсу позааудиторної практики з основ фінансово-економічної діяльності підприємств

№ з/п	Тема практичного заняття	Кількість годин для опанування
1.	Організація первинного та бухгалтерського обліку діяльності підприємства	2
2.	Ведення обліку руху товарно-матеріальних цінностей	2
3.	Відображення даних оперативного обліку у місячному звіті	2
4.	Нарахування заробітної плати працівникам підприємства	2
5.	Здійснення розрахунків податку з доходу фізичних осіб та єдиного соціального внеску для працівників підприємства	2
6.	Нарахування виплат за листком тимчасової непрацездатності	2
7.	Документальне оформлення результатів інвентаризації	2
8.	Облік доходів, витрат та фінансових результатів діяльності підприємства	2
9.	Проведення горизонтального та вертикального аналізу балансу та фінансового звіту підприємства	2
10.	Розрахунок груп показників економічного стану підприємства	2
Всього годин:		**20**

Опанування означеного спецкурсу, що не є обов’язковим для майбутніх провізорів, передбачено впродовж двох навчальних тижнів, з розрахунку – дві академічні години на день, під час вивчення Модулю 3. “Основи економіки у фармації”, що обумовлено підготовчою необхідністю – опанувати базові організаційно-фармацевтичні та фінансово-економічні поняття під час вивчення Модулю 1. “Організація фармацевтичного забезпечення населення” та Модулю 2. “Системи обліку у фармації”.

Висновки: Запровадження окресленого механізму практично-поглибленого вивчення засад фінансово-економічної діяльності підприємств для студентів фармацевтичного факультету Національного медичного університету імені О.О. Богомольця розглядається нами у якості інноваційного елементу налагодження теоретико-практичних взаємозв’язків у навчальному процесі, фактору мотиваційного та виховного впливу на молоду особистість, засобу адаптації майбутніх провізорів до кваліфікованого виконання професійних обов’язків на початку трудової діяльності та, відповідно, конструктивної складової системи удосконалення кадрового забезпечення фармацевтичного сектору національної системи охорони здоров'я.

Література:
1. Бояцис Р. Компетентный менеджер. Модель эффективной работы / Р. Бояцис; пер. с англ. – М.: HIPPO, 2008. – 352 с.
2. Лисенко О.Ю. Вища фармацевтична освіта в Україні та країнах європейського простору / О.Ю. Лисенко // Український науково-медичний молодіжний журнал. – 2011. – № 1. – С. 17-20.
3. Москаленко В.Ф. Здоровье и здравоохранение: ключевые императивы / В.Ф. Москаленко. – К.: ИД “Авіцена”, 2011. – 256 с.
4. Москаленко В.Ф. Міжнародні стандарти системи менеджменту якості в контексті підготовки лікарів та провізорів у Національному медичному університеті імені О.О. Богомольця / В.Ф. Москаленко, О.П. Яворовський, Я.В. Цехмістер [та ін.] // Український науково-медичний молодіжний журнал. – 2011. – № 2. – С. 65.
5. Концепція розвитку фармацевтичного сектору галузі охорони здоров’я України на 2011-2020 роки : наказ МОЗ України № 769 від 13.09.2010 р. Нормативний документ Міністерства охорони здоров'я України. – Офіц. вид. – К., 2010.

УДК 374.7 (498)

Маріуц І.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант кафедри педагогіки

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ РУМУНІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті висвітлюються перспективи розвитку вищої освіти Румунії в контексті євроінтеграційних процесів. Автор розглядає сутнісні характеристики напрямку розвитку румунської вищої освіти та її співвідношення до інших країн європейського освітнього простору.

Ключові слова: *Болонський процес, євроінтеграція, вища освіта, європейська рамка кваліфікацій.*

В статье освещаются перспективы развития высшего образования Румынии в контексте евроинтеграционных процессов. Автор рассматривает сущностные характеристики направления развития румынского высшего образования и его соотношение к другим странам европейского образовательного пространства.

Ключевые слова: *Болонский процесс, евроинтеграция, высшее образование, европейская рамка квалификаций.*

The article highlights the prospects of higher education in Romania in the context of European integration processes. Author considers characteristics of direction of Romanian higher education and its relationship to other countries of the European educational area.

Key words: *Bologna process, European integration, higher education, European Qualifications Framework.*

Актуальність дослідження. Процеси європейської інтеграції охоплюють все більше сфер життєдіяльності, в тому числі вищу освіту. На європейському рівні у реалізації Болонського процесу, румунська вища освіта набула позитивних зрушень. За даними звіту з впровадження Болонського процесу, підготованого для конференції міністрів освіти європейських країн у Льовені 2009 року, Румунія досягла ступеня "чудової продуктивності" у восьми з дванадцяти показників вимірювання ступеня реалізації Болонського процесу. До цих восьми індикаторів належать: ступінь впровадження першого і другого університетських циклів; ступінь участі студентів в дворівневій системі вищої освіти; ступінь, в якій була

розроблена зовнішня система контролю якості; ступінь доступу на другий цикл наукових досліджень; ступінь участі студентів у процесі забезпечення якості; ступінь реалізації додатка до диплому; ступінь здійснення на національному рівні європейських стандартів якості, що відповідають Європейському простору вищої освіти; ступінь реалізації Лісабонської Конвенції про визнання дипломів і сертифікатів, отриманих у вищій освіті в країнах Європи.

Крім того, Румунія досягла значного прогресу з точки зору ступеня міжнародної участі в забезпеченні якості освіти та реалізації ECTS. Тому, на нашу думку, для України досить актуальним стане досвід Румунії. Отже***, метою статті*** є розгляд сутнісних характеристик розвитку румунської вищої освіти та її співвідношення до інших країн європейського освітнього простору.

Низка досліджень присвячена інтегративним процесам у європейському освітньому просторі, зокрема таких вітчизняних дослідників: С. Вербицька, О. Матвієнко, Л. Пуховська, А. Сбруєва; російських дослідників: В. Байденко, М. Ларіонова, Г. Лукічова, Л. Шпаковська, Г. Яровой; європейських дослідників: Н. Ван Варгез, М. Ван дер Венде, С. Вудфілд, П. Згага, П. Маассен, У. Тішлер, та румунських вчених, таких, як Сільвія Флоаря, Елена-Крістіна Морега, Георгій Руснак, Даніель Давід, Іон Міхайлєску. Дослідники розглядали у своїх працях розвиток теоретичних засад у напрямку входження європейських країн в Болонський процес.

Нові горизонти розвитку Болонського процесу були представлені на Конференції: «Болонський процес – Європейський простір вищої освіти», в якій прийняли участь міністри, відповідальні за вищу освіту у 47 країнах Європейського простору. Вони зустрілися в Бухаресті 26 та 27 квітня 2012 року, щоб розглянути досягнення Болонського процесу та домовитися про майбутні пріоритети ЄПВО (Європейського простору вищої освіти), що вилилося в Бухарестське Комюніке. Серед розглянутих питань мали місце такі:

- ✓ глобальна мобільність студентської молоді;
- ✓ глобальні і регіональні підходи до забезпечення якості;
- ✓ проведення реформ у вищій освіті для підвищення конкурентоздатності випускників ВНЗ на ринку праці[1].

Відповідно ключовими цілями, що були сформульовані міністрами стали: забезпечення якісної вищої освіти, покращення спроможності випускників до працевлаштування та посилення мобільності.

За результатами зустрічі підписано Бухарестське комюніке «Використання всього потенціалу – Консолідація Європейського простору вищої освіти». У межах комюніке були обумовлені напрями інвестицій у вищу освіту з огляду на теперішню ситуацію, коли Європа переживає фінансово-економічну кризу, що робить перспективи працевлаштування випускників більш невизначеними. З огляду на це, міністри зобов'язалися забезпечувати найвищий можливий рівень фінансування вищої освіти та підтримувати вищі навчальні заклади у забезпеченні потреб держави у висококваліфікованих, професійно-мобільних, конкурентоспроможних фахівців із творчим потенціалом, професійним мисленням та широким світоглядом, необхідних для стійкого економічного розвитку. Відповідно до таких завдань міністри взяли на себе відповідальність у співпраці в зазначеному напрямі, щоб зменшити рівень безробіття серед молоді. Актуальним залишається питання підтвердження міністрами своїх зобов'язань підтримувати

відповідальність держав за вищу освіту та визнання необхідності відкрити діалог щодо фінансування та управління у вищій освіті. Важливим є також подальший розвиток належних інструментів фінансування заради досягнення цілей Болонського процесу [2]. Скажімо, в Румунії за законом щорічне виконання бюджету державних вищих навчальних закладів повинно бути оприлюднене на офіційному сайті університету. Кожен університет повинен встановити внутрішній аудит, відповідальністю якого є моніторинг фінансової діяльності та виявлення будь-яких порушень чинного законодавства. Фінансування румунської вищої освіти може забезпечуватись як і Міністерством освіти, науки, молоді та спорту Румунії (MECTS), так і договірними внесками з інших міністерств, в основному для тих фахівців, які відповідають на запит міністерства, а також з інших джерел, у тому числі іноземних кредитів і фінансової допомоги. Передбачуваний обсяг національного вкладу в період 2011-2012 років і коштів ЄС, що виділяються на проекти MECTS і програми у галузі вищої освіти показано в таблиці 1[4].

Таблиця 1. Глобальна фінансова підтримка вищої освіти, що забезпечується фондами MECTS і ЄС (млн. леїв).

Рік	Бюджетні асигнування	Фінансування з різних джерел	Фінансування ЄС
2011	2,035	2,448	908
2012	2,076	2,557	944

Маючи на меті розвинути соціальний вимір вищої освіти, зменшити нерівність і забезпечити рівноцінні послуги підтримки для студентів різних національностей було запропоновано спрямувати зусилля на групи, що недостатньо представлені у вищих навчальних закладах, оскільки за принципами Болонського процесу основна частина вступників і випускників вищих навчальних закладів повинна відображати різноманітність населення Європи.

Підкреслимо, що учасники комюніке зобов’язалися сприяти «студентоцентрованому», тобто орієнтованому на студента навчанню у вищій освіті, що відзначається інноваційними методами викладання через залучення їх до активної участі в процесі оволодіння знаннями. В зв’язку з цим адміністраціям, студентам, викладачам та працівникам ВНЗ потрібно сприяти розвитку робочого та навчального середовища, що створить оптимальні умови для навчально-виховного процесу.

Зокрема, як зазначалося, одним із головних питань комюніке було забезпечення якісної вищої освіти та розширення доступу до неї, що є передумовою суспільного прогресу і економічного розвитку. В зв'язку з цим актуальним стало рішення вжити заходів на національному рівні з розширення загального доступу до якісної вищої освіти. Це підвищить кількість випускників та забезпечить їх просування в професійній діяльності у всіх країнах ЄПВО.

Оскільки чималу роль у підвищенні привабливості та конкурентоспроможності пропозицій ЄПВО грає забезпечення якості освіти, то це зумовило зобов’язання міністрів підтримувати відповідальність держави за її забезпечення шляхом визнання звітів групи Е 4 – ENQA (Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти), ESU (Європейський студентський союз), EUA (Асоціація європейських університетів) та EURASHE (Європейська асоціація інституцій вищої освіти), із запровадження та застосування «Європейських

стандартів та рекомендацій із забезпечення якості» (ESG) та перегляду цих стандартів з метою удосконалення їх зрозумілості та придатності, включаючи їх сферу застосування [1]. Перегляд стандартів повинен ґрунтуватися на початковій пропозиції, яку має підготувати група Е4 разом з Організацією міжнародної освіти (Education International), Конфедерацією європейського бізнесу (BUSINESSEUROPE) та Європейським реєстром забезпечення якості у вищій освіті (European Quality Assurance Register for Higher Education, EQAR), що буде представлена для розгляду Групі супроводу Болонського процесу (Bologna Follow-Up Group). В Румунії до органів, що увійшли в партнерство, спрямоване на реалізацію Болонської системи відносяться: Міністерство освіти, досліджень та молоді, спираючись на свої консультативні органи: Національна рада з фінансування вищої освіти (CNFIS), Національна рада з досліджень в галузі вищої Освіти (CNCSIS); Румунське Агентство з забезпечення якості (ARACIS), Національне агентство з кваліфікацій у галузі вищої освіти і партнерства з соціально-економічним середовищем (ACPART) та Рада Румунських Ректорів, у тісній співпраці з вищими навчальними закладами та студентськими спілками.

Бухарестським Комюніке також надано підтримку зовнішньому оцінюванню EQAR. Агенціям із забезпечення якості освіти, запропоновано звертатися за реєстрацією, до цього органу, що надасть можливість їм здійснювати свою діяльність в усьому ЄПВО, дотримуючись при цьому національних вимог. Зокрема, було прийнято рішення визнавати рішення агенцій, зареєстрованих EQAR, щодо забезпечення якості за програмами спільних (joint degree) і подвійних (double degree) дипломів. Позитивні результати аудиту допомогли Румунському Агентству із забезпечення якості освіти (ARACIS) з моніторингу якості освіти у досягненні повного членства ENQA (Європейська асоціація гарантії якості вищої освіти). Особливим досягненням стало те, що ARACIS отримав членство в Європейському Реєстрі забезпечення якості (EQAR). Станом на вересень 2009 року, Румунське Агентство щодо забезпечення якості вищої освіти (ARACIS), є членом Європейської асоціації із забезпечення якості вищої освіти (ENQA), внесеним в Європейський Реєстр із забезпечення якості вищої освіти (EQAR). Дане агентство із забезпечення якості освіти, відповідно до Постанови Уряду Румунії № 75/2005, враховує три основні галузі: інституційного потенціалу, інституційної ефективності та якості управління.

Ще одним важливим питанням цієї зустрічі стало покращення здатності до працевлаштування задля задоволення потреб Європи. Нині спектр фахових знань, умінь і навичок представника будь-якої суспільно значущої професії значно розширився. Від спеціаліста сьогодні вимагають різноманітні знання не лише у певній галузі, але й у суміжних сферах [3]. Сьогодні випускники повинні поєднувати наскрізні, мультидисциплінарні та інноваційні навички і компетентності з сучасними спеціальними професійними знаннями, що надає можливість їм задовольняти більш широкі потреби суспільства та ринку праці. З огляду на такі міркування характерними є прагнення вдосконалити можливості до працевлаштування та особистісного й професійного розвитку випускників протягом усієї їх кар’єри. Це, в свою чергу, буде сприяти покращенню співпраці між роботодавцями, студентами та вищими навчальними закладами. Важливу роль мають відіграти інноваційні навчальні програми, що допоможуть підвищити інноваційний, підприємницький та дослідницький потенціал випускників.

На конференції було звернено увагу на те, що Болонський процес як регіональний прояв інтернаціоналізації освіти потребує більш активного розроблення рамок кваліфікацій, оскільки вони надають прозорості і дають можливість системам вищої освіти стати більш відкритими та гнучкими. Безсумнівним є те, що реалізація всіх прерогатив рамок кваліфікацій на практиці може виявитися дещо проблематичною. Розвиток рамок кваліфікацій повинен проходити таким чином, щоб вони стали повсякденною реальністю для студентів, працівників та роботодавців. Одначе, варто зауважити, що окремі країни наштовхуються на труднощі у наданні остаточної форми національним рамкам та забезпеченні сумісності з Рамкою кваліфікацій ЄПВО (QF-EHEA) до кінця 2012 року. Даним країнам потрібно подвоїти зусилля і скористатися перевагами підтримки та досвіду інших, щоб досягнути цієї мети [2]. Відображення Румунії на європейському рівні, з точки зору реалізації принципів Болонського процесу представлене успішною реалізацією національної рамки кваліфікацій у галузі вищої освіти, де спершу спостерігались певні труднощі. У 2005 році ACPART (Національне агентство з кваліфікацій в галузі вищої освіти і партнерства з Економічним і соціальним комітетом) став національним органом розробки та адміністрування національної рамки кваліфікацій у галузі вищої освіти. Агентство розробило власну методологію для розподілу кваліфікацій, що присвоювалася кожному з трьох циклів. Самостійна сертифікація є безперервним процесом, тому Рада Європи запропонувала через CDESR (Керівний комітет з вищої освіти та досліджень) продовжити термін для затвердження Національної рамки кваліфікацій до 2012 року в більшості з 47 країн, котрі беруть участь в Болонському процесі.

Аналіз наукової літератури з теми дослідження засвідчив, що спільне розуміння рівнів рамок кваліфікацій країнами учасницями Болонського процесу є суттєвим для визнання як академічних, так і професійних цілей. У матеріалах Бухарестського комюніке зазначається, що кваліфікації по закінченні школи, що дають доступ до вищої освіти, будуть вважатися четвертим рівнем Європейської рамки кваліфікацій (ЄРК) (European Qualifications Framework, EQF) або еквівалентними рівнями для тих країн, де EQF не є обов’язковою, де натомість вони включені до Національних рамок кваліфікацій. У подальшому голови ЄВПО планують: співвіднести кваліфікації першого, другого та третього циклів до 6, 7 та 8 рівнів EQF відповідно або до еквівалентних рівнів для країн, де EQF не є обов’язковою; розглянути, як QF-EHEA може враховувати кваліфікації короткого циклу (5 рівень EQF) та сприяти використанню QF-EHEA для прив’язки цих кваліфікацій, де вони існують, до національних умов[2].

Особливої уваги заслуговує питання посилення мобільності для кращого навчання. Навчальна мобільність є необхідною для забезпечення якості вищої освіти, покращення здатності до працевлаштування студентів та розширення міжнародного співробітництва як усередині ЄПВО, так і за його межами. Прийняття стратегії «Мобільності для кращого навчання» як доповнення до реалізації мети мобільності стало невід’ємною частиною прагнень до сприяння інтернаціоналізації в усій вищій освіті.

Достатня фінансова підтримка студентів є суттєвою для забезпечення рівного доступу та можливостей мобільності, тому доречним стало зобов’язання міністрів у повній можливості переносу національних грантів та позичок по всьому

ЄПВО та їх заклик до Європейського Союзу підтримати це прагнення у своїй політиці. Чесне академічне і професійне визнання**,** в тому числі визнання неформального навчання, знаходиться в центрі уваги ЄПВО, оскільки це несе пряму користь для академічної мобільності студентів, визнання підвищує шанси професійної мобільності для випускників та представляє адекватну міру досягнутого ступеня зближення та довіри. Відповідно, потрібно усунути перешкоди, що гальмують ефективне і належне визнання результатів навчання та готові співпрацювати в напрямі автоматичного визнання порівнюваних академічних ступенів як довготермінової цілі ЄПВО, ґрунтуючись на інструментах Болонської системи шляхом перегляду національного законодавства в світлі його відповідності Лісабонській конвенції про визнання (Lisbon Recognition Convention). Цьому буде сприяти впровадження Посібника Європейського простору визнання (ЄПВ) (European Area of Recognition, EAR) та використання його як набору рекомендацій для визнання іноземних кваліфікацій, а також співпраця вищих навчальних закладів та агенцій з забезпечення якості оцінки.

В Румунії Національний центр визнання та еквівалентності диплому (CNRED) створено Урядовим рішенням № 49/1999, який є контактною точкою для професійного визнання і спрощує процедури визнання ступенів і періодів навчання, забезпечення еквівалентності середньої та вищої освіти, визнання періодів навчання та сертифікатів, що підтверджують це, визнання професійної кваліфікації, видачі віз для навчання за кордоном і т.д. CNRED є компетентним органом академічного визнання дипломів румунських громадян, котрі навчаються за кордоном, відповідно до Лісабонської конвенції про взаємне визнання двосторонніх угод та документів про освіту. На рівні вищої освіти, визнання робиться для першого та другого ступенів; третій ступінь (докторантура) навчання повинно бути визнаним Радою з вчених звань, підтвердження дипломів та сертифікатів (CNATCDU). Особливе значення в процесі визнання має сумісність досліджень заявника з румунськими навчальними програмами та академічною або професійною кваліфікацією, зокрема щодо: статусу вузу котрий видав диплом, рівня диплому, кількості навчальних років або накопичення ECTS, спеціалізації, навчального плану або навантаження, або додатку до диплому і професійної кваліфікації. На основі двосторонніх угод визнання навчання, диплому або сертифікату робиться автоматично.

З огляду на те, що співпраця з іншими регіонами світу та міжнародна відкритість є ключовими факторами розвитку ЄПВО, то перспективним можна вважати дослідження глобального розуміння цілей та принципів ЄПВО згідно з стратегічними пріоритетами, встановленими стратегією щодо «ЄПВО у глобальному оточенні» 2007 р. Представниками міністерств були проголошені зобов’язання оцінити впровадження стратегії до 2015 р. з метою забезпечення керівних рекомендацій для подальшого розвитку інтернаціоналізації, тому у подальшому Болонський політичний форум (Bologna Policy Forum) триватиме як можливість діалогу, а його формат буде надалі розвиватися у просторі глобального партнерства.

У цілому ж, за результатами комюніке було умовлено докласти зусиль, щоб зробити систему вищої освіти більш зрозумілою для громадськості, а особливо для студентів і роботодавців; підтримувати покращення існуючих та розроблення нових інструментів прозорості, щоб зробити їх більш керованими користувачами

та обґрунтувати їх емпіричними даними; розвиток системи добровільного колегіального навчання, оскільки це допоможе оцінити рівень упровадження Болонських реформ та відповідати на виклики, що постають перед Європейською вищою освітою; провести моніторинг упровадження реформ та доповісти про його результати у 2015 р. На основі підсумованих результатів та відповідно до основних цілей ЄВПО на національному рівні були встановлені пріоритети діяльності державних органів управління освітою та ВНЗ до 2015 року.

Проаналізовані нами основні напрями перспектив розвитку вищої освіти Румунії в контексті євроінтеграційних процесів вказують на основні проблемні питання впровадження Національної рамки кваліфікацій, ЄКТС і Додатка до диплома європейського зразка.

Висновки. Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що нагальною потребою для реалізації встановлених перспектив є організація семінарів із залученням відповідних національних експертів для координаторів ЄКТС або осіб, відповідальних за видачу додатка до диплома європейського зразка, з питань оформлення ключових документів ЄКТС та Додатка до диплома європейського зразка; організації семінарів із залученням міжнародних експертів для представників ВНЗ, відповідальних за формулювання стандартів вищих навчальних закладів, начальників навчальних частин, викладачів з питань формулювання результатів навчання для цілей програм підготовки та окремих модулів або дисциплін.

Література:

1. Степко М.Ф. Виступ на семінарі для координаторів ЄКТС,20.09.2012р. «Розвиток болонського процесу протягом 2000-2011 рр. і завдання на період до 2020 р.».
2. Бухарестське комюніке «Використання нашого потенціалу з найбільшою користю: консолідація Європейського простору вищої освіти» http://www.ehea.info/Uploads/(1)/Bucharest%20Communique%202012(2).pdf
3. Н.В. Артикуца «Освітні інновації у контексті євро інтеграційних процесів».
4. Silvia Florea and Peter J. Wells, Higher education in Romania, Bucharest, 2011. UNESCO-CEPES Publications 225 p. ISBN 978-92-9069-199-0

УДК 378:37.04:304.3

Медведєва В.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, аспірант кафедри педагогіки

ВПЛИВ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА РОЗВИТОК ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті розглянуто проблему впливу культурологічної освіти на розвиток обдарованої особистості, можливостей культурологічного забезпечення навчального процесу та змісту культурологічної освіти як засобу формування базової культури особистості.

Ключові слова: *особистість, обдарована особистість, освіта, культурологічна освіта, культурна самоідентифікація.*

В статье рассмотрена проблема влияния культурологического образования на развитие одаренной личности, возможностей культурологического обеспечения учебного процесса и содержания культурологического образования как основы формирования базовой культуры личности.

Ключевые слова**:** *личность, одаренная личность, образование, культурологическое образование, культурная самоидентификация.*

The paper considers the problem of the influence of cultural education in the development of gifted person, cultural features of the educational process and the content of cultural education as the basis of cultural identity.

Key words**:** *personality, gifted person, education, cultural education, cultural identity.*

Актуальність дослідження. В процесі розвитку цивілізації особлива роль належить обдарованим особистостям, які, завдячуючи своїй здатності творення інновацій являються головним рушієм прогресу суспільства в усіх сферах його життєдіяльності, адже в сучасному світі динамічність поступу будь-якої країни безпосередньо залежить від можливостей обдарованих людей реалізувати власний потенціал на користь свого народу. Осмислюючи здатність суспільства через освіту впливати на розвиток здібностей дітей та молоді, вчені висловлювали інколи досить протилежні думки: від переконання, що навчання здатне усіх без виключення зробити обдарованими, до повного заперечення освітнього впливу на здібності особистості.

Проблема людини, її сутності, особистих якостей, перспектив розвитку є однією з найактуальніших у наш час. Подібні питання набувають особливого значення в сучасний період. В даній статті зроблено спробу розглянути культурологічну освіту, як показник особистісної цінності і роль, яку відіграє освіта в процесі розвитку обдарованої особистості.

Мета статті полягає в здійсненні аналізу культурологічного забезпечення навчального процесу в контексті розвитку обдарованої особистості, розглянути зміст освіти в цілому та культурологічної освіти як засобу розвитку обдарованої особистості й формування її базової культури. Мета конкретизується у наступних завданнях**:**

- визначити концептуальні підходи культурологічної освіти у сфері педагогічної діяльності;
- проаналізувати теоретичні засади культурологічної освіти як чинники впливу на розвиток обдарованої особистості;
- виявити критерії культурологічної освіченості та культурної ідентифікації обдарованої особистості.

Емпіричний аналіз результатів діяльності системи освіти вказує на те, що процес розвитку й формування властивостей особистості має складний і більшою мірою хаотичний характер. Співвідношення елементів системи освіти, їх ієрархія, зміст, значення у житті суспільства і окремої особистості визначається історично зумовленим розумінням сутності, сенсу і мети освітньої системи, розумінням сутності людини, сенсу її життя, її ролі у житті суспільства.

Глибокі перетворення у всіх сферах життєдіяльності на початку XXI століття змінили уявлення про здібності, потенціал і цілі людини. Народжується нове бачення можливостей і сутності людства в цілому, формується новий погляд на людську природу як цілісну, єдину, складну систему. А коли змінюється філософія людини, тоді змінюється й філософія політики, економіки, історії, змінюється й філософія освіти, особистісного розвитку, теоретичні подання про те, як допомогти людині стати тим, ким вона може й ким їй варто стати.

Освіченість, що розуміється сьогодні не як володіння великою кількістю знань і професійних навичок, а як розвиненість різноманітних здібностей, високий ступінь їхньої продуктивності, припускає моделювання такої системи освіти, у якій чільну роль займали б не традиційна трансляція знань, умінь, цінностей, норм

поводження, а створення умов для максимально можливого розвитку й самореалізації конкретної особистості в умовах суспільства [1, с.138].

Так, Ф.Бекон підкреслював, що природні здібності належить відповідним чином розвивати за допомогою виховання та навчання. Дж.Локк, порівнюючи природний стан людської свідомості з «чистою дошкою», вважав, що завдяки освіти можна створити необхідні суспільству якості. Зокрема, К.Гельвецій писав, що кожен індивід здатен стати відомою особистістю і володіє фізичними властивостями для досягнення найвищих ідей. Теорія морального розвитку Л.Кольберга вказує на взаємозв'язок морального обґрунтування й розумового розвитку. Основою вважається розширення сценаріїв поведінки, що досягається шляхом навчання (людина вчиться поводитися все життя). Спираючись на загально філософські й психологічні концепції людини, гуманістична теорія розвитку А.Маслоу й педагогіка К.Роджерса, формують погляд на особистість як на самоцінне, природнє, здатне до саморозвитку і самореалізації, а тому соціально й біологічно складне, динамічне явище, що володіє своєю власною логікою розвитку, яку не можна ігнорувати або видозмінювати. Особистість живе спонтанно, не ставить перед собою цілі до розвитку, але водночас постійно крок за кроком рухається вперед і саме таким природним шляхом постійно відкриває свою справжню сутність [1, с.136].

Актуальність дослідження категорії обдарованих людей, виявлення її місця у творенні і збереженні культурних цінностей сучасного суспільства зумовлена необхідністю накопичення інтелектуальних ресурсів нашої країни. У цьому аспекті важливим є розв'язання проблем культурної самоідентифікації обдарованої особистості. Обдаровані особистості народжуються з особливою психодинамікою, випереджаючими темпами інтелектуального розвитку, видатними задатками, сталою спрямованістю до творчості, а тому містять у собі видатний потенціал людського розвитку. Культурна самоідентифікація обдарованої особистості в сучасному суспільстві пов`язана з виявленням рівня її інтелектуального розвитку, здібностей, та набутого в процесі життєдіяльності культурного потенціалу. Всі ці якості забезпечують людині можливість ефективного управління процесами переробки інформації, визначають її критичне ставлення до культурних цінностей, вибірковість інтелектуальної та творчої діяльності. Дослідженням питань обдарованості займалися Г.С.Виготський, Дж.Рензулі, Е.Торенс, В.А.Моляко, Д.Б.Богоявленська, О.М.Гавеля та інші. Обдарована особистість здатна здійснювати динамічну інтелектуальну орієнтацію в цінностях культури, глибоко проникати в їхню сутність, розбиратися в їх ієрархічній будові. Не зважаючи на високий рівень складності, вона може осягати сенс всіх їхніх утворень, розгортаючи межі власної культурної діяльності, і, таким чином, збагачувати власний культурний потенціал. Все це свідчить про те, що обдарована особистість взмозі шляхом активної мислиннєвої та інтуїтивної діяльності встановлювати зв'язки між елементами та персонажами культурного простору, узагальнювати існуючу і отримувати на цій основі нову інформацію, створюючи систему нових стосунків та взаємодії між учасниками культурного процесу [6, с.135]. Таким чином, культурна самоідентифікація обдарованої особистості пов`язується з усвідомленням себе носієм певних неповторних, індивідуальних рис, що мають важливе значення у процесі надання нового і неповторного контексту сучасним культурним цінностям.

Особливістю самоідентифікації обдарованої особистості виступає її здатність до успішної актуалізації традиційних культурних цінностей та їх сучасної інтерпретації. Шляхом складної критично-теоретичної діяльності обдарована особистість може спеціалізовано та деталізовано репрезентувати культурні цінності в умовах сучасної культурної практики. Розв'язання проблем культурної самоідентифікації обдарованої особистості в дослідженнях О.М.Гавеля зводиться до того, що: обдарована особистість здатна не тільки взаємодіяти зі світом культури, а й впливати на нього, завдяки стійкій спрямованості до творчості та нестандартному мисленню; за допомогою активної мисленєвої діяльності розбудовувати систему нових стосунків між елементами культурного простору; успішно інтерпретувати, репрезентувати та відтворювати традиційні культурні цінності в умовах сучасної культурної практики, здійснюючи проекцію на майбутнє; контекст культурних цінностей обдарованої особистості збагачений досвідом її власної творчої діяльності й думки; обдарована особистість здатна до усвідомленості і варіативності в способах мислення, створення нових категорій, що є важливим чинником збагачення людської культури, формування нових культурних цінностей [2].

Накопичені працею попередніх поколінь матеріальні і духовні цінності, знання, досвід, традиції повинні бути передані новому поколінню людей і засвоєні ними. Тому підтримка досягнутого рівня культурного розвитку, його подальше вдосконалення неможлива без оволодіння культурною спадщиною минулих століть. Ця проблема вирішується шляхом залучення людини до норм і цінностей культури і перетворення її в повноправного члена суспільства. Істотним компонентом цього процесу виступає освіта, тобто навчання людини з метою передачі накопчених знань та культурних цінностей.

Виявити сутнісний стан сучасної освіти можна спробувати, якщо поставитися до неї як феномену культуротворчості, отже, розглянути її в контексті культуротворчих процесів.

Трансляція і поширення культури в суспільстві полягає в тому, що за допомогою інституту освіти відбувається передача від покоління до покоління цінностей культури, що розуміються в самому широкому сенсі слова, тобто наукові знання, досягнення в галузі мистецтва, моральні цінності і норми, правила поведінки, досвід і навички, притаманні різним професіям. Протягом всієї історії людства освіта була головним джерелом знань, інструментом освіти суспільства. Також потрібно пам’ятати про те, що культура кожного народу має свої національно-етнічні особливості, отже, система освіти відіграє виключно важливу роль у підтриманні та збереженні національної культури, її неповторних і унікальних рис, долучаючись до яких, індивід стає носієм національної свідомості і національної психології. Завдяки формуванню у молодого покоління установок, ціннісних орієнтацій, життєвих ідеалів, які панують у даному суспільстві, молодь залучається до життя суспільства, соціалізується й інтегрується в соціальну систему [3].

Прилучення до загальнолюдських, цивілізаційних цінностей починається з пізнання культури, перш за все своєї малої Батьківщини. В останні роки зростає цікавість до дидактичного аспекту ознайомлення з рідною культурою та національними традиціями. Виховання на народних традиціях сприяє формуванню особистісної позиції до культурної спадщини народу. Традиції

організують зв'язок поколінь, на них тримається духовно-моральне життя народу. Але на формування особистості, особливу роль учені відводять виховним традиціям. Л.С.Виготський стверджує, що розвиток людини здійснюється через засвоєння всього попереднього досвіду культури. У змісті розділів освіти здійснено включення рідної культури і національних традицій, які знайшли відображення у виховному процесі. У завдання педагога в контексті даної проблеми входить здатність прогнозувати і реалізовувати потенціал національних традицій і звичаїв; допомогти виховати інтерес до рідної культури і навчити усвідомлювати себе як носія даної культури. Різні види діяльності, передбачені виховно-освітнім простором, забезпечують розвиток особистості на основі духовного багатства народу. У зв'язку з цим особливого значення набувають народні традиції, характерною особливістю яких є їх моральна основа, що навчає особистість соціальної гармонізації. Культурологічна спрямованість освіти виступає і як метод виховання, і як зміст. У першому випадку мова йде про культурологічний підхід у вихованні та способи організації процесу розвитку. У другому - про розвиток особистості через культуру шляхом передачі та розповсюдження культурних знань і цінностей. Тобто, культурологічний підхід у розвитку обдарованої особистості дозволяє переконатися в необхідності використання даної методологічної орієнтації в побудові моделей у сфері освіти; включає можливості самовизначення у сфері ціннісних орієнтацій, так само як і ціннісний підхід допускає розгляд самоорганізації, саморозвитку особистості як цінності; підвищує інтерес до національної самосвідомості та відродження народних традицій; відкриває нові перспективи і можливості розвитку особистості [6].

Становлення системи особистісних цінностей уможливлюється залученням людини до освоєння світу культури, який передбачає розкриття особистісного виміру культурної історії людства та освоєння культурного циклу буття людини. Оскільки фундаментальні умови розвитку особистості створюються в ситуації орієнтації змісту освіти на людину, необхідним стає забезпечення культурних знань на соціальному і національно-культурному грунті, поєднання процесу передачі суспільно значущих цінностей культури з активізацією духовного життя людини.

Як бачимо, одним з основних засобів розвитку особистості та формування її базової культури виступає зміст освіти. Навчання мови, історії вітчизни, літературі, принципам моралі і моральності служить передумовою для формування системи цінностей, завдяки якому молодь навчається розуміти інших і самих себе, стає свідомою дієвою особою суспільства [7].

Практична реалізація ідей розвитку і саморозвитку особистості проглядається сьогодні в збереженні системи освіти, у включенні в зміст освіти розвиваючих аспектів, у використанні проектних, розвивальних та життєтворчих технологій [4]. Ось чому при особистісно-орієнтованому підході до визначення сутності змісту освіти абсолютною цінністю є не відчужені від особистості знання, а сама людина. Такий підхід забезпечує свободу вибору змісту освіти з метою задоволення освітніх, духовних, культурних і життєвих потреб особистості, гуманне ставлення до особистості, що розвивається, становлення її індивідуальності й можливості самореалізації в культурно-освітньому просторі.

У такому розумінні культурологічна освіта за О.Шевнюк покликана сформувати органічну цілісність загальних, особливих та одиничних характеристик особистості. У процесі культурологічної освіти на рівні загальних характеристик здійснюється становлення власне людського в особистості, актуалізується здатність пізнання, освоєння та відтворення культурних смислів в свідомості; на рівні особливих характеристик надається соціокультурна спрямованість розвиненню родових рис особистості, завдяки наповненню національно-культурним змістом з метою забезпечення адекватності мінливому соціальному замовленню; на рівні одиничних характеристик актуалізується потенціал самовизначення, саморозвитку і самореалізації особистості в культурному просторі [8].

У суспільстві не може бути незалежної від суспільства людини, поведінка будь-якої людини обумовлюється і контролюється соціальним середовищем за допомогою культурних накопичень, таких як мова спілкування, соціальні інститути, традиції, звичаї та ін. Під час навчально-виховного процесу створюється унікальна можливість збереження та примноження культурного пласту суспільства. Освіта виступає історико-культурним феноменом менталітету суспільства, його свідомості. В освіті створюються передумови для виявлення та розвитку творчих здібностей суспільства, для послідовної передачі накопичених суспільством знань, умінь, культурної спадщини всіх поколінь.

Феномен полікультурної освіти розкривається в роботах І.Васютенкової як сфера соціального життя людей, з одного боку, і як процес розвитку людини - з іншого. Абсолютно очевидним виявляється взаємозв’язок і взаємообумовленість освіти і культури. У цьому напрямку освіта розглядається як підсистема культури, спрямована на формування особистості, готової успішно діяти в умовах існуючої культури; як спосіб залучення юного покоління до цінностей, що характеризують культуру певного суспільства; як механізм культурного розвитку і руху вперед, що закладає здатність створювати культурні проекти в майбутньому. Саме таке розуміння сутності освітнього процесу обумовлює актуалізацію культурологічного підходу [5].

У світовій практиці існують різні моделі полікультурної освіти, в яких враховані вимоги до змісту й організації навчально-виховного процесу в умовах полікультурності. Найвідомішими є: дидактична, яка ґрунтується на припущенні про те, що розуміння культури приходить із знаннями історії, традицій і звичаїв, необхідними для ефективної взаємодії з її представниками; експериментальна, основа якої - переконання, що найбільше знань люди беруть із власного досвіду, наприклад, з особливого роду активності і рольових ігор-симуляцій, які створюються для того, щоб виявити проблемні ситуації при підготовці або в процесі міжкультурної взаємодії; культурно-специфічна, що дозволяє зрозуміти принципи взаємодії з представниками конкретної культури, або специфіку цієї культури; загальнокультурна: приводить до усвідомлення того, що існують психологічні явища (негативні стереотипи, упередження), які заважають гармонійним міжетнічним відносинам; когнітивна (робить акцент на отриманні інформації про культури і міжкультурні відмінності); емоційна, орієнтована на трансформацію установок, пов’язаних з міжкультурною взаємодією, відчуттями людей по відношенню до інших (від упередженості до толерантності або навіть до активної діяльності, спрямованої на розвиток близьких взаємостосунків);

поведінкова, покликана формувати вміння і навички, що підвищують ефективність спілкування [5]. Ось чому полікультурність культурологічної освіти дозволяє розглядати культуру не тільки як результат попереднього розвитку, а й як відкриту систему, що містить у собі можливості виходу за межі усталеного і впорядкованого буття, привчає бачити в тому, що вже осіло в традиціях, перспективи майбуття й нові можливості, відкриті вільному пошуку.

Людина постійно перебуває в ситуації моральної, естетичної, світоглядної оцінки подій, що відбуваються, постановки завдань, пошуку і прийняття рішень та їх реалізації. Зміст її життєдіяльності визначається спрямованістю особистості на осмислення, пізнання та актуалізацію загальнолюдських цінностей. На думку А.І.Арнольдова, сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством, і становить сутність культури. Людина завжди діє в рамках загальнолюдських цінностей, тобто в рамках певної культури, являючись одночасно об'єктом культурних впливів і суб'єктом, творцем цінностей. Культурні цінності створюються самим суспільством, вони ж потім і визначають розвиток цього суспільства, життя якого починає все більше залежати від вироблених цінностей [6].

Спираючись на праці Є.В.Бондаревської, необхідно відзначити, що нова гуманістична парадигма освіти основана затвердити наступні позиції:

- за своєю суттю особистість представляє унікальне, неповторне явище, що в цілісності реалізує себе в соціумі;
- основною характеристикою особистості виступає прагнення до саморозвитку та самореалізації, звідки виникає необхідність вивчати особистість з урахуванням її творчого потенціалу та стратегії індивідуального життєвого шляху;
- базовим способом існування особистості виступає система цілепокладання в якості потреб і мотивів, які спонукають до постійної творчої діяльності;
- вивчення особистості необхідно проводити виходячи з соціальної ситуації її розвитку, включаючи як зовнішні фактори багатостороннього соціального впливу, так і її внутрішній, феноменологічний світ;
- ефективність зовнішнього виховного впливу на особистість буде значно вище в умовах не прямого, а опосередкованого впливу;
- відносини особистості, що формується з соціальним оточенням повинні будуватися на основі партнерської взаємодії, в якому вона виступає і сприймається як активний суб'єкт саморозвитку [3].

Культурологічний підхід у практичній освітньої діяльності, за словами А.Н.Галагуза являє собою інтегративний метод системної організації цілісного освітнього процесу, що обумовлює специфічні вимоги до відбору змісту та технологій, а також створення доцільних педагогічних умов освіти відповідно до концептуальних положень, що забезпечують формування особистості як суб'єкта культури на основі культурної спадкоємності; єдність аксіологічного та індивідуально-творчого аспектів культури, яка розглядає людину її головною дійовою особою [4].

Руйнування ціннісних основ життя суспільства в цілому, і освіти зокрема, призвело до найглибшої кризи, вихід з якої можливий тільки на шляху набуття нових цінностей. Найважливішу роль і в тому, і в іншому випадку відіграє

особистість педагога, його цінності, ставлення до себе, до інших і до світу. Незважаючи на важливість розгляду питання про внутрішньо-особистісну динаміку цінностей, смислів і мотивів педагогічної діяльності, розробка цієї проблеми поки недостатня.

Проаналізовані нами вище положення особистісно-орієнтованої освіти можна, з повною підставою, розглядати в якості теоретико-методологічних засад розробки прикладних аспектів проблеми особистісного розвитку.

Висновки. Культурологічна освіта в процесі розвитку обдарованої особистості спрямована на формування системного проблемного мислення, отримання людинознавчого досвіду, створення творчої атмосфери наукового пізнання і духовної життєдіяльності, оскільки не тільки збагачує особистість різноплановою інформацією про загальносвітовий і національний процес, а також створює внутрішні та зовнішні умови для культурної самореалізації та саморозвитку, формування власної культурної самосвідомості, здійснення національно-культурної самоідентифікації та власного погляду на події суспільного життя.

В сучасних умовах розвитку суспільства безперечно культурологічна освіта сприяє актуалізації найважливіших ціннісних сфер особистості, що формують її життєві позиції. Усвідомити себе, зміст свого існування й визначити своє місце в культурі - така логіка освіти сьогодні. Освіта як джерело, стимул пізнавальної активності людини, послідовне відкриття людиною нових системних знань про світ виступає як найбільш енергійний і цілеспрямований спосіб особистісного збагнення культури. Культурологічна освіта дозволяє сприймати явища культури не тільки як сукупність думки й морального вибору інших людей, але й відкривати для себе свою причетність до всього, чим жили й що створили люди, пізнавати себе у вже створеному й розвиватися як культурно-історичний суб'єкт, для якого минуле й майбутнє культури - це його минуле й майбутнє. Прагнення до саморозвитку є основою навчання, джерелом самоосвіти і самовиховання особистості, тому розглядати мету освітнього процесу потрібно як культурну цінність, що виступає підставою формування й саморозвитку особистості.

Необхідною умовою розвитку цивілізованого суспільства є формування інтелектуальної еліти, яка задає темп розвитку науки, техніки, економіки, культури, тому одним із важливих компонентів, що сприяють створенню й підтримці на високому рівні науково-технічного, політичного, культурного, управлінського потенціалу держави, є налагоджена система пошуку, навчання і підтримки розвитку обдарованих особистостей.

Література

1. Ватковська М.Г. Вплив системи освіти на розвиток особистості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzkhups/2009_1/Vatkovs.pdf

2. Гавеля О.М. Особливості культурної самоідентифікації обдарованої особистості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2011_1/26.pdf

3. Гукетлова Д.М. Личностно ориентированное образование как теоретико-методологическое основание проблемы развития мотивационно-потребностной сферы личности. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: paedagogia.ru/attachments/article/86/guketlova.doc

4. Гуляева М.А. Культурологический поход в развитии профессионального майстерства педагога дошкольного образовательного. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: sibac.info/index.php/.../2875-2012-05-27-08-44-51

5. Гуренко О.І. Полікультурна освіта в Україні: до сутності поняття. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: vuzlib.com/content/view/160/84/
6. Загарницька І. Обдарована особистість у світлі соціального замовлення // Вісник інституту розвитку дитини. Вип.9. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 157 с.
7. Зюзіна Т.О. Компаративний аналіз проблеми визначення цілей и завдання гуманітарної культурологічної освіти // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (педагогічні науки). -№4. - Бердянськ: БДПУ, 2006. - 224 с.
8. Шевнюк О.Л. Ідеї І.Огієнка у контексті сучасної культурологічної освіти // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка - №9. –2002.- 115с.

УДК 373.3.091.212:[37.015.3:159.952.13]: 37.012

Новик І.М

Київський університет імені Бориса Грінченка, педагогічний інститут, викладач

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ДІАГНОСТУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ УЧНІВ ПЕРШОГО КЛАСУ

У статті проаналізовано проблему підготовки майбутніх учителів початкової школи до діагностування пізнавального інтересу учнів першого класу; висвітлено основні психолого-педагогічні ідеї щодо підготовки педагогів до діагностування.

Ключові слова: *підготовка майбутніх учителів початкової школи, діагностування, пізнавальний інтерес, діагностування пізнавального інтересу першокласників.*

В статье раскрыта проблема подготовки будущих учителей начальных классов к диагностированию познавательных интересов учащихся в первом классе; отражены основные психолого-педагогические идеи относительно подготовки педагогов к диагностированию.

Ключевые слова: подготовка будущих учителей начальной школы, диагностирования, познавательный интерес, диагностирования познавательных интересов первоклассников.

The article analyzes the problem of training of primary school teachers to diagnosing cognitive interests of first-year pupils; covers basic psychological and pedagogical ideas on training teachers to diagnostics.

Key words: *training of future primary school teachers; diagnostics; cognitive interests; diagnosing cognitive interests of first-year pupils.*

Актуальність дослідження. Глобалізація та інтеграція освіти зумовлюють появу нових соціально-економічних відносин, змінюють уявлення про світ і людину, систему ціннісних орієнтацій, докорінну перебудову шкільної освіти. Пріоритетним завданням сучасної школи є всебічний, гармонійний розвиток і виховання громадянина України на засадах гуманістичної спрямованості та особистісно орієнтованої моделі навчання, вивчення та встановлення індивідуальних рис і потенційних можливостей кожної особистості, створення оптимальних умов для її самовдосконалення та самореалізації.

У Державному стандарті початкової загальної освіти визначено державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів початкової школи, які відповідають змісту і структурі предметних компетентностей, які є необхідними для успішного навчання дитини в школі [4]. За допомогою педагогічної

діагностики, якщо вчитель початкової школи обізнаний з нею, можна визначити цей рівень. Окрім того, Державний стандарт розроблений відповідно до мети початкової школи з урахуванням пізнавальних можливостей і потреб учнів. В інваріантній складовій змісту початкової загальної освіти, в освітніх галузях таких, як: “Мова і література”, “Математика”, “Мистецтво”, “Природознавство”, “Суспільствознавство” та “Технології” наголошується про важливість формування, а, отже, й діагностування пізнавального інтересу молодших школярів [4].

Таким чином, з урахуванням сучасних вимог, професійна діяльність вчителя початкової школи полягає не лише в передачі знань, формуванні вмінь і навичок, а має ґрунтуватися на засадах педагогічного діагностування, яке дає змогу досконало вивчати особистість учня, забезпечувати оптимальні умови для навчання і виховання, врахування індивідуальних потреб, турботу про психічне та фізичне здоров'я вихованців. Нормативною та методологічною основою цього процесу є Закони України **“**Про освіту**”**, **“**Про вищу освіту**”**, **“**Про загальну середню освіту**”**, Державна національна програма **“**Освіта**”** (Україна XXI століття), Національна доктрина розвитку освіти, державна програма **“**Вчитель**”**, Державний стандарт початкової загальної освіти.

Вивчення наукових джерел засвідчило, що в педагогічній науці приділяється значна увага проблемі підготовки майбутніх учителів початкової школи до професійної діяльності, складовою якої є діагностична. Зокрема, теоретико - методичні основи професійної підготовки педагогів у вищому навчальному закладі розкрито в працях А. Алексюка, Ю. Бабанського, В. Бондаря, С. Гончаренко, Н. Дем'яненко, Н. Кузьміної, С. Сисоєвої, О. Сухомлинської, Н. Шайденко. Концептуальні засади професійної підготовки вчителів початкової школи висвітлюються в дослідженнях О. Абдулліної, Т. Байбари, О. Баранової, Т. Бережинської, І. Зязюна, О. Кіліченко, О. Кучерявого, С. Мартиненко, Л. Пєтухової, Н. Тализіної, Л. Хомич, Л. Хоружої, І. Шапошникової. Історичний контекст розвитку педагогічної діагностики розглядається в наукових працях А. Біне, П. Блонського, О. Залужного, Г. Костюка, О. Раєвського, Ч. Спірмена, З. Стоунса, К. Ушинського, Я. Чепіги. Теоретичне обґрунтування різних аспектів педагогічної діагностики знайшло своє відображення в дослідженнях Ю. Красильника, В. Максимова, І. Підласого, Г. Цехмістрової. Методики діагностування навченості учнів молодшого шкільного віку розглянуто в працях Н. Виноградової, Л. Занкова, С. Максименка, О. Савченко. Розвитку пізнавальних інтересів дітей як психолого-педагогічній проблемі присвячено наукові розвідки Л. Аристової, Ю. Бабанського, Н. Бібік, В. Бондаревського, Л. Виготського, М. Данилова, Д. Ельконіна, Л. Занкова, М. Короткова, Г. Костюка, В. Крутецького, І. Лернера, В. Лозової, Л. Лохвицької, Н. Менчинської, Н. Морозової, С. Рубінштейна, М. Скаткіна, П. Якобсона та інших учених.

Як засвідчив проведений аналіз наукових джерел, проблема діагностування пізнавального інтересу молодших школярів у вітчизняній науці не знайшла належного науково-теоретичного та практичного вивчення, відповідного методичного забезпечення. З огляду на зазначене, ***метою*** статті є аналіз сучасного стану підготовки майбутніх учителів початкової школи до діагностування пізнавального інтересу учнів першого класу в педагогічній теорії та практиці.

Актуальність зазначеної проблеми, що охоплює особливості підготовки майбутніх учителів початкової школи до діагностування пізнавального інтересу молодших школярів, зумовлена реформуванням вищої освіти, потребами сучасного суспільства у високопрофесійних, кваліфікованих і компетентних фахівцях, зокрема в галузі початкової освіти.

Для організації ефективного навчання дітей в першому класі необхідна професійна підготовка фахівців, тому вважаємо за необхідне з'ясувати сутність поняття **"**професійна підготовка**"**. У Законі України **"**Про вищу освіту**"** зазначається, що **"**підготовка за напрямами і спеціальностями фахівців усіх освітніх та освітньо - кваліфікаційних рівнів здійснюється за відповідними освітньо-професійними програмами ступенево або неперервно залежно від вимог оволодіння певною сукупністю умінь та навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності**"** [5, с. 5]. Закон України **"**Про вищу освіту**"** передбачає створення всіх відповідних умов для самореалізації та самоствердження особистості, забезпечення потреби суспільства у кваліфікованих фахівцях. У Концепції педагогічної освіти зазначено, що її основне завдання – **"**професійна підготовка педагога, здатного забезпечити всебічний розвиток людини, як особистості і найвищої цінності суспільства**"** [6].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття **"**підготовка**"** розглядається як "дія за значенням підготовити; запас знань, навиків, досвід, набутий у процесі навчання, практичної діяльності" [2, с. 767]. Результатом підготовки є готовність, що визначається як **"**стан готового і бажання зробити що-небудь**"** [2, с. 194].

На думку С. Мартиненко, вчитель початкової школи "має вміти аналізувати, класифікувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, розпізнаючи серед них випадкові та помилкові; моделювати та перетворювати моделі взаємодії, визначати мету і розробляти конкретні завдання діагностичного вивчення, підбирати діагностичний інструментарій, накопичувати і обробляти діагностичну інформацію, здійснювати самодіагностику тощо" [7, с. 149].

У прийнятому новому Державному стандарті початкової освіти реалізується компетентнісний підхід до навчання, сутність якого О. Савченко формулює у вигляді стислої форми: "звичний результат навчання **"**я знаю**"** змінюється на **"**я знаю, як це застосувати, я це розумію" [9, с. 4]. Отже, у Державному стандарті вкладено зміст, який має сприяти розвитку основної компетентності **"**вчити вчитися**"**, який для початкової школи має особливе значення. Як стверджує дослідниця, без розвиненого вміння вчитися не може бути ефективної освіти, і оскільки навчальна діяльність у молодших школярів формується вперше, вона вимагає особливої уваги.

З урахування зазначеного, вважаємо, що метою професійної діяльності вчителя початкової школи є долучити дітей до світу знань, зацікавити їх, пробудити інтерес до нового, розвинути прагнення дитини пізнавати нове, виясняти незрозуміле про якості, властивості предметів, явищ дійсності тощо. Все це можливе лише за умови, якщо у дитини розвинений пізнавальний інтерес до навчальної діяльності.

У науковій літературі поняття "інтерес" тлумачиться по-різному: інтерес є вибірковою спрямованістю особистості на ту чи іншу діяльність; проявом емоційної та мислиннєвої активності; своєрідним сплавом емоційно-вольових та

інтелектуальних процесів; структурою, що складається з домінувальних потреб; ставленням людини до світу. Таким чином, поняття "інтерес" характеризується багатогранністю свого змісту, форм прояву та ролі для становлення і життєдіяльності особистості. Значна частина наукових розроблень з окресленої проблеми присвячена вивченню питання формування пізнавальних інтересів як основи у здобутті знань (Л. Маневцова, І. Лостнікова, М. Подд'яков) [8, с. 16-18].

Видатний педагог - класик К. Ушинський розглядав інтерес як засіб успішного навчання дітей. Так, С. Шацький зауважував, що для дитини важливо з цікавістю здобувати знання. Цю думку поділяють і психологи Г. Люблінська, Н. Морозова, Л. Славіна, зазначаючи, що принципово важливим є формування пізнавальних інтересів як ознаки готовності дитини до шкільного навчання.

На думку Н. Бібік, завдання вчителя полягає в тому, щоб сформувати у дітей пізнавальний інтерес як провідний мотив навчальної діяльності, якій необхідно підтримувати в режимі домінування над другорядними мотивами (обов'язок, досягнення, престиж тощо), бо він має ряд переваг перед ними, що проявляються в ситуаціях, коли учень прагне удосконалювати свою пізнавальну діяльність [1]. Згідно з концепцією дослідниці, пізнавальний інтерес шести - семирічних дітей характеризується за такими ознаками: широта, глибина, дієвість і стійкість. Під широтою пізнавального інтересу, варто розуміти предметну спрямованість дитячої допитливості, наявність уявлень про предмети, явища навколишньої дійсності їх предметне спрямування, вибір навчальних предметів, окремих видів діяльності. Глибина проявляється характером пізнавального ставлення до навколишнього світу. Дієвість і стійкість характеризує активність учнів у вияві допитливості, надання переваги пізнавальній діяльності з-поміж інших видів тощо [1, с. 47-48].

Наявність інтересу у дітей молодшого шкільного віку до процесу пізнання дозволяє їм бути суб'єктом навчання, легко орієнтуватися в сучасному світі. Неодмінною характеристикою готовності дитини до навчання в школі є наявність інтересу до знань, а також здатність до довільних дій. Ці здібності й вміння формуються з міцних пізнавальних інтересів, тому досить важливо вчасно помітити ці інтереси у молодших школярів, що є запорукою майбутнього успішного навчання. З урахуванням цього діагностична діяльність вчителя початкової школи є важливим інструментом психолого - педагогічного вивчення особистості учня, рівня його навченості та вихованості, прогнозування динаміки його розвитку та професійного самовдосконалення педагога, чинником підвищення ефективності педагогічного процесу.

Характеризуючи поняття багатостороннього інтересу, Й. Гербарт розглядав шість його різновидів. Відповідно вимагав організації навчання таким чином, щоб воно "збуджувало прагнення до спостереження (емпіричний інтерес), стимулювало роздуми (розумово-споглядальний інтерес), виховувало смак до прекрасного (естетичний інтерес), викликало симпатію в дітей ("симпатичний інтерес"), розвивало почуття громадянськості (соціальний інтерес), формувало релігійний настрій (релігійний інтерес)" [3, с. 31].

Ми розглядаємо діагностування пізнавального інтересу молодших школярів як одну з найважливіших складових будь-якої педагогічної технології, невід'ємну частину дидактичного процесу, засобом для аналізу освітнього процесу і визначення його результатів з метою їх удосконалення, оскільки вона є основою

всієї навчально - виховної роботи з дітьми в період їх підготовки та навчання у початковій школі. Пізнавальний інтерес розглядається як джерело самостійного здобуття знань, що підвищує інтенсивність розумової діяльності, мобілізує увагу, зменшує втому, сприяє підвищенню якості засвоюваних знань, їх розширенню та поглибленню (А. Архипов, Н. Беляєва, В. Бондаревський, Н. Дайрі, М. Морозов, Н. Морозова).

З метою з'ясування сучасного стану підготовки майбутніх учителів початкової школи до діагностування пізнавального інтересу було здійснено аналіз навчальних планів напряму підготовки 6.010102 Початкова освіта ОКР **"**Бакалавр**"**. В результаті якого, виявлено, що означеній проблемі не приділяється належної уваги. Під час навчання у вищому навчальному закладі, студенти частково ознайомлюються з особливостями діагностичної діяльності вчителя, зокрема з діагностуванням пізнавального інтересу учнів. Так, у нормативній частині циклу професійної та практичної підготовки це дисципліни :

- **"**Вступ до спеціальності**"** (І курс), де студенти мають змогу здобути знання про професійно-педагогічну діяльність і специфіку діяльності вчителя початкової школи; розглянути, в чому полягає сутність основних функції педагогічної діяльності.

- "Психологія загальна" (І курс) – студенти вивчають завдання і методи психологічних досліджень; психічні процеси, зокрема пізнавальні, психічні стани, психологічні особливості особистості; рушійні сили психічного розвитку особистості; психологію навчання та виховання дітей та підлітків.

- "Педагогіка загальна" (І курс), під час якої майбутні фахівці навчаються аналізувати педагогічний процес, результати навчання й виховання, вивчати особистість учнів і учнівські колективи, з'ясовувати причини неуспішності, недоліки в поведінці учнів, планувати ефективні заходи, спрямовані на їх усунення, організовувати навчально-виховний процес з урахуванням пізнавального інтересу учнів тощо.

- "Основи наукових досліджень" (ІІ курс), студенти знайомляться з сутністю основних загальнонаукових і конкретно-наукових принципів і методів дослідження; плануванням і організацією наукового експерименту; обробленням результатів наукових спостережень та їх оформлення тощо.

- "Дидактика" (ІІ курс), студенти вивчають основні категорії дидактики: навчання, освіта, викладання (діяльність учителя у процесі навчання), учіння (процес пізнавальної діяльності учнів), принципи, форми, методи, прийоми і засоби навчання та їх застосування в галузі початкової освіти; функції навчання.

- "Вікова та педагогічна психологія" (ІІ – ІІІ курси) – студенти поглиблюють знання про індивідуальний психічний розвиток дітей молодшого шкільного віку, психологічні особливості навчання молодших школярів, вікові психологічні особливості пізнавального розвитку дітей різного віку, розвиток пізнавальних психічних процесів молодших школярів тощо.

- "Основи психодіагностики" (ІІІ курс), під час якої студенти розглядають різні підходи до класифікацій методів та психометричними основами психодіагностики; аналізують специфіку використання тестів, стандартизованих самозвітів та проективних методик; розкривають особливості організації та проведення психодіагностичного обстеження, а також наукового експериментального психологічного дослідження.

Варто зауважити, що більш детальніше студенти знайомляться з діагностуванням під час вивчення дисципліни **“**Основи психодіагностики**”** (ІІІ курс), але, на жаль, в навчальному плані не передбачено дисциплін, спрямованих на інтеграцію знань з педагогіки і психології, які б мали практичне спрямування на ознайомлення із сутністю діагностичної діяльності вчителя початкової школи щодо діагностування пізнавального інтересу дітей. На практиці виходить, що студенти під час вивчення дисциплін психологічного спрямування здобувають знання про психологічні особливості дітей, вивчають методики їх діагностування, під час вивчення ж педагогічних дисциплін – засвоюють лише зміст, форми, методи, прийоми і засоби роботи з молодшими школярами. У зв’язку з цим, варто наголосити на тому, що під час розроблення навчальних планів і програм підготовки майбутніх учителів початкової школи необхідно дотримуватись певних вимог, визначених Л. Хомич. Вона зазначає, що головними чинниками, які необхідно враховувати під час створення нової сучасної програми підготовки майбутніх учителів початкової школи, є такі, як:

• “соціально-економічні, пов’язані зі змінами в суспільній свідомості і появою нових цінностей в освіті, тобто переваги саморозвитку, самовиховання, самоосвіти над передачею знань, умінь і навичок; інтереси особистості мають пріоритетне значення порівняно з навчальними планами і програмами; створюються умови для постійного звеличення людини, гармонізації її відносин з природою і суспільством, державою й іншими людьми;

• практичні, що виникли внаслідок соціально-економічних перетворень у нашій країні, появи нових типів навчально-виховних закладів, окрім загальноосвітньої школи; для них потрібний новий учитель з цілісним уявленням про професійну діяльність; майбутній учитель повинен діяти самостійно, оволодіти у процесі психолого-педагогічної підготовки спеціальними вміннями і навичками взаємодії й спілкування; щоб підготовка вчителя відповідала сучасним вимогам, треба активізувати розробку методологічної і теоретичної основи педагогічної освіти;

• теоретичні, зумовлені як соціально-економічними, так і практичними змінами в розвитку народної освіти; педагогічна освіта розвивається шляхом формування у майбутніх педагогів цілісного уявлення про свою професійну діяльність, саме тому більшість педагогічних закладів України у навчальні плани включає інтегровані курси психолого-педагогічних дисциплін і на цій основі цілеспрямовано організовує формування професійно важливих якостей майбутнього вчителя, його професійної свідомості і поведінки, що сприяє водночас і розвитку індивідуальності” [10, с. 114].

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що від якості підготовки майбутнього вчителя початкової школи залежить не лише його професіоналізм, якість професійної діяльності, а й кінцевий результат – формування особистості. Аналіз змісту підготовки засвідчив, що формування готовності майбутніх учителів початкової школи до діагностування пізнавального інтересу учнів, зокрема першого класу не приділяється належної уваги. Питання, пов'язані з діагностуванням пізнавального інтересу, розкриваються в дисциплінах психолого-педагогічного циклу фрагментарно, епізодично. Водночас обмаль спеціальних теоретичних напрацювань щодо визначення сутності, змісту і структури діагностичної діяльності саме вчителя початкової школи, що суттєво ускладнює

розробляння викладачами вищих навчальних закладів методик підготовки студентів до її проведення, визначення функцій та змісту діагностування пізнавальних інтересів у професійній діяльності. На нашу думку, необхідно в план підготовки майбутніх учителів початкової школи ввести спецкурс “Основи діагностичної діяльності вчителя початкової школи” (IV курс, ОКР “Бакалавр”), який формує теоретичне підґрунтя педагогічної діагностики, готовність вчителя використовувати діагностичні методики у своїй роботі, знати, вміння підбирати та створювати власні діагностичні методики та постійно вдосконалювати знання з означеної проблеми.

Література:

1. Бібік Н.М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів: монографія / Н.М. Бібік. - К.: Либідь, 1998. – 199 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. гол.ред. В.Г.Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
3. Гербарт И. Ф. Избранные педагогические сочинения / И. Ф. Гербарт. - М.: изд-во Наркомпроса РСФСР, 1940. - Т.1. – 292 с.
4. Державний стандарт початкової загальної освіти/ Сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту/ Режим доступу http://mon.gov.ua/index.php/ua /diyalnist/osvita/ doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/149 diyalnist/osvita/ doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/6091
5. Закон України «Про вищу освіту» // Освіта. – 2002. – № 12–13. – 20–27 лютого. – С. -5.
6. Концепція педагогічної освіти. – К., 1998. – 20 с.
7. Мартиненко С. М. Система підготовки вчителя початкових класів до діагностичної діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Світлана Миколаївна Мартиненко. – К., 2009. – 476 с.
8. Поддьяков Н.Н. Новые подходы к исследованию мышления дошкольников / Н.Н.Поддьяков // Вопросы психологии. – 1985. - № 2. - С.16-18.
9. Савченко О.Я. Новий Державний стандарт для початкової школи: від задуму до реалізації : [розмова з академіком НАПН України Олександрою Савченко / розмову вела Ірина Красуцька] // Педагогічна газета. - 2012. - Січень (№ 1). - С. 4.
10. Хомич Л. О. Професійно–педагогічна підготовка вчителя початкових класів / Л.О.Хомич. – К.: Магістр–S, 1998. – 200 с.

УДК 378.14.034:246

Рашковська В.І.

РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет» доктор педагогічних наук, доцент

ПЕДАГОГІКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ЗАСОБАМИ ОБРАЗОТВОРЧОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ СПАДЩИНИ

У статті проаналізований спецкурс "Педагогіка духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчої православної спадщини".

***Ключові слова**: духовний розвиток, символізм, моральність, духовність.*

В статье проанализирован спецкурс "Педагогика духовного развития будущего учителя средствами изобразительного православного наследия".

***Ключевые слова**: духовное развитие, символизм, нравственность, духовность.*

In the article the special course is analysed "Pedagogics of spiritual development of future teacher by the tools of fine orthodox heritage".

***Key words**: spiritual development, symbolism, morality, spirituality.*

Актуальність дослідження. Духовний розвиток майбутнього вчителя залишається актуальною проблемою сучасної педагогіки, оскільки він визначає характер всіх видів педагогічної діяльності. У цьому зв'язку залучення майбутнього педагога до пізнання та освоєння скарбниці національних художніх цінностей сприятиме як його духовному розвитку, так і формуванню світоглядних позицій, здатності до морально-естетичного самовдосконалення, зростання педагогічної майстерності й педагогічної культури.

Проблема духовного розвитку майбутнього вчителя набула відображення в багатьох дослідженнях (А. Алексеєнко, В. Братусь, Б. Вульфов, В. Гриньова, Л. Губерський, І. Зязюн, В. Кан-Калик, Н. Корякіна, Л. Крамущенко, О. Олексюк, О. Пєхота, Е. Помиткін, Г. Сагач, О. Сухомлинська, Н. Тарасевич, А. Ткаченко та ін.), Разом з тим, специфіка духовного розвитку засобами образотворчого православного мистецтва розроблена недостатньою мірою.

Мета статті полягає в аналізі авторського спецкурсу "Педагогіка духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчої православної спадщини" і доведенні його значення для професійної підготовки педагогів. *Завдання*: розкрити зміст авторського курсу "Педагогіка духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчої православної спадщини".

Проведений аналіз теоретичних основ процесу духовного розвитку майбутнього вчителя та можливостей використання професійно-освітнього потенціалу образотворчої православної спадщини дав змогу розробити концептуальну модель поетапного духовного розвитку майбутнього вчителя [3, С. 43-48]. Процес духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчого православного мистецтва складається з трьох етапів – пропедевтичного, аскіологічного, духовно-праксіологічного. На духовно-праксіологічному етапі формувального експерименту центральне місце належить спецкурсу "Педагогіка духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчої православної спадщини", який покликаний узагальнити, систематизувати, закріпити та збагатити результати процесу цілеспрямованого духовного розвитку та самовдосконалення майбутніх фахівців.

Тематичний план спецкурсу складається з лекційних, семінарських та лабораторних занять загальним об'ємом – 60 год. (табл.1). Поділ курсу на теоретичну і практичну частини має умовний характер у контексті поставленої мети, оскільки духовний розвиток відбувається не лише в процесі активної роботи на семінарських і лабораторних заняттях, але й у ході сприймання лекційного курсу, коли майбутні фахівці перебувають у відносно пасивній позиції. На початку проведення занять педагог називав тему, знайомив із структурою, формулював мету, провідні й паралельні завдання, вирізняв ключові слова й переходив до безпосереднього опанування теми заняття.

У процесі читання лекційного курсу (14 год.) студентів ознайомили із духовними основами життя, умінням осмислювати цінність і спрямованість життя, виявляти духовні потреби й запити та бажання до духовного розвитку.

Вони засвоїли ціннісний духовний ряд, навчилися встановлювати ієрархію внутрішніх цінностей як підґрунтя майбутніх педагогічних цінностей. Майбутній учитель опанував вмінням використовувати педагогічний потенціал образотворчої православної спадщини через інтегративні світоглядно-педагогічні характеристики мистецтва.

Таблиця 1- Тематичний план спецкурсу "Педагогіка духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчої православної спадщини"

Тема	Кількість год.
Лекційні заняття	
1. Духовні основи життя особистості.	2
2.Педагогічний вимір символізму образотворчої православної спадщини в його поліфункціональному просторі.	4
3.Інтегративні світоглядно-педагогічні характеристики образотворчого православного мистецтва.	4
4.Передумови та складові духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчого православного мистецтва.	4
Всього	14
Семінарські заняття	
1.Поняття моральності та духовності: спільні й відмінні риси.	2
2.Аксіологія християнської символіки, пов'язаної з образотворчого мистецтвом.	4
3.Методика "читання" творів образотворчого православного мистецтва.	4
4.Порівняльний аналіз аксіології християнської архітектури: готичної та давньоруської в духовному розвитку особистості.	4
5.Педагогічний потенціал здобутків православного, католицького та світського мистецтв у духовному розвитку: компаративний аналіз.	4
Всього	18
Лабораторні заняття	
Іконопис Ветхого завіту: ікона Андрія Рубльова "Трійця"	4
Іконопис Ветхого Завіту "Вигнання Адама і Єви"	4
Іконопис Нового Завіту: ікона Божої Матері Володимирська	2
Іконопис Нового Завіту: Двунадесяті свята	8
"Розп'яття", "Воскресіння Христове", "Вознесіння"	8
Іконопис Нового Завіту. "Первоверховні апостоли Петро та Павло"	2
Всього	28
Разом	60

Своєрідність змісту спецкурсу полягає в тому, що образотворча православна спадщина виступає засобом як художнього-естетичного, так і духовно-онтологічного розвитку майбутнього вчителя одночасно. Проте, художнього-естетичний розвиток є необхідною, але недостатньою умовою духовного розвитку особистості майбутнього вчителя. Художнього-естетичний розвиток підпорядковується духовно-онтологічному, тому викладач чітко диференціював естетичний і духовний виміри творів мистецьких здобутків. З огляду на вищенаведену специфіку, логічним став поступовий перехід від мистецтвознавчих термінів до специфічних художніх термінів, що безпосередньо сприяють розкриттю духовного змісту мистецтва. Тому на лекціях відбулося ознайомлення з термінами та їх семантичним полем, а на семінарських заняттях вони вивчалися та аналізувалися через конкретні твори мистецтва. Під час проведення лекційних занять, використовувалися такі форми та методи: вхідне опитування, тренінг-знайомство; проблемна лекція, лекція-бесіда, міні-лекція,

демонстрація, анотування; самостійна робота, індивідуально-творчі завдання (повідомлення, реферати). Знайомство з матеріалом розпочалося з бесіди про духовні основи життя (тема №1), в ході якої активізувалася увага студентів на проблемі смислу життя, як на ґрунті світських, так і християнських надбань. Смисл життя – одне з основних понять етики, за допомогою якого особистість співвідносить себе та свої вчинки із загальноприйнятими цінностями та істиною. З проблеми пошуків змісту життя засобами мистецтва для полеміки студентам запропоновано проаналізувати як православні, так і світські підходи. Зокрема, були використані біблійні притчі та іконопис ("Переображення Господнє", "Воскресіння", "Знамення") й здобутки світського образотворчого мистецтва (картини: К.Савицький "Зустріч ікони", І.Рєпін "Хресний хід в Курській губернії", В.Верещагін "Смертельно поранений"). Крім того, аналізувалися твори класичної літератури, де вирішення проблеми носить авторський характер (роман "Обрив" І. Гончарова, казка М. Лескова "Час волі Божої", оповідання В.Немировича-Данченка "Іскра Божа", оповідання А. Чехова "Художество", роман Ф. Достоєвського "Брати Карамазови" та інші за вибором студентів).

У лекції наголошено, що в пошуках сенсу життя людині відкриваються його духовні основи. Скільки б не проходило часу, а дивовижні слова пушкінського "Пророка" – "духовной жаждою томим" – залишаються епіграфом багатьох доль сучасників. Підкреслено, що християнська етика, на відміну від світських підходів, дає вичерпну і однозначну відповідь на головне аксіологічне запитання: "У чому полягає сенс і мета життя людини"? Відповідь на це запитання подає як старозавітна, так і новозавітна етика. Так, у Старому Заповіті йдеться, що на Синайських висотах перед людьми було поставлене завдання: "життя і смерть запропонував я тобі, благословення і прокляття: обери життя, щоб жив ти і нащадки твої". Таке завдання ставить за мету вміння відрізняти істинне життя від неістинного, зрозуміти той сенс життя, який робить життя істинним життям. У новозавітній етиці в Нагорній проповіді читаємо: "Не збирайте собі скарбів на землі, де міль та іржа знищать їх, а злодії підкопають і вкрадуть, збирайте на небі, де ні міль, ні іржа не знищать і де злодії не підкопають і не вкрадуть" (Мв., 5:3). У цій заповіді втілена сокровенна суть двох різних типів мислення двох систем життєвих цінностей, що пов'язані з моральною орієнтацією людини в земному і духовному просторі.

Суттєва увага була відведена лекціям, які складають головне підґрунтя як для теоретичного, так і для практичного збагнення образотворчої православної спадщини (лекції №2 та № 3). У лекції №2 – ставились акценти на тому, що символ у православному мистецтві є возз'єднанням, зустріччю, саме слово "символ" походить від дієслова simballo – з'єднувати. У символі емпіричне (видиме) і духовне (невидиме) поєднані не логічно, не аналогічно, не причинно-наслідково, а епіфанічно, тобто одна реальність являє іншу, проте в тій мірі, в якій сам символ причетний духовній реальності. Така зустріч сприяє розвитку символічного мислення, без якого неможливо збагнути духовний вимір здобутків образотворчої православної спадщини та встановити діалогічне спілкування з ними.

Збагнення логосів у Максима Сповідника у книзі "Містагогія", ("Таємнознавство") ґрунтується на осягненні світу невидимого через збагнення світу видимого. "Інтеллігібельний" рівень пізнання на відміну від чуттєвого,

свідчить, що "ієрархія логосів буття має в рефлектуючій людській свідомості певне дзеркальне відображення. Сприймаючи їх, людський розум може збагнути їх духовний зміст, тобто саму суть даного явища або предмету [2, с. 104]. На цьому шляху символи мистецтва набувають педагогічного значення, оскільки через них можна збагнути пізнавальну, аксіологічну, естетичну, онтологічну глибину здобутків образотворчої православної спадщини. Теорія символу в патристиці перегукується з сучасними філософськими трактуваннями символу. О. Лосєв навів такі трактування символу: 1. Символ є функцією дійсності. 2. Символ є змістом дійсності. 3. Символ є інтерпретацією дійсності. 4. Символ є сигнифікацією дійсності. 5. Символ є перероблення дійсності [1, с. 38-39]. Саме п'ятий, онтологічний зріз символу є найбільш значущим для педагогіки духовного розвитку. Онтологічна глибина здобутків образотворчої православної спадщини містить високий педагогічний потенціал, оскільки започатковує якісні духовні зміни внутрішнього світу майбутнього вчителя – розвиток символічного мислення. Отже, педагогічний потенціал символу полягає в тому, що спілкування з ним сприяє переходу на новий рівень мислення, поглиблення інтелекту, розширення невербальних способів пізнання.

Лекція №3 є базовою, оскільки в ній подаються мистецькі характеристики, які визначають професійно-освітній потенціал образотворчої православної спадщини. На них ґрунтується аналіз і діалогічне спілкування з творами образотворчої православної спадщини: канонічність, софійність, соборність, світлоносність, які художніми засобами втілюють духовний зміст православного мистецтва. Студентам подавалося детальне пояснення канонічності як підпорядкування національній духовній традиції в процесі духовного розвитку майбутнього вчителя (ікони князів Володимира, Бориса, Гліба, ченців Антонія і Феодосія Печерських та ін.). Софійності як прилучення майбутнього вчителя до онтологічних основ духовної краси, введення його в "софійний" вимір духових основ життя через здобутки образотворчої православної спадщини (ікони: "Неопалима Купина", "Всіх скорботних радість", "Троєручиця", "Благовіщення", та ін.). Соборності як системи впорядкування ієрархії цінностей внутрішнього світу майбутнього вчителя (ікони: "Трійця", "Різдво Христове", "Додавання розуму – ключ до розуміння", "Видіння Іоанна Лєствичника"). Світлоносності як поетапного вдосконалення внутрішнього світу засобами образотворчої православної спадщини (ікони "Євангелістів – Марка, Матвія, Іоанна, Луки", ікона "Апостола Іоанна Богослова)

З огляду на те, що студенти майже не володіють вмінням жити у власному внутрішньому просторі, в них переважає досвід життя в зовнішньому просторі, то виникла потреба в читанні лекції за темою: "Передумови і складові духовного розвитку засобами образотворчого православного мистецтва" (лекція № 4). У ній виділено параграфи: 1. Необхідність розвитку внутрішнього нечуттєвого досвіду. 2. Аспекти подолання гедоністичного ставлення до мистецтва. 3. Шляхи впорядкування мистецькими засобами думок, почуттів і волі особистості. На лекції викладач підкреслив, що православне мистецтво навчає, як навчитися жити у власному внутрішньому просторі, для чого необхідно "просвітити розумні очі серця", набути "дару духовного бачення". Була акцентована увага на важливості внутрішньої роботи і подолання гедоністичного ставлення до мистецтва. Викладач наголосив, що сприйняття багатьох здобутків і світського

мистецтва, таких як "Цар Едіп" Софокла, "Отелло" Шекспіра, сонати Бетховена й Шопена, мармур Мікельанджело ("Давид"), романи Достоєвського ("Біси", "Злочин і покарання") не вичерпується лише естетичною "насолодою". Їх сприйняття вимагає великої внутрішньої роботи душі, яка "зобов'язана трудитися і день, і ніч", щоб піднестися до духовного виміру твору мистецтва.

Загалом лекційні заняття були спрямовані на виявлення студентами готовності до духовного розвитку: усвідомлення духовних основ життя; вміння осмислювати цінність і спрямованість життя; виявлення духовних потреб і запитів; мотивацію до духовного розвитку. Студенти опановували теоретичні основи поліфункціональності мистецького символу, засвоїли педагогічний потенціал інтегральних світоглядно-педагогічних характеристик образотворчого православного мистецтва, з'ясували складові духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчої православної спадщини. Виклад лекційного курсу мав проблемно-пошуковий характер, який в міру доцільності поєднувався з бесідою, елементами дискусії, коротким опитуванням, а інколи анкетуванням і тестуванням студентів. Вони підготували доповіді за такою тематикою реферативних досліджень як: 1.Імідж нашого сучасника та християнська концепція особистості. 2. Аксіологічні "сходи" у світському та православному мистецтві. 3. Біблія про призначення людини. 4. Екологія простору душі та простору природи. 5. Серце "як ісконний символ любові" (на прикладі живопису). 6. Світ – дарунок, який людина покликана берегти та примножувати.

Наступною структурною складовою спецкурсу стали семінарські заняття (18 год.). Мета семінарських занять полягала у виявленні рівня засвоєння студентами матеріалу з професійно-освітнього потенціалу образотворчої православної спадщини, основного змісту біблійних оповідей, відображених на іконах, колористично-композиційних характеристик православного іконопису, а також здатності проводити порівняльний аналіз здобутків православного, католицького та світського мистецтва з метою залучення їх до духовного розвитку майбутнього вчителя. Під час проведення семінарських занять були використані такі форми та методи: семінарські, практичні заняття, словесні, наочні, творчі завдання, дослідницькі, інтерактивно-рефлексивні, наочно-споглядальні, тематична дискусія, демонстрація іконопису, дослідна діяльність, комплексне оцінювання, "круглий стіл", самостійна робота, творчо-практичні завдання (есе, анотації, рецензії, відгуки, реферати тощо). Семінари мали дискусійний і полемічний характер. У ході семінарських занять студенти вчилися висловлювати власне розуміння на основі аналізу різноманітних літературних джерел та образотворчих здобутків, описувати особисту і прогнозовану рефлексію на православне мистецтво. У процесі підготовки до семінарських занять студенти оволоділи методами самостійної роботи щодо вивчення біблійних фрагментів, патристичними основами образотворчої православної спадщини та поглибили знання теоретичних основ духовного розвитку.

У тематиці семінарів був виділений матеріал, який підлягав репродуктивному засвоєнню і передбачав активне обговорення, диспут, полеміку, вміння здійснювати компаративний аналіз здобутків мистецтва з метою духовного розвитку. Репродуктивному засвоєнню підлягали такі питання: аксіологічні аспекти Біблійної символіки, пов'язаної з мистецтвом; моральність як правильне ставлення до світу; взаємозв'язок схоластики з готичною архітектурою;

концептуальні розбіжності релігійного та світського живопису, відмінності між католицьким та образотворчим православним мистецтвом, педагогічна аксіологія художньо-композиційних характеристик релігійного та світського живопису.

Акцентувалася увага студентів на темі №1. Моральність визначається як правильне ставлення до оточуючого світу, людей, природи, цінностей усіх рівнів. Аналізувалися приклади етичних напрацювань людства, які можна використовувати в педагогіці та проводився їх компаративний аналіз з православною етикою. Православна етика відрізняється від інших етик тим, що в ній моральний закон любові ставиться вище за юридичний закон справедливості. Юридично правильною формулою є "око за око", а православна формула – прощати своїх кривдників, оскільки закон не може бути вищою творчою силою. Вищою творчою силою в православ'ї є тільки любов. Православна етика вчить, що немає більшої цінності, як віддати життя своє за ближнього свого. За даною темою пропонувалася полеміка з питання вибору між зовнішніми, матеріальними та внутрішніми, духовними цінностями на прикладі Слова (біблійної притчі про багатого юнака) й оповідання Л.Толстого "Де любов, там Бог" та Образу (ікони "Георгія Переможця" й світського живопису (В.Сурикова "Бояриня Морозова", П. Федотов "Свіжий кавалер").

Провідним завданням семінарських занять стало засвоєння студентами особливої багаторівневої мови здобутків образотворчої православної спадщини та напрацювання вмінь з методики "читання" творів образотворчого православного мистецтва. При вивченні теми "Педагогічний потенціал здобутків православного, католицького та світського мистецтва в духовному розвитку: компаративний аналіз" головним завданням стало виявлення духовного потенціалу мистецтва в кожній гілці християнства. Паралельно було реалізовано такі педагогічні цілі: збагачення філософського світогляду, розвиток здатності до компаративного аналізу здобутків мистецтва та вміння визначати їх духовний і педагогічний виміри. Студентам подані відмінності між православною іконою (на прикладі ікони "Володимирської Божої Матері"), католицькою іконою ("Сікстинська Мадонна Рафаеля) та картиною на релігійну тему (Рембрандт "Зняття з хреста"). Наголошено, що ікона відрізняється від картини не стільки "змістом", скільки духовним наповненням і життєвим призначенням. Ікона – це не місце зустрічі двох суб'єктів: глядача і автора, вона є путь, "лєствиця" духовного зростання, допомога на шляху духовного розвитку особистості. Іконописний образ, на противагу живописному, не відносний, а абсолютний, не тимчасовий, а вічний, він незмінний і не еволюціонує. Наведена специфіка є суттєвою з педагогічної точки зору, оскільки вона є значущою для духовного розвитку майбутнього вчителя. Проте, відмінності між іконою і картиною не означають відмови від світського живопису, який є естетичним підґрунтям на шляху духовного розвитку майбутнього вчителя. Студентам були запропоновані теми для дискусій: 1.Творіння і творчість. Прокоментуйте вислів: "Мета творчості – самовіддача". 2. Сучасний "плюралізм мистецьких цінностей": за і проти. 3. Порівняльний аналіз системи цінностей Нового і Старого Заповіту. 4. Ікона в літературному просторі. 5. Ангели і демони в образотворчому православному мистецтві. 6. "Вимір глибини" у творах мистецтва. 7. Образ покаяння в православному і світському мистецтві: ікона "Нечаяна радість" та картина Рембрандта "Повернення блудного сина" (компаративний аналіз).

Професійна спрямованість фахової підготовки відповідно до представленої моделі поетапного духовного розвитку майбутнього вчителя визначається змістом лабораторних занять, які стали наступною структурною складовою спецкурсу (28 год.). Для їх проведення була відведена найбільша кількість годин, групи поділялися на підгрупи. На цих заняттях була забезпечена реалізація особистісного підходу, чим підсилювався вплив спецкурсу на духовний розвиток майбутнього вчителя. Під час лабораторних занять студенти аналізували закономірності православного мистецтва, його мову, семантику і символіку, вчилися грамотно "читати" архітектуру храму, фрески, іконопис, будувати діалогічне спілкування з мистецтвом. Тематика лабораторних занять була розроблена за історичним принципом структурної побудови. Умовно всі лабораторні заняття поділено на дві групи. Перша група відводилася вивченню ікон за тематикою Старого Заповіту; друга – ікон Нового Заповіту. Перед студентами ставилися завдання – визначити ті мистецькі здобутки образотворчої православної спадщини, спілкування з якими найбільшою мірою сприяє їх духовному розвитку. Спостереження за діяльністю студентів у ході лабораторних занять засвідчило їх усвідомлення власної духовної недосконалості в процесі спілкування з мистецькими здобутками. На лабораторних заняттях відбувалося моделювання реального педагогічного процесу. Студенти набували позитивного досвіду використання здобутків образотворчої православної спадщини для духовного розвитку та його корекції, саморозвитку та самовиховання.

Поєднання фронтальних, групових та індивідуальних форм роботи здійснювалося в процесі поступового осягнення студентами духовно-педагогічного потенціалу мистецьких творів, набуття ними досвіду діалогічного спілкування з іконописом і та архітектурою. Довірлива атмосфера занять сприяла розкриттю внутрішнього світу студентів і водночас виступала критерієм правильності обраного педагогічного підходу. Студенти опанували вміння діалогічного спілкування з православним іконописом за визначеним алгоритмом здатність переносити набутий досвід духовного розвитку в професійну діяльність. Заняття проводилися в формі ділових ігор, у ході яких студенти виконували ролі вчителя, учнів різних вікових груп, експертів. Практикувалося мікровикладання, моделювання різноманітних педагогічних ситуацій. Обговорення отриманих практичних результатів здійснювалося в індивідуальних бесідах із викладачем, де коректувалися типові педагогічні помилки студентів.

Висновки. Аналізуючи авторський спецкурс ми дійшли *висновку*, що він є важливим і необхідним для духовного росту майбутнього педагога і його професійного становлення. Цьому сприяють розглянуті нами теоретичні питання з проблем духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчого православного мистецтва, в процесі висвітлення яких домінували духовно-моральні спрямування над навчальними; актуалізувався почуттєво-емоційний світ студентів; створювалися можливості гносеологічного занурення у власне "я", його корекція відповідно до духовних цінностей і спрямувань; здійснювалося онтологічне "введення" в духовний простір здобутків образотворчого православного мистецтва, напрацьовувалися вміння діалогічного художнього спілкування з творами мистецтва та здатність перенесення набутого досвіду в професійну діяльність.

Література.

1. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.
2. Максим Исповедник. Тайноводство / Исповедник Максим. – М.: Правило веры, 1913. – 148 с.
3. Рашковська В.І. Концептуальна модель поетапного духовного розвитку майбутнього вчителя засобами образотворчого православного мистецтва / В.І. Рашковська // Імідж сучасного педагога. – 2011. –№8-9. – С.43-48.

УДК 371.1

Гук О.Ф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат педагогічних наук, науковий співробітник НДЧ, доцент кафедри педагогіки факультету психології

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ МОНІТОРИНГУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

У статті розглядається проблема моніторингу освітнього процесу, удосконалення методів дослідницької діяльності з орієнтацією на які корегуються навчальні плани й програми, удосконалюється система освіти.

Ключові слова: *педагогічний процес, моніторинг, методи науково-педагогічних досліджень.*

В статье рассматривается проблема моніторингу образовательного процесса, совершенствование методов исследовательской деятельности с ориентацией на которые корректируются учебные планы и программы, совершенствуется система образования.

Ключевые слова: *педагогический процесс, мониторинг, методы научно-педагогических исследований.*

The article describes a problem of monitoring in educational process,
improving methods of research focused on that adjusted curricula and programs, improving the education system.

Keywords: *pedagogical process monitoring methods of scientific and educational research.*

Актуальність дослідження. Одна з найголовніших проблем досконалості освіти у вищих навчальних закладах України – це проблема безперервного наукового діагностико-прогностичного дослідження діяльності учасників освітнього процесу.

Глибокі дослідження проблеми моніторингу, передумови становлення якого формувалися з початку XX століття, з'явилися в педагогіці в 90-х роках минулого століття В. Безпалько, В. Кальней, А. Майоров, С. Шишов та ін.. Вони вибудовувалися на теоретичній базі управління освітою, розробленій Ю. Гартупгом, Г. Єльниковою, К. Кайдаровим, А. Орловим, В. Риндак, В. Симоновим. У працях цих учених визначені і розкриті принципи і функції управління, зміст управлінської діяльності, що створили основу для розробки системи моніторингу.

Актуальні проблеми педагогічного моніторингу вищої освіти на сьогодні - це відсутність відпрацьованої централізованої системи збору й обробки управлінської інформації, яка унеможливлює узагальнення даних щодо стану системи вищої освіти та процесів, які в ній відбуваються, що у свою чергу призводить до неузгодженості прийнятих управлінських рішень із реальними вимогами сьогодення.

Мета статті полягає в проведенні історичного аналізу методів науково-педагогічних досліджень і можливість їх використання в ході педагогічного моніторингу.

У 20 - 30-х роках минулого століття дослідження проблем педагогічної діагностики і стану освітнього процесу проводилися К. Кузнєцовим, Л.Одинцовою, П. Рудиком, А. Пчелко та ін.

Одним з основних практичних методів освітньо-виховної роботи, який сприяє організації досвіду дитини, його накопиченню і росту, А. Пчелко називає *облік* [9; с. 579]. Завдання обліку складалися з розвитку в дитини свідомості того, що в процесі роботи необхідно перевіряти й контролювати себе, а по завершенні тієї чи іншої справи потрібно вміти критично поставитися до роботи, уміти розкрити помилки й недоліки в минулому і на підставі аналізу зробити висновки.

А. Пчелко пропонує два види обліку: усна й письмова перевірка та облік колективної роботи [9; с. 582].

Для звітних документів використовувалися предметні облікові картки і кругові зошити. Якщо перші велися безпосередньо викладачем, який проводив відповідні навчальні заняття, то другі велися кожним учнем класу по черзі. Підсумки підводилися шляхом заключних бесід і колективних письмових робіт, а в школах 2-го ступеня - шляхом звітних конференцій. Для обліку роботи колективу використовувалися також виставки: тематичні, напівсеместрові, річні [9; с. 583].

Одним із методів обліку, що впливає на постановку педагогічного процесу і веде до підвищення його продуктивності, П. Рудик називає метод завдань [10; с. 586], що припускає таку організацію шкільного педагогічного процесу, при якій учень у своїй роботі виконує певні завдання. Останні будуються, з одного боку, у передбаченні такого обліку, з другого боку, так, щоб виконання їх сприяло розвитку самостійних творчих навичок. Облік виконання завдань оцінюється за кількісними та якісними параметрами.

Описуючи метод тривалих спостережень, П. Рудик наводить такі основні напрямки спостереження за учнями: усна мова, читання, письмо, трудові процеси, ігри і фізичні вправи, математика, природознавство, суспільствознавство, рівень самостійності учня, позашкільне життя, соціальне життя; при цьому він зазначає, що метод не може мати масового застосування через громіздкість і неможливість вести систематичне спостереження більш ніж за 2 - 3 учнями [10; с. 592]. Як більш ефективний метод він пропонує застосування системи тестів і стандартів. “Під стандартами розуміється кількість роботи, зробленої в даний час із цим ступенем якості середнім учнем даної вікової групи” [10; с. 592]. При цьому учений зазначає, що цей метод не може дати остаточного педагогічного діагнозу учня і лише сприяє визначенню правильних напрямків у вивченні окремих сторін особистості школяра. Основними показниками обліку вважалися: середнє арифметичне отриманих облікових даних, середнє відхилення показника окремого учня від середнього арифметичного.

Вивчення педагогічної літератури 50 - 60-х років минулого століття дозволяє зробити висновок, що вказані напрямки практичної роботи вчителів не тільки не набули свого подальшого теоретичного й практичного розвитку, але й у визначеному ступені були згорнуті. Так, якщо Д. Сафронов у 1966 році, розглянувши елементи роботи класного керівника, пропонував для спостереження за поведінкою учня, ведення щоденника вихователя [11; с. 604], то вже 1968 року Н. Болдирєв відмічає, що ведення щоденника вихователя бажано, але не обов'язково [3; с. 490]. У ті роки як основна форма спостереження

за ходом освітнього процесу активно застосовувався контроль. Він пропонував такі методи контролю: 1) вивчення документації - зошити, класні журнали, щоденники учнів, контрольні роботи; 2) бесіда з учителем; 3) вивчення знань учнів під час спостереження за уроками учителя; 4) особисте опитування (проводиться директором і завучем); 5) усне опитування; 6) письмова перевірка; 7) графічна перевірка (креслення схем за раніше вивченим матеріалом); 8) практична перевірка.

Необхідно відмітити, що система контролю протягом 60 - 70-х років минулого століття постійно удосконалювалася й розвивалася. У плані нашого дослідження викликає інтерес система критеріїв контролю, запропонована Е. Маліночкою. Прагнучи ввести кількісні характеристики якості роботи педагогічного колективу, автор пропонує такі критерії: кількість випускників школи, які вступили до вищих навчальних закладів; кількість випускників випускних класів, які вступили до технікумів; кількість випускників школи, які пішли працювати відразу після закінчення школи; кількість випускників школи, які залишилися незадіяними; кількість випускників, які вступили у спеціальні навчальні заклади за профілем, обраним у період навчання у школі; зміна відсіювання учнів; зміна кількості учнів, які палять; зміна кількості учнів, які займаються ранковою зарядкою; зміна кількості учнів, які не виконують домашнє завдання; зміна кількості грубих порушень дисципліни; зміна кількості прогулів; зміна кількості читачів шкільної бібліотеки; зміна кількості прочитаних учнями книг за розділами; зміна кількості учасників гуртків [7; с. 6].

Про силу виховних заходів і ефективність виховної роботи автор пропонує судити за зміною: кількості зіпсованих за місяць меблів; кількості учасників предметних гуртків; кількості порушень дисципліни; кількості невиконаних домашніх завдань; кількості учнів, які активно виступають на зборах; кількості активних учасників художньої самодіяльності; кількості учнів з ослабленим здоров'ям; кількості учнів, що активно виконують громадські доручення; кількості учасників диспутів, читацьких конференцій; кількості порушень порядку на зборах; кількості випущених стінгазет, фотомонтажів, виготовлених стендів, альбомів; кількості питань, які ставляться на лекціях, доповідях, у бесідах [7; с. 21].

Ми вважаємо, що самі по собі запропоновані критерії оцінки роботи викладацького складу й ефективності виховної роботи мають багато раціональних елементів. Однак акцентування уваги тільки на кінцевих результатах, відсутність науково обґрунтованих методів їх досягнення призводить, як правило, до зворотних результатів, коли учень вже не має визначального значення в процесі педагогічної діяльності, а запропоновані критерії при усій своїй конкретності досить абстрактні. Перераховані нами критерії виконують зовнішню контрольну функцію і не сприяють розвитку самоконтролю особистості. Домінування цієї тенденції у системі контролю призвело до негативних соціально-психологічних наслідків, коли в суспільстві став наростати соціальний песимізм і апатія. На початку періоду ці процеси зовнішньо не проявлялися, але в 70 - 80-ті роки минулого століття став помітним їх руйнівний вплив на всю систему освіти.

У той час пошук і удосконалення методів спостереження за ходом освітнього процесу проводився тільки в рамках науково-педагогічних досліджень.

Називаючи одним з основних методів - *спостереження,* Ф. Корольов визначає його, як метод пізнання педагогічних явищ на основі їх безпосереднього сприйняття. Його головним завданням є накопичення фактів, фіксація їх істотних сторін і моментів [6; с. 30]. Т. Конникова, К. Радіна, Г. Щукіна вважають, що спостереження - це насамперед організоване, цілеспрямоване сприйняття цілісного педагогічного процесу. Вони звертають увагу на важливість у процесі спостереження визначення своєрідних "упізнаних точок", фіксація яких при спостереженні виявляє найбільш істотні моменти досліджуваного об'єкта. У ході аналізу запропонованих визначень можна зробити такий висновок: у них відсутня вказівка на те, що спостереження повинно носити насамперед "науково упорядкований характер". Щодо відмінностей наукового спостереження Л. Виготський зазначав, що на відзнаку від повсякденного воно припускає: заздалегідь установлений добір фактів, які підлягають спостереженню; класифікацію спостережуваних фактів; установлення зв'язку між окремими групами фактів; описання фактів, і їх пояснення [4; с. 349].

Відзначаючи, що учень ніде й ніколи не повинен підозрювати про те, що він є об'єктом спостереження, Л. Виготський попереджає й про недоліки методу спостереження в процесі педагогічної діяльності. Вони, на його думку, полягають у роздвоєності уваги, що вимагається від учителя й вихователя, коли він, будучи одночасно психологом та педагогом, повинен не тільки займатися своїм ділом, але і спостерігати відразу за багатьма чи кількома учнями [4; с. 353].

Труднощі методу спостережень полягають і в значних затратах часу на його проведення. Р. Гурова зазначає, що затрати часу на проведення спостереження в природних умовах розподіляються приблизно в такий спосіб. Якщо на все дослідження дається 600 годин, то з них 100 годин іде на безпосереднє спостереження, 200 годин на запис, 200 годин на аналіз результатів і 100 годин на складання звіту [5; с. 217].

Метод дослідження особистості, коли учень ставиться у певні умови, в яких йому пропонують ті чи інші завдання для оцінки окремих сторін його особистості, Л. Виготський називає *експериментально-психологічним*. Оцінюючи значущість цього методу для практичної педагогічної діяльності, він зазначає, що істотним недоліком його є складність одержання правильних висновків, тому що в ході психолого-педагогічного експерименту учень ставиться в спеціальні умови і немає точної впевненості, що у звичайних обставинах він буде поводитися так само [4; с. 356].

Т. Конникова, К. Радіна, Г. Щукіна вважають, що експеримент припускає втручання в навчально-виховний процес, перетворення умов, у яких протікає досліджуване явище. При експерименті одні умови підсилюються, інші виключаються, треті послабляються. Ф. Корольов називає педагогічним експериментом активне втручання дослідника у досліджуване ним явище [6; с. 33]. Він пропонує такі типи експерименту: констатуючий експеримент, в ході якого вивчаються наявні педагогічні явища; перевірковий, уточнювальний експеримент, коли перевіряється гіпотеза, створена у процесі усвідомлення проблеми; творчий, що перетворює і формулює, у процесі якого констатуються нові педагогічні явища, створюються нові організаційні форми й методи навчання й виховання; лабораторний [6; с. 33].

Р. Гурова виділяє такі основні види *соціально-педагогічного експерименту*: 1) економіко-педагогічний експеримент, метою якого є вивчення форм економічного життя суспільства і їх впливу на виховання; 2) психолого-педагогічний соціальний експеримент, який полягає у вивченні психічного розвитку учня в різних умовах життя й у різних колективних зв'язках та відносинах; 3) правовий виховний експеримент, який виявляє причини злочинності та вивчає вплив різних форм правових стверджень на виховання; 4) власне соціально-виховний експеримент, який ставить собі за мету вивчити вплив різних факторів громадського життя і різних суспільних відносин на виховання [5; с. 228].

Як одну з важливих складових експерименту, Ю. Бабанський, В. Антипова, Г. Бокарьова, В. Ільїн виділяють діагностичну функцію, вводячи поняття *діагностичний експеримент* [2; с. 38]. Основними вимогами до такого експерименту є такі:

1. Експериментатор повинен досить повно, всебічно й об'єктивно проаналізувати систему, у якій проводиться експеримент, дати характеристику не тільки об'єкту, але і суб'єктам впливу, охарактеризувати не тільки засоби впливів, але і стан відносин, взаємодій між суб'єктом і об'єктом.
2. Необхідно одночасно фіксувати вплив системи засобів, що перевіряється, на всі основні підструктури особистості учня.
3. Під час експерименту необхідно фіксувати витрати часу й зусилля вчителів і учнів на досягнення одержаних результатів.
4. Треба одночасно оцінювати зміну показників, які цікавлять, у всіх учнів класу: при дидактичному експерименті - зрушення з усіх навчальних предметів, при експериментах виховного плану - зрушення в різних сторонах вихованості.
5. Експеримент повинен ретельно плануватися, організовуватися, в його ході має відбиватися динаміка процесу, а не тільки кінцеві результати.
6. Висновки щодо експерименту повинні у максимально можливій мірі кодифікуватися.

Значна увага до розгляду методів *спостереження* і *діагностичного експерименту* зумовлюється їх важливістю для ходу проведеного дослідження.

Крім названих методів науково-дослідної роботи в загальноосвітніх школах, у педагогічній літературі 60 - 70-х років минулого століття приводяться також такі методи: анкет і інтерв’ю, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду [6; с. 32]; бесіди, вивчення шкільної документації та учнівських робіт, монографічного вивчення дітей, аналогії, формалізації, моделювання ; соціометрії [5; с. 217], порівняльних досліджень [5; с. 236].

Необхідно відзначити, що названі методи науково-дослідної роботи є методологічною основою проведення педагогічних досліджень у вищому навчальному закладі. На теоретичному семінарі, проведеному у Москві 25 жовтня 1974 року, зазначалося, що основними методами досліджень у вищій школі є теоретичний аналіз, спостереження, експеримент, бесіди, письмові опитування (анкетування), вивчення результатів діяльності студентів і вихованців, вивчення педагогічної документації, порівняльно-історичний метод [8; с. 27]. При цьому відзначалося, що одним з головних завдань дослідника є перевірка того, при яких умовах, у системі якого варіанта психолого-педагогічного впливу можна досягти рішення головної проблеми – поєднання спеціально-дослідного й повсякденно-

практичного вивчення особистості студента, і на цій основі - виховання й розвитку необхідних професійних якостей. Без цього навряд чи можна уявити значущість будь-якого дослідження в галузі педагогіки вищої школи [8; с. 50]. Рішення цієї проблеми є одним з головних завдань педагогічного моніторингу. Таким чином, можна зробити висновок, що ідея педагогічного моніторингу виникла в 70-х роках минулого століття у результаті пошуку шляхів вирішення проблеми співвідношення науково-дослідного та повсякденно-практичного вивчення розвитку особистості студентів і всього освітнього процесу в цілому.

Подальша робота щодо удосконалення методів дослідницької діяльності проводилась у рамках пошуку “поєднання основ теорії та практики” [1; с. 13].

Г. Александров виділив три основні групи методів науково-дослідної роботи у вищому навчальному закладі:

1. Методи емпіричного дослідження: спостереження, порівняння, вимір, експеримент.
2. Методи, використовувані як на емпіричному, так і на теоретичному рівні: абстрагування, аналіз та синтез, індукція та дедукція, моделювання, історичний та логічний методи наукового пізнання.
3. Методи теоретичного дослідження: перехід від абстрактного до конкретного, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний метод [1; с. 15]. Значну увагу дослідники у 80-ті роки минулого століття приділяли методу *моделювання*. Л. Фрідман визначає моделювання як загальнонауковий метод дослідження будь-яких явищ, що полягає в побудові та дослідженні особливих об'єктів (систем) – моделей (речових чи знакових) інших об'єктів - оригіналів чи прототипів [12; с. 109]. Процес дослідження будь-якого об'єкта (явища, системи) методом моделювання Л. Фрідман поділив на чотири етапи:

1. Спочатку об'єкт дослідження вивчається звичайними для даної науки теоретичними та емпіричними методами.
2. Для рішення проблеми, що виникла у ході вивчення об’єкта, вибирають чи будують інший об'єкт - модель першого (оригінала).
3. Вибравши чи побудувавши модель оригіналу, роблять дослідження вихідного завдання і вирішують його специфічними для побудованої моделі методами.
4. Нарешті, рішення дослідного завдання, проведене на третьому етапі і сформульоване мовою моделі, перекладають на мову оригіналу [12; с. 109].

Із проведеного історичного аналізу проблеми слід зробити такі ***висновки:***

1. У 20 - 30-х роках минулого століття спостереження за ходом освітнього процесу в загальноосвітньому і вищому навчальному закладах проводилося на методологічній основі. Основним методом його проведення був облік, що дозволяв не тільки організувати процес спостереження за розвитком особистості учня, але і створювати умови самоаналізу й самокорекції кожного учасника освітнього процесу.
2. Спостереження за ходом освітнього процесу в 50 – 60-ті роки минулого століття проводилося, як правило, у рамках науково-педагогічних досліджень, однак ефективність впливу їх результатів на практичну педагогічну діяльність призвела в 70-ті роки минулого століття до постановки проблеми їх взаємодії й взаємовпливу. Саме в цей період, на нашу думку, виникла ідея педагогічного

моніторингу як безупинного, науково обґрунтованого, діагностико-прогностичного спостереження за станом і розвитком освітнього процесу.

3. Методологічною основою проведення педагогічного моніторингу є система методів і технологій, розроблена у процесі удосконалення науково-педагогічних досліджень. Однак у теоретичному й практичному аспектах проблема організації педагогічного моніторингу досконало не розроблена.

Література:

1. Александров Г.Н. Общая характеристика методов педагогического исследования в высшей школе / Г.Н. Александров // Методы педагогических исследований в высшей школе. – Уфа: Поволжский региональный научно-методический совет, 1976. – 184 с.
2. Антипова В.М., Бокарева Г.А., Ильин В.С. О методах диагностики уровня развития потребности в знании у школьника / Методы научно-педагогического исследования (сборник статей) под редакцией Бабанского Ю.К. и Ильина В.С. - Ростов-на-Дону: Ростовский ГУ, 1972. С.22 – 38.
3. Болдырев Н.И. Классный руководитель / Н.И. Болдырев // Педагогика. Учебное пособие для студентов педагогических институтов. - М.: Просвещение, 1971. - 526 с.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М.: Педагогика, 1991. - 480 с.
5. Гуманізація навчально-виховного процесу: науково-методична збірка. – Слов'янськ: СДПІ. – Вип.12. – 2001. – 178 с.
6. Королев Ф.Ф. Методы педагогических исследований / Ф.Ф. Королев // Педагогика. Учебное пособие для студентов педагогических институтов. - М.: "Просвещение", 1968. - 526 с.
7. Малиночка Э.Г. Способы математического изображения педагогических фактов и явлений. - Краснодар: Изд-во Кубанского ГУ, 1971. – 39 с.
8. Некоторые вопросы методологии и методики исследования проблем педагогики высшей школы (Материалы теоретического семинара, проведенного 25 октября 1974 года в г. Москве) под редакцией Барабанщикова А.В. и Бондаревского В.Б. - М.: Педагогическое общество РСФСР, 1975. – 79 с.
9. Пчелко А. Учет работы в школе и оценка результатов педагогического воздействия / Педагогическая энциклопедия под редакцией Калашникова А.Г. - М.: "Работник просвещения", 1929. - 1т.
10. Рудик П.А. Метод заданий / Педагогическая энциклопедия под редакцией Калашникова А.Г. - М.: "Работник просвещения", 1929. - 1т.
11. Сафронов Д.И. Классное руководство / Педагогика (курс лекций) под общей редакцией Гудкиной Г.И. - М.: "Просвещение", 1966. - 648 с.
12. Фридман Л.М. Использование моделирования и измерения в психолого-педагогических исследованиях / Методы педагогических исследований в высшей школе. - Уфа: Изд-во Поволжского регионального научно-методического совета, 1976. – 184 с.